

આ મુ ખ

‘ જે વિચારધારા ’નું આ પુસ્તક સમાજ પાસે મૂકતાં મને દર્પ થાય છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આજે આપણે ત્યાં જે પરસ્પરવિરોધી જણાતી વિચારસરણી ચાલી રહી છે અને આપણા રાષ્ટ્રક્ષેત્રમાં એ જે પ્રવાહોને એક કરતાં વધારે પ્રસંગોએ અથડાતા આપણે જોઈએ છીએ. આ અથડામણ કેટલે અંશે નરી જુવમરી છે તે આપણે આ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીએ.

આ આખું પુસ્તક બન્ને વાદોનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરે છે એમ નથી; આ તો એક રીતે બન્ને વાદોનું appreciation યા મૂલ્યાંકન છે. સમાજવાદીઓ ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં જે જે ઊણપો જુએ છે તેનો જવાબ મારા મિત્રે ગાંધીવાદમાં આપ્યો છે અને ગાંધીજીના અનુયાયીઓ સમાજવાદમાં જે જે ઊણપો જુએ છે તેનો જવાબ એમણે સમાજવાદમાં આપ્યો છે. મારા મિત્રે આ

દરેક વિચારપ્રવાહને એના પોતાના જ ગજથી માપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે તે વિચારપ્રવાહના મૂર્તિપૂર્ણકોના જીવનથી માપવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. એટલે જ જન્મે પ્રવાહોની વચ્ચે એમને વૈષમ્ય દેખાય છે તેના કરતાં સામ્ય વધારે દેખાય છે.

દુનિયાના તમામ આવા વાદો (issues) નું મૂળ તપાસીએ તો આપણને જણાશે કે જીવનના ટાઇપલુ પ્રશ્નને એક ચોક્કસ એવી દૃષ્ટિથી અવલોકીએ ત્યારે જ એ વાદ જિજ્ઞાસા છે વાદ એટલે જ અમુક પરિસ્થિતિનો અમુક ચોક્કસ દૃષ્ટિથી ચર્ચણો ઉઠેન, આવી ચોક્કસ દૃષ્ટિથી ચર્ચણો ઉઠેન એટલો વધારે ચોક્કસ હોય છે તેટલો એકદેશી પણ હોય છે એટલે આપણા નિરંતર ખડલાતા જગતમાં એ સર્વદેશી થઈ શકતો નથી અને નથી પરિસ્થિતિમાં નકામો પણ થઈ પડે છે આ રીતે દરેક વાદ અમુક દેશમાં અને અમુક ક્ષણમાં જિજ્ઞાસા થયેલ પ્રશ્નનો ઉઠેન છે. ફક્ત આ રીતે જોઈએ તો ગાંધીવાદ એ આપણા દેશમાં પાડેલો અને આપણા જીવનની આજો-હવાને અનુકૂળ એવા આપણા જીવનના મહાપ્રશ્નનો ઉઠેન મણુમ

પણ ખરી રીતે ગાંધીવાદ એ વાદ નથી, એની કિંમત એના એકદેશીપણામાં નથી એટલી એના સર્વદેશીપણામાં છે આજે આપણી નજર સામે ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે, બહેન અને અમલજી વચ્ચે, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે, ગોરા અને કાળા વચ્ચે, ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચે, શુદ્ધિજી અને શ્રમજી વચ્ચે, સમજ અને દુર્જ્ઞા વચ્ચે જે મોટી વિષમતા દેખાય છે તે ટાઇપલુ રીતે જવી-જ જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે પણ સમાજવાદ આ પરિણામ લાવવા માટે જમતનાં પીડિતોને આ વિષમતાનું જ્ઞાન છારી સામાયિકને પોતાની પીડિત હાથમાં મૂકવાનો પણ પ્રયત્ન કરે અથવા તો તેમના ડોકાં સુધી ઉડાવવાં હોય તો ઉડાડે; ગાંધીજી જમતના આ દેખાતા વૈષમ્યની

પાછળ માનવીમાત્રમાં રહેલા ઇશ્વરી અંશને જુએ છે, તેને જોવાનું આમંત્રણ આપે છે અને પીડિતોને પોતાના આ અંશને અનુસરીને પીડનાગચ્છોનાં ડોકા ઉડાડવાને જલ્દે પોતાનાં ડોકાં ધરીને આ મહાપ્રશ્નનો ઉકેલ ડુંગ મળી શકે એ જતાવે છે.

અને છતાં સમાજવાદ જે નક્કર હકીકતો ઉપર રચાયેલ છે તેની ટોનાથી ના પાડી શકાશે? સમાજવાદની ફિલસૂફીનાં પરિણામો આપણે સૌ નરી આખે જોઈ શકીએ છીએ અને તેથી જ એ વાદે આપણા મનને મુગ્ધ કર્યું છે. ગાંધીજીની ફિલસૂફીનાં પરિણામો ગાંધીજી અને તેમના જેવા વિરલ દ્રષ્ટાઓ જુએ છે તેટલાં સામાન્ય દષ્ટિને દેખાતાં નથી.

વળી ગાંધીજીની ફિલસૂફી એ આધ્યાત્મિક છે અને સમાજવાદ એ જડવાદ છે એ વાનથી આપણે ભડકવાની જરૂર નથી. સમાજવાદ એ જડવાદ (materialism) છે પણ એ સ્વેચ્છાચારવાદ નથી, સમાજવાદ એ આત્મા-અનાત્માની પરડમાં પડતો જ નથી, એ તો ઇતિહાસની નક્કર હકીકતો ઉપર આજની વિજ્ઞાનની દષ્ટિથી જુએ છે અને તેનો ઉકેલ આપે છે છતાં સમાજવાદ પીડિતોનાં દર્દ માટેની કરુણામાથી જન્મ્યો છે, અને તેથી સમાજવાદની નૈતિક ભૂમિકા ઘણી ઊંચી અને ભવલના કહેવાતા આસ્તિક ભાઈઓને શરમાવે તેવી છે આપણા દેશમાં તો નિરીશ્વરવાદી સાંખ્ય-શાસ્ત્રીને પણ સન્માન્યા છે તો આ નિરીશ્વરવાદી સમાજવાદને પણ આપણે શા માટે ન સન્માનીએ? જે સમાજવાદીઓ જીવનમાં સ્વેચ્છાચાર સેવનાગ લેાય, જેમને જીવનનાં સનાતન મૂલ્યો ઉપર પગ મૂકીને ચાલવું જ હોય અને છતાં મોઢેથી સમાજવાદના મંત્રો ઉચ્ચારવા હોય તેઓ આ વાદના યરા પ્રતિનિધિઓ જ નથી.

સમાજવાદનું સૌથી મોટું અગ્ર તેની આર્થિક યોજનાઓ

છે સમાજવાદ જનતાની તમામ જરૂરિયાતોની વ્યવસ્થિત ગણતરી કરે છે અને પછી અમુક ચોક્કસ કાળમાં તેને પહોંચી વળવાનો નિર્ધાર કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ સમાજવાદમાંથી યોજનાનું આ તત્ત્વ ગાંધીજીના અનુયાયીઓને પણ સ્વીકારવું પડશે પણ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો એ તત્ત્વ ખુદ ગાંધીજીના જીવનમાં પડ્યું છે અને હિંદુધર્મની રૂઢિચુસ્ત પદ્ધતિ છે વર્ણાશ્રમધર્મની કલ્પનાની પાછળ વ્યક્તિજીવન તેમ જ સમાજજીવનની ચોક્કસ યોજના છે, અને વધારામાં આ યોજના માત્ર બહારના સંયોગોને જ લ્યાનમાં લે છે એમ નથી પણ વ્યક્તિના માનસને પણ ધ્યાનમાં લે છે મનુષ્યમાત્રે પોતાના જીવનનો પ્લાન બનાવીને જીવવું અને એ પ્લાન જીવનના ઠોઠ પણ એક અમનો અનાદર કરીને ન ધડવે! પણ સર્વ અંગોનો સમન્વય કરીને ધડવે! એ હિંદુધર્મનું હાલું છે એટલે જ હિંદુશાસિએ ગાયુ કે 'સત્યાત્મ ન પ્રમદિતવ્યમ્ કુશલાત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્' 'સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશનમાં પ્રમાદ ન કરવો. સમાજવાદનું આ તત્ત્વ ગાંધીવાદના ગર્ભમાં પડ્યું છે પણ તેના પર આજના કરતા વધારે ઝીક દેવો જોઈશે.

પણ ગાંધીજીની દિલસૂરી સમાજવાદ તેના અનુયાયીઓ પાસેથી જે ત્યાગ વગેરે માગે એ તો માગે જ છે, પણ એથીયે ધણુ વધારે માગે છે સમાજવાદીઓ રશિયામાં આજે જે વીરત્વ દેખાડી રહ્યા છે એ જ પ્રકારનું પણ અહિંસક વીરત્વ જો આપણે દેખાડી ન શકીએ, સમાજવાદીઓ રશિયામાં જે તાલાવેલીથી સમાજનું નવવધતર ઉપાડી રહ્યા છે તે જ તાલાવેલીથી જો આપણે આપણું નવવધતર ન ઉપાડીએ, સમાજવાદીઓ જે આગ્રહથી પોતાના દુશ્મનોને દરાવી રહ્યા છે તે જ આગ્રહથી જો આપણે આપણા પીડકોને પ્રેમથી વચ કરવા ન મથીએ તો આપણા માટે ગાંધીજીની દિલસૂરી એ માત્ર મોઢાની વાતો છે રશિયામાં સમાજવાદીઓની સમાજવાદમાં

જે અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે તે જ અપૂર્વ શ્રદ્ધા ગાંધીજીના અહિંસાવાદમાં આપણને હોય તો જ આપણે ગાંધીવાદને સફળ કરી શકવાના છીએ.

ગાંધીજીની ખાદી, ગાંધીજીના આમોઘોગો, ગાંધીજીની વર્ધા-ચોજના, એ બધા ધણાને હવાઈ લાગે છે, કારણકે એમની અહિંસા હવાઈ જણાય છે પણ ગાંધીની અહિંસા હવાઈ નથી પણ ઊનદું માનવી આજ સુધી એ અહિંસાનો પ્રેર્યો જ આવડો થયો છે એ વાત આ ભાઈઓ જુની જાય છે. આજે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ પેદારી રહ્યા છે કે માનવજાતને જો આ પૃથ્વી પર ટકવું હશે તો તે પરસ્પરતા બહુઆવધી જ ટકી શકશે, એકબીજાના ગળાં ઠાપવાથી ટકી શકશે નહિ જો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની આ વાત હવાઈ ન હોય તો ગાંધીની અહિંસા હવાઈ સા માટે ? પણ આજે આપણે એમેર દેખાનાં હિંસાના વિજયથી એટલા બધા અંતર્યા છીએ કે હુ ખથી છૂટવાની આપણી તાવાવેલીમાં આપણે, ફૂનતો માણસ તરણું પકડે, તેમ ગમે તે સાધનને વાપરવા બહાવરા બન્યા છીએ.

ખરી રીતે તો આપણી અહિંસાની સમજ અધૂરી છે. જે સોફા પોતાને વીર અને પરાક્રમી માને છે તેમને અહિંસા એક પ્રકારની નિર્વીર્યતા લાગે છે પણ અહિંસા એ તો આજના રણ-ક્ષેત્ર પર દેખાતા વીરોની વીરતા કરતાં ઘણી વધારે સતીય છે આજના માનસશાસ્ત્રીઓ બેધડક કહી શકે છે કે આજના સિપાહીની વીરતાના ગર્ભમાં ભય પડેલો છે, 'ન્યારે ગાંધીજીનો અહિંસક સિપાહી દુશ્મનના જુદમથી થડકતો નથી એટલું જ નહિ પણ એવા જુદમને આમત્રણ આપીને દુશ્મનને ધરવી દેવા મથે છે. માટે જ ગાંધીજીની અહિંસા એ કોઈ નિષ્ક્રિય વસ્તુ નથી પણ સક્રિય વસ્તુ છે. આવી અહિંસા એ હિંસાનો અભાવ માત્ર નથી પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં જીભરાતો માનવપ્રેમ છે, આ માનવપ્રેમ એ

માત્ર લાગણીના વેતવાવેડા નથી પણ પોતાની મર્યાદાના પ્રદેશમાં ચાલતી દિસાનો આકરો પ્રતિકાર છે. આવો વિશ્વપ્રેમ સમાજવાદના ગર્ભમાં પણ પડ્યો છે ખરો. પણ આવા વિશ્વપ્રેમની રચાપના કરવા માટે થોડો કાળ દિસાનો આકરો લઈ લેવા અને વાતાવરણને સાવ સાફ કર્યા પછી વિશ્વપ્રેમ રચાપવો એ સમાજવાદનું પણ સ્વપ્ન છે. પણ એકવાર ઉગ્ર વિશ્વપ્રેમ ડગળ્યા પછી વિશ્વપ્રેમનું વાતાવરણ કેવી રીતે જીવું કરી ગકાપ એ આપણે સૌએ જોવાનું રહ્યું. પણ સમાજવાદીઓ જે એમના દષ્ટાંત દર્શનને બગબગ વળગી રહેશે અને વિશ્વપ્રેમની રચાપના કરવાનો આમદ શખશે તો થોડા જ વખતમાં એમને એમની જૂન સમજવા વિના નહિ રહે અને તે દિવસે એ બાઈઓ એમના આજના આમદથી અહિંસાને જગનમાં સિદ્ધ કરી દેખાડે પણ ખરા.

માધીજીનની ફિલમશીની એક વાત ધ્યાન ખેંચે એવી છે. માધીજી સમગ્ર જીવનને સળમસૂત જીએ છે અને એ દષ્ટિથી જીવનના તમામ વ્યવહારોને માપે છે એટલે તો આ હિંમત ધડા હોવા છતાં એ નિરંતર જીવન છે. એમની ફિલસફીપણ સર્વમાલી છે. પોતાના વ્યક્તિત્વને જરાનંદ જગતીને જપાયા જે સારું મળે તે લેવું અને પચાવવું એ એમનો જીવનમંત્ર છે. આ જ એમની અહિંમાનું દાદું છે. માધીજીની ફિલસફી પ્રમાણે વર્તનારા આપણે જો એવું આ દાદું સમજીએ તો સમાજવાદને પણ આપણે યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરશું અને એના પચાવવા જેવા હોય તે અશોને પચાવશું. આ પ્રમાણે થશે તો જ અને ત્યારે જ આ જે વિચારપ્રસારોનો ગંવણ મટીને સંગમ થશે અને માત્ર આપણા દેશનું જ નહિ પણ આખા જગતનું કલ્યાણ થશે.

તા. ૫-૬-૪૫

આમદક્ષિણામૂર્તિ

। આંખલા

નાનાલાઈ લદ

લેખક તરફથી

પુસ્તક વાચકવર્ગની પાસે જામ છે ત્યારે થોડુંક કહેવું જરૂરી લાગે છે.

આ નિબંધમા મેં એ બંને વિચારધારાની ઝીણવટથી ચર્ચા નથી કરી. એ બંને વિચારણાતો એક એક વિભાગ જ રચના નિમંધ માગી લે તેમ છે. છતાં દોષ અગત્યનું અંગ સાવ ન રહી જાય તેનું પણ ધ્યાન રાખ્યું છે. બંને વિચારણા એક જ પુસ્તકમાં સમાવવી હતી એટલે આટલું દૂંદાણું અનિવાર્ય હતું.

સમાજવાદી વિચારણાના એક પાયારૂપ Dialectical Materialism આમાં વિદ્વાનો ચર્ચા નહિ જુએ. મેં જાણી-જોઈને આમાંથી એને બાકાત રાખેલ છે. તેનું એક કારણ એ છે કે મૂળે જીવન વિદ્યાર્થીવર્ગની પાસે આ બોલાયેલ તેથી તેમની કક્ષાને લક્ષમાં રાખીને આ લખેલ છે, ને બીજું એ કે હું પો

એને કેટલું મહત્વ આપવું તે હજી નક્કી કરી શક્યો નથી. સમાજ-વાદનો સદાનુસૂતિપૂર્વક અભ્યાસ કરનારાઓમાં પણ એ પક્ષો દેખાય છે. એક પક્ષ માર્ક્સિયન વિચારણાનો આને એક મુખ્ય પાયો ગણે છે; ને એને ફિલસૂફીનું રૂપ આપે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક એને હેમધનો નિરુપયોગી વારસો ગણે છે.

શુદ્ધતામાં સામાન્ય રીતે ગંભીર સાહિત્ય ઓછું વંચાય છે. આ નિમિષો જોને માટે સખાયા છે તે વર્ગ જો આમાં વિશેષ રસ સેશે તો બીજી આવૃત્તિ વખતે એ વિષે મને જે લાગ્યું છે તે મૂકીશ. છતાં યે આટલું તો અહીં કહી દઉં કે *Dialectical materialism*ને એક ફિલસૂફી ગણી શકતો નથી. જો એનો અર્થ એટલો જ થતો હોય કે આ ગતિરીત જગત દ્વંદ્વો વડે ચાલે છે. દ્વંદ્વો પરસ્પર મળાને એક સંવાદ ઉપભવે છે. વળી એ જ સંવાદ કાલે કરીને વાદ બની જતાં વિવાદને જન્મ આપે છે. તો એ વાત સામે સામાન્ય રીતે વધી નહિ જોડે. એ તો જગતની ગતિનું વર્તનમાત્ર છે; બહુ તો એક ચાલ છે. પણ એમાં જીવ કે જગતનું રહસ્ય કે મૂલ્યાંકનો નથી.

છતાં વાંચનાર માટે એટલું કહી દઉં કે આ આધ્યાત્મિક દેશમાં ભૌતિકવાદની સામે જે ભડક જિભી ચર્ચ છે-જેમાં ધર્મ વેચીને પણ ઘી ખાવું જેવાં સૂત્રો હોવાનું મનાય છે-તેવો માર્ક્સનો ભૌતિકવાદ નથી. માર્ક્સે તો પોતાના ભૌતિકવાદને *Dialectical* કહેલ છે. એ ભૌતિકવાદ ‘આપ મુએ પીછે ફૂગ ગર્ધ દુનિયા’ એમ નથી શીખવતો પણ આ પ્રતિપક્ષ પરિવર્તન પામતા સંસારમાં સામાજિક વિશ્લેષ કેમ કરવો તેનો માર્ગ બતાવવા મથે છે.

x x x

સાચી રીતે તો સમાજવાદ એ આજે હવે પ્રશ્ન નથી રહ્યો.

દીર્ઘદર્શીઓને મતે એ એક યા બીજા સ્વરૂપે આવવાનો જ છે. અથવા આપણે સંસ્કૃતિનો વિનાશ વહોરવાનો છે. પણ અગત્યનો પ્રશ્ન 'એ પછી શું?' એનો છે. સમાજવાદ પોતે જ વાદ ન થઈ જાય તે જોવાનું છે. જેને માટે આ બધી માથાફોક યાચ છે તે જ આમાં ગૂંચવાઈ-ખોવાઈ ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે.

વ્યવસ્થાને જેટલી વ્યાપક ને પરસ્પરાવલંબી કે જટિલ કરો તેના પ્રમાણમાં સાથોસાથ વ્યક્તિના હૃદયને વ્યાપક તથા જીવિને સર્વગ્રાહી ને કુશાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. એ અશક્ય છે તેમ હું નથી કહેતો, પણ એ પાયાની વાત છે તેટલું જ સૂચવવા ધારું છું; સ્પેનિશ ચિંતક ગેસેટે આ બાબત્થાન પર જ અભિપ્રાય મૂકી છે:

This disproportion between the complex subtlety of the problems and minds that should study them will be greater if a remedy be not found, and it constitutes the basic tragedy of our civilization. By reason of the very fertility and certainly of its formative principles its production increases in quantity and in subtlety so as to exceed the receptive powers of the normal man. Roman empire comes to an end for lack of technique when it reaches a high level of population.—But today it is man who is the failure because he is unable to keep pace with the progress of his own civilization.”*

*Revolt of the masses p. 99.

સમાજવાદ આવી પહોંની વ્યવસ્થામાં માનવીની સ્વતંત્રતા, વિકાસશીલતા ન, ખોવાઈ જાય તે એના સચિતાએ જોવાનું છે. કારણકે માર્ક્સના કથન મુજબ તો સમાજવાદ પણ હવે મારુસના સર્વાંગી વિકાસ માટે જ છે. સમાજવાદ એ સંસ્વાદ છે. ને વ્યાકત-સ્વાતંત્ર્યનો સત્તુ છે એવી એક માન્યતા સમજી લોકોમાં પણ પ્રવર્તે છે-પણ ખુદ માર્ક્સે એવી ઊંધું જ કહ્યું છે. એ કોમ્યુનિસ્ટ જર્નલમાં કહે છે

"We are not among those communists who are out to destroy personal liberty, who wish to turn the world into one huge barrack or into a gigantic workhouse. There certainly are such communists, who with an easy conscience refuse to countenance personal liberty and would like to stifle it out of the world because they consider that it is a hindrance to complete harmony. But we have no desire to exchange freedom for equality, we are convinced and intend to return to the matter in subsequent issues that in no social order will personal freedom be as assured as in a society based upon communal ownership."

x

x

x

જે સમ્યાગંધ મિત્રોએ જણાતા અગાઉ આને વાંચીને

*Quoted in Communist Manifesto—edited by D Rya-
nasolf Page 292.

ખે વિચારધારા

પ્રજાપતિ

‘યજ્ઞને મનુષ્યયથે અવતરવાનું’ મન યદ્યુ ને તે ગાંધીજીયે અવતર્યો.’

વધીન્દ્રનાથ

: ૧ :

ગંગાજનના અને સિંધુનાં હરિયાળાં મેઘતો છોડી વાયવ્ય દિશામાં ચાલ્યા જાયો. મેઘાન પાછળ રહી જાય છે, શૂંખરા અને ખોડા પત્તોની હારો દેખાવા મડિ છે. વચ્ચે વચ્ચે મધમાખીના પૂડા જેવા કુંગરી કિષ્કો દેખાય છે. આખા પ્રદેશમાં છાવણીની જાળ ગૂંચી છે. હિંદુસ્તાનના સિદ્ધાર સમા એ સરહદ-પ્રાંતના વેરાન અને પહાડી મુખકમાં એક જીવાન મુસાફર આયડી રહ્યો છે. માથે દેટ ઝોલી છે. બગલમાં થેલો, પાણીની કોથળા અને ખમ્બે કંમેરા છે. પગે ચાલીને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો છે. ટેલકાં થે જંગલો અને રણો વીંધ્યા છે. હવે સરહદની જગતી જતોતે નજરે જેવા એ કુજરાઓના ભટકવા નીકળ્યો છે. જિલ્લાના લશ્કરી અમલદારે એને કહેયું - “ગિતર! હું તમને એકલા ભટકવાની સલાહ ન આપું. અમારા સિપાઈઓ પણ હમેશાં ટોળામાં જ જાય છે, અને રાત્રે તો કિલ્લાની બહાર પણ મૂકવામાં જવતું જોખમ છે એટલે તમે જતા હો તો તમારા જોખમે જાયો છો.”

લડીએ છીએ છતાંયે કશું વળ્યું નથી એકલા ગાંધીએ વગર હથિયારે આટની સાલમા અંગ્રેજ રાજને મૂઝવી દીધેલ છે, એ ગાંધી તે કેવોકે હશે !”

: ૨ :

વળા—સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો એ વખતની વાત છે સૈનિકો ફરતા ફરતા વળાથી પાંચ છ ગાઉ દૂરના એક ગામડામાં જઈ ચડેલા ગામ માત્ર નામ જ પાંચ મૂંપડાં ઊભેલા અમને જોઈને એક વૃદ્ધ ડાસો બહાર આવ્યો. સિત્તેરેક વર્ષ થયા હશે. નેજાનું કરીને પૂછ્યું ‘આણીકાર કયાંથી આવી ચલા, બાપા ?’

સૈનિકો કહે ‘વળાથી’

‘વળથી ? જોહો હો ! વળા તો જલ્દી છેડા છે કાલ કપારે હાલેતા ?’

સ્વયંસેવકોને આશ્ચર્ય થયું. ‘તમે કોઈ દિવસ વળે નથી ગયા ?’

‘આ મને ત્રણ વીશ અને દસ થયા કોઈ દી ઈ દંથ બણી હાલ્યો નથી મારે તો બહુ આ ધર અને બની મારી સીમ.’

સૈનિકોએ કહ્યું ‘વળા તો છ-સાત ગાઉ જ દૂર છે’ પણ વૃદ્ધને તે અતરતો. ય પૂરો ખ્યાલ ન આવ્યો. પણ સૈનિકોએ રૈયતનાં દુખ અને આવવાનું કારણ કહેવું શરૂ કર્યું કે તરત જ ડાસો વચ્ચે કહે ‘તમે ગાંધીના માણસ છો ને ? મે ઈમ સાંભળ્યું’ તો ‘તું કે બાલ દિમણા ગાંધીના માણસને રૈયતને જલ્દી સખ કરી દીધું છે હવે આણીકાર સૌને સખી કરવા આવ્યા હશે. બલે, બલે, ઠાકર તમને જશ દશે’

સૈનિકોનાં મોઝે આ કિસ્સો સાંભળી હું વિચારે ચલી

ગયેલો. જે એકુને એના જ સંત્યની સંજ્ઞાની કેટલે આવી એની ખબર નથી, કેવી એની ચે ખબર નથી, એને ગાંધીનાં નામ અને કામની ખબર છે.

ગાંધીની આ સર્વવ્યાપકતા એના પરની આ સાવ ભોળી એવી શ્રદ્ધા ! આ સાર્વભૌમભાવનું મૂળ ક્યાં છે !

: ૩ :

બ્યક્તિ તેમ જ સમાજના અધ્યપતનના કાળ દરમિયાન એક એક એવી પણ આવે જ છે કે જ્યારે તેને કોઈક મહાસત્યના પારસ્પર્યની જરૂર હોય. એનો આત્મા એ વખતે અંદરના સેતાનની સાથે છેલ્લી વારનું યુદ્ધ ઝડપી રહ્યો હોય છે. એના પર થતા અત્યાચારો સામે એણે કાયાવૃદ્ધ યુદ્ધ આદ્યુ હોય છે. એ ધડીએ જો જ્ઞાન અને તપ વડે નિર્મલ થયેલ હાથનો એના આત્માને ટેકો મળી જાય તો એ બ્યક્તિ કે સમાજના જીવનની નવી જ દિશા ખૂબી જાય છે ન આવે તો આત્માએ યાકીને બેભાન બની સેતાનના વિસ્તરતા સામ્રાજ્યને જોઈ હીનકાં ભસ્વાનાં રહે છે.

લૂંટારા વાલિયાના જીવનમાં એ ધડી આવી પહોંચી હતી. જ્યારે એનો આત્મા વાલિયાના જીવનનો કળતો લઈ બેઠેલા માર સામે આખરી બાધાક્રિયા ભરી રહ્યો હતો. જો નારદ એ ધડીએ ન આવે તો વાલિયાના આત્માએ પરાજય પામવાનો રહે છે. પણ નારદના વિમલ વીણાનાદે વાલિયાના આત્મામાં બલસંચાર કયો ને લૂંટારો વાલિયો ઋષિવિઓમાં શ્રેષ્ઠ વાત્મિકી બની ગયો.

ગેલેલીની વાસ્તવિકતા મેરી મેગડેલીના જીવનમાં પણ એવી જ પણ આવી કે જ્યારે એના અંતરની જ્યોત પ્રચંડ ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ સ્થિર રહેવા માટે મહાપ્રયત્નો કરી રહી છે. ઇશુ જો એ કણે ન આવે તો એ સદાકાળ માટે વેશ્યા જ રહેવાની એને પથરા

મારનારાઓને પણ કાયા ધરી એમનાં તેજ, અભિમાન અને ધન
હરવાનો માર્ગ સ્વીકારવાની એના અતરના એ મહાભારત
વખતે જ વેરાગી ઈશ્વરનો કરુણામય સુધાભરપૂર સ્વર સભળાય છે
ને એનો આત્મા વિજયી બની, એ સુધા સીંચનારના પગમાં ઢળી
પડે છે વેશ્યા મેરી ભગવતી મેરી બને છે

આવું જ જૈન મુનિ સ્થૂલીભદ્રજી વિશે

મનની અત્ય કહરાઓ ને ઇતિહાસની પાસપોશી કાઢે
માનનીતુ આ મહિમામય શુદ્ધ નથી અનુભવ્યું ? કાણે એવું રજ-
મિશ્રિત સુવર્ણ નથી જોયું જે સહેજ પારસસ્પર્શના વાંકે—ધૂળ
ધોયાની ખોટ જ કચન ચર્તા રહી ગયું હોય ?

વસ્તુતઃ જગતનો ઇતિહાસ આ ધૂળધોયાઓનો જ ઇતિહાસ
છે જેણે પૃથ્વીને મારી છે, કચરી છે, રોંદી છે, એનો ઇતિહાસ
એ કાંઈ જગતનો ઇતિહાસ નથી, પણ જેમણે એ પૃથ્વીને પૂજી છે,
સીંચી છે, ધારા ધોઈ જાખમો રુઝાવ્યા છે, ગળેગળ ચડી ગયેલ
ધૂળને ખખેરી અગમ્યતા સુવર્ણને ખદાર લાવેલ છે એની કથાને જ
જગતે પોતાની કથા કરી છે એટલે જ માનવીએ કામ્યવધિ સમૃદ્ધિ
મેળી કરનાર નદ-નિઝમ કે મગધના શ્રેણીઓને છોડી અકિચન
ભિખ્યુ કે સાદા અપરિચીટી પાલણને પૂજેલ છે એટલે જ રાષ્ટ્રોના
વિજેતા ઝાર કે જઘીસખાનને પૂજવાને બદલે સાતિદાતા ઓલિવ,
મુક્તિદાતા ક્રુસ-ધેરગબીર વટ્ટક કે લોકખાતા ધેનુને પૂજા
અર્પા છે

“ Blessed are those who suffer ”

શુદ્ધ અને ગાંધી આવા ધૂળધોયા છે

સમાજજીવનમાં શુદ્ધ પ્રવેશ કર્યો તે દિવસે પણ ભારત-
વર્ષનો આત્મા જૂઠા ધર્મ, અધ આરથા અને વિવેકહીન તપના
પગમોથી છૂટવા તરફડિયાં મારતો હતો તે ધડીએ જ ભગવાન

તથાગત સમાજની આ વિશાળ રંગભૂમિ પર પ્રવેશ્યા અને એમના હાથે રાગ, પ્રગ, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ સૌ સંસ્કારાર્થા—ભારતવર્ષનો આત્મા બની ગયો.

પરાંપર આવી જ—કદાચ આથી પણ કપરી—પણ માંધીજી આ ભુગભૂની પ્રગ વચ્ચે અવતરે છે.

ગામડાં ભાંગીને ખંડેર થયાં છે, પૃથ્વી પુણ્યની વાર્તાની ષો જ ધા નાખી રહી છે, સમૃદ્ધિ પેદા કરનારની પાસે સમૃદ્ધિ નથી ને સમૃદ્ધિ છે તેની પાસે શાણપણ નથી. કર્મ છે ત્યાં ભુદ્ધિ નથી અને ભુદ્ધિ છે ત્યાં કર્મ નથી—વિવેક નથી. શ્રમ અને સંસ્કારિતા, ભુદ્ધિ અને કર્મ, કાવ્ય અને જીવન વચ્ચે એક પ્રકારનો નાશકારી વિચ્છેદ જોવા થઈ ગયો છે. શહેરોમાં વૈષ્ય ભુદ્ધિવિલાસ અને વિકર્મપ્રયતા છે—ગામડાંઓ—કર્મજનતા અને અમાને દુબેલા છે, રાષ્ટ્રનું મગજ અને હૃદય બંને સડી ગયાં છે, એ એવું બાપુ આપું રાષ્ટ્ર ધીમે-ધીમે મરી રહ્યું છે.

એ ભારી કરુણાજનક દૃશ્ય છે. ધર્મ, કાવ્ય, બાપાર, કૃષિ, બધું જ દૂખી રહ્યું છે, ભુદ્ધિ અને મહાવીર, અશોક અને અકબર, વરાહમિહીર અને ભારતકાચાર્ય, ચાણક્ય અને નાના ફકરવીસ, મુનિઓ અને કવિઓ, બકતો અને સતો સૌ દૂખી રહ્યાં છે.

બાપુએ આવીને અથવા તો એ બધાં બાપુમાં અવતરેને ઉગારવા હાથ આપ્યો.

એમણે કર્મ અને ભુદ્ધિ, હૃદય અને મગજ, શ્રમ અને કાવ્ય, ધર્મ અને જીવનનાં લગ્ન કર્યાં.

ભારતવર્ષ બની ગયું. એક અંબુતાપૂર્વ સંસ્કૃતિનો પાયો નખાયો.

: ૪ :

કદાચ કોઈ સવાલ પૂછે—અને એ સ્વાભાવિક પણ છે તે તો આનો અર્થ એ થયોતે કે ગાંધીજી ન જન્મ્યા હોય તો આ બધા મહાપુરુષોના જન્મ એલે જત. ખરું ? હિંદુસ્તાન એનાં સઘળાં ભૂત અને વર્તમાન સાથે લુપ્ત થયું હોત ?

એક સવાલ પૂછે ?

પૃથ્વીનાં સંતાનોના ભણા માટે એક શીડું ફળ એક જમાનામાં લીધેલું અને ખર્ચાઈ ગયું. એના પછીના જમાનામાં એનો કોઈ ઉપયોગ ખરો ? સામાન્ય રીતે તો જવાબ મળવાનો : “ ના, એ તો ખર્ચાઈ ગયું. ”

પણ જો કોઈ દીર્ઘદષ્ટિ ને પ્રયત્નશીલ પુરુષ એનાં બીજા શોધી, સંધરી, ચોથાં સ્થાને વાવી જતનપૂર્વક સંચિતે તો તેણે પેલા ફળને બચાવ્યું કહેવાય ? ફળને જો જીવ હોય તો એ પેલા દીર્ઘદષ્ટિ પુરુષને જીવનદાતા કહે કે નહિ ?

‘ બરાબર એમ જ ગાંધીજી વિશે બન્યું. મહાવીર, શુદ્ધ, સદ્ગુણનંદ, ગમ તથા ક્રુષ્ણ, યુધિષ્ઠિર ને અશોકનાં નામ રોજ જપતાં છતાં અમને ખબર નહોતી કે એ કેવા હોઈ શકે. જપ જપતાં માણાનાં નાકાં ધસાઈ જતાં પણ એ આદર્શ પુરુષોની ઝાંખી સુધ્ધાં થઈ નહોતી. પિંજરમાં પકતા પોપટની જેમ અને સીતારામ સીતારામ : નમો અરિહંતાણું : શુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ રત્યા કરતા હતા. ’

તે શુદ્ધ અને મહાવીર, યુધિષ્ઠિર અને અશોક અમારાથી દૂર અને દૂર ભાગતા હતા.

નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ, નિષ્કુવાનંદનો વૈરાગ્ય, યુધિષ્ઠિરની અનન્યતા અને શુદ્ધના ધર્મચક્રપ્રવર્તન વિશે ખૂબ સાંભળ્યું હતું, પણ અમને ખબર નહોતી કે એવું ફળ કેવું હોય. સાચેસાચ

કહીએ તો વિચાર કરતા ત્યારે એમ લાગતું કે આ દુનિયામાં એ સોઈજ ન શકે. યુધિષ્ઠિરનું સત્ય અને અમૃતસત્યતા એ તો આસની કલ્પના. નરસેથાની ભક્તિ એ તો લોકસમાજની ગાંડી ભર્મિઓનું પ્રતિગિજ. મારામારી, હરીફાઈ, વગ ત્યાં પણ ને મારે તેની તવવાસ્તું પાપ ન્યાં પ્રતી રહ્યું છે ત્યાં પ્રેમ, અનાસક્તિ કે વૈરાગ્ય વળી સંભળી શકતાં હશે ? હા ! એ ઘડી મદિરમાં શોભે.

એટલે જ્યારે જ્યારે દુકાને કોઈ માલ ખરીદવા આવે ત્યારે સારા ધર્મને બદલે સહેજ મોળા આપી દેતાં કોઈને આંચકો નહોતો લાગતો, કારણકે “ મોળાને સારા ન કહીએ તો કયો કાકો લેવાનો હતો ? ધરનાં હાંકલાં ખખડી પડે. ”

વેનિટીબલ ધીનો ભેજ હોય છતાં શુદ્ધ ધી તરીકે સૌ વેચતા અને ખાનગીમાં કોઈ પૂછે તો કહેતા : “ સાચનો આ જમાનો નથી, સતવાદી હરિચંદ ધનું હોય તો લગવાં પહેરી લો. ” સામે માણસ પણ તેમાં સમિતિ આપતો. છતાં સાંજના ઘેર જાપ ત્યારે રામાયણ વાંચતા, વચનામૃત સાંભળતા, ચોરે, દુકાને કે ચત્રૂતરે ચણ નાખતા, અને બીજી જાણુએ આપણી જ પાડોશમાં વસતા, પાણીને વક્રિ પિડાતા, અનેક રોગોના ભોગ થઈ પડેલા હરિજનોને માટે આપણી કરુણાના ભડારને તાળું લમાવી રાખતા.

શા માટે ? “ દુનિયાએ કરી મૂકયું છે ને ! ” સૌ જવાબ આપતા આ જવાબ આપનાર આપણે સૌ અજાણ કે અસરકારી નહોતા. આપણામાંના કેટલાક તો રાત પડને હનરોની ઉચ્ચપાયલ કરનારા હતા. કેટલાક વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધરો હતા. ધણાએ શેલી, કીટ્સ, બાયરન વાંચ્યા હતા. અંગ્રેજોનું વ્યાપારકોશલ, સ્વીસ પ્રજાની સહકારશક્તિ ને અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એમણે કાનોકાન સાંભળ્યો હતો. ગીતા અને દાસબોધનાં વચનો આજે પણ સાંભળતા હતા.

છતાં આપણે શાળા લોકો દ્વિસના રડા કલાક શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મને અમલપણે ભોળાં ભંડારતા હતા. ભક્ત એના ઇષ્ટદેવને દેવના જ રુધિરથી અભિષેકતો હતો, કારણકે આપણે એને જોયા નહોતા, સાચેસાચ સમજ્યા ન હતા, નહિતર મીરાંની પેલી મસ્તીમાં બધું જ એકાકાર થઈ ગયું હોતઃ

“ મુખડુ મેં જોયું તારું-સર્વ જગ થયુ ખાર
મન મારું રહ્યું ન્યારું રે-મીરાદન ખારા.”

ને એ વખતે પણ હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો દયાત હતાં. શાસ્ત્રાર્થ કરનારા ધુરંધરો પણ હતા. ઇતિહાસ ને પુરાણો ડુબી ગયાં નહોતાં. છતાં આમ કેમ ચાલતું હતું ?

કારણકે ધર્મજન્યુતિ પુસ્તકો કે પંડિતાર્થ પર અવલંબતી નથી પણ જીવન પર અવલંબે છે. એકાદ રામકૃષ્ણનું અહ્યયર્થ અહ્યયર્થ પરનાં સેંકડો પુસ્તકો કરતાં વધારે કામ કરી જાય છે. ક્ષતિનું જીવન એ જ ધર્મનું આધાર ને વિરામસ્થાન છે એટલે જ ગવાયું છે કે યંતો મૂનિ ત્વષા ધારયન્તિ.

ગાંધીનો મહિમા નવો ધર્મ સ્થાપવામાં નથી પણ સાર્વભૌમ ધર્મરૂપી અશ્વત્થક્ષનાં મૂળિયાં ઉઘાડી, જલસિચન કરી, જાતનું ખાતર પૂરી, પુનર્જીવન આપવામાં છે-શાસ્ત્રોને ચરિતાર્થ કરવામાં છે.

એમનાં આબ્યા પહેલાં આપણને ખબર નહોતી કે ચર્ચામાત્ર જ્ઞાનને વિશુદ્ધ કરવા માટે છે. જ્ઞાનમાત્રનો હેતુ જીવનને વિશુદ્ધ કરવાનો છે. લાખો-કરોડોની સપતિ કે સમાજશ્રેણી પછી પણ નિષ્કર્ષક ને સેવાપરાયણ જીવનને તોલે આવે તેમ નથી. What shall profit ye if lose your soul and gain the whole world !

આપણે બુદ્ધ-મહાવીરનું નામ જપતાં છતાં પોપટ હતા. પોપટ જેમ રામ જપતાં છતાં કરીય રામ થઈ શકતો નથી, કારણકે

નામ કેવો હોય તેની જ તેને કલ્પના નથી, લગભગ તેવું જ અહીં સૌનું હતું આજ સાવ તેવું નથી

આજે ભુદની કરુણા એટલે શું, મહાવીરનો અપરિગ્રહ અને અહિંસા એટલે શું, કૃષ્ણનો લોકસંગ્રહ ને અનાસક્તિ, સહગનનું કર્મકૌશલ અને રામકૃષ્ણના સર્વધર્મસમભાવનો ખ્યાલ આવી શકે છે

ધર્મજીવનની ગાંધીજીની ઉપાસનાએ ડેટનાય પ્રેફેસરને પ્રેફેસરી છોડાવી છે ડેટનાય કુશળ-યથાર્થ ભાષામાં કહીએ તો હુઆ-વ્યાપારવિશાગ્દોના વ્યાપારને ઝાઉવતે અમે નિર્ભય કર્યો છે, ડેટનાયને વકીનાત છોડાવી છે, ડેટનાયને વિદ્યાભ્યાસ ને પૂજપાઠ છોડાવ્યા છે રેશમી કપડામાં શોભતા દેહો ફાટેનાં લૂગડે ઢકાવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે અતરની સુવાસના શોખીનો આમડાં ચીરે છે ને ચપન સીવે છે

એ બધા પોતાના નિત્યજીવનની સુવાસ, અત્રાને સડતા, કલદ અને દૂધથી ગંધાતા, દહેં ત્વવાયા બનેલા જનસમાજમાં ફેનાવી એમનું ને જગતનું કલ્યાણ કરી રહ્યા છે એ બધા સમજ્યા હિ કે બડી બડી પરિપક્વ ચનાવવી કે ચોવટ ડહોળવી એ કરતાં દુનિયામાં પ્રેમનો મદિમા અનુભવવો એ વધારે ઉચ્ચતર છે

ઠાસાદલ અને સ્વાર્થમાં દુએનિ એ પ્રેમ અને મમતાભર્યા સ્વરે પોતાના જીવતરની શાંતિ અને અમૃત તરફ આપો ખોલવાનું કહે છે

એમની જીવનસુવાસે મરી ગયેલ સૃષ્ટિ સજીવન થાય છે, સુકાયલ દૂઠાં ફરી પાંગરે છે, નિર્જળ નવાણું સ્વચ્છ જળે ઊભરાય છે-જાલે સજીવની-વિદ્યાનો સચાર થયો છે

આ બધું કવિતા ન લાગે એટલે વધારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ એમના આવ્યા પહેલાંના સન્યાસી અને એમના આવ્યા પછીનો સન્યાસી ભુલ છે એમના આવ્યા પહેલાં ઈશ્વરની શોધ

કરનારો કુટુંબ, ધરખાર, સમાજ છોડી જંગલમાં ચાલ્યો જતો, ભગવાં પહેરી લિલ્લાસ ખાઈ ધ્યાનધારણામાં જીવન વિતાવી નાખતો. આજે એ જૂનો સંન્યાસી એનાં કપડાં સાથે ખસતો જાય છે અને ઈશ્વરદર્શન કરવા માટે સદાય જંગલવાન કરવાની માત ઘેલછા ગણાય છે. ધર્મ અને કર્મ, સંસાર અને ઈશ્વર વચ્ચેના વૈરભાવની દીવાલ તૂટી ગઈ છે.

એમની માળા અને તકલી વચ્ચે કશો વિરોધ નથી રહ્યો. આજે વેદાંતી વિનોબા વસ્ત્રવિદ્યાના નિષ્ણાત ગણાય છે. સતીશ-બાણુ ગાંધી પરના નિબંધોની બેઝબેઝ cheap-medicine અને ધરવૈદ્ય લખી શકે છે. શાધુચરિત રવિચંદ્ર મહારાજ, જીગતરામ કે ચામી આનંદ ચોખ્ખાની મૂણો હિંચકવામાં, સરતા અનાજની ટુકાનો ચલાવવામાં કે દૂબળાનાં ઝૂપડાં સાફ કરવામાં ફૂંજેલા છે. એમની ઈશ્વરભક્તિ અને દૃષ્ટિજનોની સેવા સાથે સાથે જ ચાલે છે. અથવા વધારે સાચું કહીએ તો એ સેવામાં જ એમને ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાં છે. એમને માટે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ અલગ અલગ કે સ્વતંત્ર દર્શન નથી. કેવળ ધર્મ, કેવળ ભક્તિ કે કેવળ જ્ઞાન ગાંધીના ધર્મ સાથે બધમેસતી વસ્તુ નથી. તેમ જ થોડી વાર કર્મ, થોડી વાર ભક્તિ, તે થોડી વાર જ્ઞાન એ પણ નથી. આદર-ણીય વિનોબાજીની હિપમામાં કહીએ તો “જલેખી ખાતી વખતે જેમ કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે હમણાં ઘી ખાઈ છું, હવે મેં દો ખાવા માંડ્યો, પછી ખાંડ ખાઈશ જલેખીતો ટુકડો તો મોખા જતાંની સાથે જ ત્રણેતો સ્સ સાથે અનુભવાય છે, તેમ જ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એકતીગત તદ્દરૂપ ચર્ચને ચાલે છે.”-ત્રણ સરામાં વણેલ દોરડા પેઠે નહિ પણ સાકર અને કેસર નાખેલ દૂધ પેઠે. એટલે ગાંધીયુગનો સંન્યાસી કે ઈશ્વરનિષ્ઠ પુરુષ વધુમાં વધુ કર્મપરાયણ હશે. એનું જ્ઞાન એના કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંત

જોતું હોય, કૃષિ સંબંધમાં નિરિચ્છ હશે, અને એની ભક્તિ એ કર્મ વિશ્વરૂપ ભગવાનનું નૈવેદ્ય છે એમ સમજાવી એને સ્વચ્છ અને સુરૂપ ધાટ આપવા પ્રેરશે. ગ્રાંધીની કલ્પનાનો સંન્યાસી જૂના સંન્યાસીની જેમ ઈશ્વરને ખોળવા દુનિયાથી ભાગતો ફરશે નહિ, પણ પગ પૃથ્વી પર રાખી, આંખ અતીત પર નેહી, પહેલળ આશુબાશુની ગંદકી, કલહ, અસુંદરતા મિટાવવામાં ઈશ્વરપૂજા થઈ એમ લેખશે. એમના આવ્યા પહેલાંની સત્યની વ્યાખ્યા એટલે સત્ય ખોલવું એટલું જ, અને એમના આવ્યા પછી સત્યનું વિગટ સ્વરૂપ સમજાવું તે કેવું અદ્વિત છે ? એમના આવ્યા પહેલાં ધર્મચર્ચા એટલે જનનેંદ્રિય પર સંયમ, અને આવ્યા પછી કરેલી વ્યાપક વ્યાખ્યા ? અહિંસાની વ્યાખ્યા એમના આવ્યા પહેલાંની અને પછીની વિચારીએ તો ? અહિંસા એટલે ક્રીડી-મઠાડી નહિ મારવી અને લીલાં સાકભાજી ન ખાવાં, એ જ વ્યાખ્યાને પરિણામે આપણે દુનિયાની કોઈ પણ જાતિ કરતાં હિંસક થયા. આપણને પાંચ કરોડ અસ્પૃશ્યોને આપણું મેલું વહેવા ફરજ પાડતાં આંચકો ન આવ્યો, કારણકે આપણી અહિંસા ક્રીડી-મઠાડી અને ગાયને બચાવવામાં જ સમાપ્ત થતી હતી.

પરિણામે અંદરથી આપણે સડતા જ ગયા. વિવેકાનંદે સાચું જ કહ્યું છે કે એક પંથમાં જન્મવું એ સારું છે પણ એમાં જ પુરાઈ રહીને મરવું એ બધાનક છે.

બાપુ આવ્યા અને આપણું કલેવર બદલાયું.

આજે ગાયને ખાતર મુસલમાન જોડે કલહ કરનાર અહિંસા સમજે છે એમ કોઈ નહિ કહે.

આ છતાં એ તો વિનમ્રપણે કહેવાના કે હું તો નિમિત્તમાત્ર છું.

ક્રાંતિની ઉપાસના કરનારા એ અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ તરફ નજર નાખે તો ! કિલ્લાઓ બેઢવા, શહેરો વસાવવા, રાજ્યપથો કરવા

એ ક્રાંતિનું મૂળગત લક્ષ્ય નથી. ક્રાંતિનું આદિ લક્ષણ તો માનવીના ચિત્તનો પકટો કરવો, નવાં મૂલ્યાંકનો આપી એના મનની જૂની ઈમારતો હલાવી મૂકવી, મનોમંદિરને નવીન ઘાટધૂપ આપવો તે છે. એટલે જ આપણે ઇતો (Danton) કે રોબેસ્પિયરને અભિનંદન આપતાં પહેલાં રુસોને વંદીએ છીએ. લેનિનનું મૂલ્યાંકન કરતાં પહેલાં માર્ક્સનું અધ્યયન કરીએ છીએ.

૨૫ :

મનુષ્યમાત્રને ઝોળખવાની એક ચાવી હોય છે. એ જો હાથમાં આવે તો જ એ માણસના યથાર્થ રૂપનું દર્શન થઈ શકે. એ ચાવી લીધા વિના જો જોવા જઈએ તો એના જીવનમાં કેટલાયે વિરોધાભાસો, અર્થશૂન્યતા ને ગેરઠણપણ જ દેખાય. વસ્તુતઃ એમ હોતું નથી. એ બધા વિરોધાભાસોમાં પણ મેળ હોય છે. દેખાતી અર્થશૂન્યતા નીચે જ અર્થ છુપાયેલ હોય છે. હાર્માના દોરની પેઠે એનાં બધાં જ કાર્યોને સાંધતી એકાદ જંખના, મહેચ્છા કે દષ્ટિ વર્ગીક લેતી, કાઈ વાર અદૃશ્ય થતી ચાલી આવતી હોય છે. માનવીમાત્રની વિશેષતા કે મર્યાદાનું એ મૂળસ્થાન છે. જેમ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદને સમજ્યાં પહેલાં લેનિનના જીવનના કેટલાય મકાડા બંધ બેસે જ નહિ, તેવું જ બાપુનું છે.

સત્ય-અહિંસા એ એમના જીવનની જંખના કે ચાવી છે. એ દોવો લઈને બાપુના જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે એને બધું જ સુરપજ, સંગત ને સુમંવાદી લાગે છે. એ સિવાય બીજી હરકોઈ દૃષ્ટિથી જોનારને બાપુના છટક છટક કાર્યો કે નિર્ણયોમાં વિરોધાભાસ, પાગલપણ કે વ્યવહારશૂન્યતા દેખાવાના.

સમાજવાદીઓને એ પ્રત્યાધાતી અને બહુ બહુ આદર આપે તો મધ્યયુગી માનસવાળા સાધુ લાગે છે ઉદ્દામોને એ વિનીત,

વિનીતોને એ ઉદામ, સનાતનીઓને એ નવમતનાદી ને નવમત
વાદીઓને એ પુરાણમિત્ર લાગે છે કારણકે એ બાપુના જીવન
જાંડારને સાચી ચાવી લગાડતા નથી એટલે તેઓ બાપુના જીવનનું
યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકતા નથી કા તો એકાદ પાસું જ જોવાથી
પેના સાત આધળાઓ હાથીને જોવા મળ્યા હતા તેમના જેવા
અનુભવ થાય છે એ આધળાઓ પોતે અનુભવે ન દિષ્ટિએ સાચા
હતા છતાં હાથીનું એ યથાર્થ રૂપ નહોતું બાપુને મહત્વનાં મુ
ઘણી વાર આમ બને છે

સત્યનિષ્ઠા ને અહિંસાનો દીવો લઈને એમના જીવનના મર્મ-
દારમાં પ્રવેશીએ તો ખાદીની સાર્થકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો
મદિમા, વર્ધા-યોજનાનું સ્વપ્ન ને સત્યાગ્રહની સિદ્ધિ સમગ્ર
છે આનો અર્થ હું એમ નથી કરતો કે ગાંધીએ કદી બૂલ કરી જ
નથી કે કરશે નહિ—ગાંધીએ કદી દેવપુત્ર હોવાનો દાવો કર્યો નથી
કહેવાનો અર્થ તો એટલો જ છે કે એવી બૂલોને સમજવી હોય
તોપણ અહિંસાને સમજવી જોશે એની સિદ્ધિઓની જેમ જ એની
બૂલો પણ સત્ય-અહિંસાની ખોજ કરતાં યથેવી છે

ગાંધીનો આદર્શ તો ભારત-વર્ષમાં અને છેવટે એ દ્વારા વિશ્વમાં
અહિંસક સંસ્કૃતિને જન્મ આપવાનો છે બાઈબલની ભાષામાં કહીએ
તો Nations of the world shall in time come
to bat their swords into ploughshares and
their spears into pruning-knives માત્ર એક રાજ
કીય ક્ષેત્રમાં અહિંસા (ને તેમ નિર્મળની)નો પ્રયોગ કરવાનો
એમનો મનોરથ નથી કારણકે ચક્રવર્તી સમ્રાટની પેઠે જીવનમાં
બધા જ ક્ષેત્રોમાં અહિંસાનું શાસન ચાલે તો જ સુખસાહિત્ય ભળે.●

● You know I returned to India from South
Africa at the end of 1914 with a mission which came

દંભ અને મિથ્યાચારનો ભય ન રહે. ધણામે એવા જોયા છે કે જેમણે સલામત-જાવણીમાં દુરમન સામે લાલ આંખ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય પણ ઘેર બાળકોની તાડનવિધિથી પૂજા કરતા હોય, માતૃપિતાને દુઝઝ કે બોળાવ સેખતા હોય; પરિણામે એકે મેળના ન રહ્યા હોય. સ્વજન સાથે અહિંસા કેળવી ન હોય, કેળવવાની ભૂમિતિ કે ખ્યાલ ન હોય, તે દુરમન સાથે કેમ કેળવી શકે? એમાંથી કૃત્રિમતા ને દંભ સિવાય શું જન્મે? વ્યક્તિઓની જેમ જ સમાજ પણ અહિંસાની એકમુખી ઉપાસના કરે ત્યારે નિષ્કુળ જવાનો મંભવ છે. ભારતવર્ષના કેટલાક ધર્મોએ ખાદ્ય-ખાદ્યવિવેક સંબંધમાં મુક્ત છતાં એવી એકમુખી અહિંસાનો આચારવિચાર કરી જોયો છે, ને પરિણામે ખાળે દુઝા ને દરવાજા મોકળા જેવી સ્થિતિ આવેલી. એટલે બાપુની વિચારણા પ્રમાણે રાજકારણમાં અહિંસા ને અર્થકારણમાં હિંસા, કેળવણીમાં અહિંસા ને ગૃહજીવનમાં હિંસા-એવો વિમવાદ અહિંસક સંસ્કૃતિના સાધક માટે બંધમેસતો નથી. જેમ ઈશ્વરભક્તિ માટે દ્વિસનો અરથો કલાક ને બાકીના ૨૩૧ કલાક અહંભક્તિ અર્થે, એમ ટોઈ ચાલે તો એ ઈશ્વરભક્તિ સમજ્યો જ નથી એમ કહેવાય, તેમ જ આ એકમુખી અહિંસા વિષે વાત કરનારને લાગુ પડે. બાપુની વિચારણા પ્રમાણે તો અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, વ્યાપાર, કૃષિ, કેળવણી, ધર્મ-બધાંએ સત્ય-અહિંસાની આસપાસ ગોઠવાવું જોઈએ. ગીતાની ભાષા લઈએ તો સત્ય-અહિંસાની ઉપાસના એ રાજવિદ્યા છે. બીજી સૌ ગૌરવ વિદ્યાઓએ તો એને અનુષંગીને ચાલવું જોઈએ.

to me in 1906; namely to spread truth and non-violence among mankind in the place of violence and falsehood in all walks of life.

ગાંધી-લિનલિથેન્સ-પત્રવ્યવહાર

શાસ્ત્રો એ જીવનમાંથી જીભાં થયાં છે, ને જીવનસાફલ્ય માટે જીભાં થયાં છે. દિસા એ જીવનનાશિની છે, ને અદિસા જીવન-દાયિની છે. એટલે શાસ્ત્રોએ અદિસા સાથે બધે બેસવું જોઈએ- નહિ કે જીવનચાર્ય સાથે.

બાપુ આ જાણે છે એટલે જ એને કાયદાનો સવિનયભંગ ઉપદેશતાં ચડકાચો થતો નથી. જીવનને જ ભરખી જનારો કાયદો-જીવનને જ વેંચી નાખતાં શીખવનાર સંસ્કારિતા ને ધર્મ સુદ્ધા વૂઠી જવાં જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને બે શાસ્ત્રો ટેકો આપતાં હોય તો શાસ્ત્રો જવાં જોઈએ-નહિ કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણની દિવસાવ્ય. ગાંધી એ શાસ્ત્રપરાયણ નથી પણ અદિસક જીવનપરાયણ છે એ ખાતે છે કે અદિસાએ જ જીવનનું સંવર્ધન કર્યું છે. માનવીએ અગ્નિ કેમ શોધ્યો, પૃથ્વી કેમ સાફ કરી, સીંચાઈનું શાસ્ત્ર કેમ ખીલવ્યું, જીવનમાત્રનું મૂળભૂત સામ્ય ને અભેદ કેમ અનુભવ્યાં, પ્રેમની શોધમાં કેવી કેવી મડમથલો અને યાતનાએ વેડી-એ સામી પારાયણ છે. આજે વિશ્વની જે કાંઈ શુભ અને રચાખી કમાણી છે તે સદકાર, પ્રેમ ને નિર્વસ્તુ પરિણામ છે. માનવીમાં ક્રોધ, હિંસા ને દિસાની જોડાજોડ જ પ્રેમ, ઔદાર્ય ને સત્યનિષ્ઠ પળા છે. માત્ર ખોટી તાવીજ અથવા ખોટી ગોઠવણને લીધે જ એ શુભ બાજુનું પ્રાગટ્ય વણુઓડું થયું છે. આ નિષ્ઠને પોખી, સમૃદ્ધ કરનારી સંસ્કૃતિની ગ્યાપના એ જ ગાંધીજીનું સ્વપ્નું છે-અથવા તે એ જ એની આરાધના છે. એ આરાધનામાંથી જ મનવિચાર, સત્યાગ્રહ, આત્મોદ્ધોગ ને વધારાજના જન્મ્યાં છે. અદિસક સંસ્કૃતિના મલેશ મડવા હોય તેને એ સમજી લેવું આવશ્યક છે. એનાથી દિસક દેસોની મુદ્દપદ્ધતિ, દિસક દેસોનું અર્થશાસ્ત્ર, દિસક દેસોની ઉજવણી નહિ સખી સદાય. એણે શ્રી બધાને નવેસરથી વિચાર કરવો પડ્યો.

ભોગી અને ત્યાગીના આચારવિચાર-વિધિનિષેધો રાત્રિદિવસ જેટલા વિરોધી હોય છે, તેવું જ અહિંસક ને હિંસક ગણવું ધણીખરી ખામતોમાં છે

દાખલા તરીકે જેણે હિંસા પર આધાર ગણ્યો છે તેને વિચારસ્વાતંત્ર્યને કૃત્યજ્ઞા સિવાય ચાલવાનું નથી *જીવટ પહે જેને વિચારસ્વાતંત્ર્ય આપવું નથી તેને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની હિંસા પર મદદાર બાંધ્યા વિના ચાલશે નહિ

જે કોઈ સમાજ શોષણ પર ચાલતો હોય એણે સમાજ વ્યવસ્થામાં ધન તેમ જ સત્તા બંનેનું કેન્દ્રીકરણ કર્યા સિવાય ચાલવાનું નથી, કારણ હિંસક રીતિ મેળવેના ધનને હિંસક રાજ-સત્તાનું રક્ષણ ન હોય તો ગમે તે પણ જોઈ જેસવાતો ભય છે. ઊલટ પક્ષે, જેમ સત્તા એકદંત્ર્યુ તેમ શોષણનો વલુ સભવ. સત્તા વગરનો વર્ગ આજે નહિ તો આવતીકાલે સત્તાવાળાના હાથે શોનાવાનો જ એટલે, જેમ પ્રજાસત્તા ઓછી તેમ શોષણનો સભવ વિશેષ, અથવા શોષણ વિશેષ તેમ લોકસત્તા ઓછી-વિચારસ્વાતંત્ર્ય ક્રમ ઇંગ્લંડ ન્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને શોષણભૂમિ મણવું હોય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને સહેજે સ્વરાજ આપી શકે નહિ-સત્તા તથા શાસનના બંધા સૂતો હાથમાં હોય ત્યાં સુધી શોષણનો લોભ પણ નહિ મુકાવાનો

એટલે જે સમાજે કે વ્યક્તિએ અહિંસા ને પ્રેમને જ જીવનની સર્વોપરી સાધના ગણવી હશે તેમણે ધનની જેમ જ સત્તાનું વિલાસન કરવું પડશે એના અર્થસાચ તેમ જ રાજનીતિ બંનેએ શક્ય તેટલું નિષ્કેન્દ્રીકરણ કરવાનો આગ્રહ રાખવો પડશે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારનું કેન્દ્રીકરણ જે પ્રકારની અસર નિપજાવે

* જર્મન સહેનશાહ ફ્રેડરિક કહેતા કે “જે મારા સિપાહીએ વિચાર કરતા થાય તો પછી એક પણ લશ્કરમાં ન રહે”

છે. એક તો કેંદ્રમાં જોડેલ વ્યક્તિ કે વર્ગને ઠેક ચકાવે છે. (એટલે જ કદાચ મહાભારતકાલે સારામાં સારા રાજાનેયે પણ થોડો વખત નરકવાસ કરવો જ પડે તેમ કહ્યું હશે!) ને એના પર અવલંબીને રહેનારાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને ક્ષી શારીરિક ને માનસિક રીતે અપંગ બનાવે છે.

આ જ કારણે બાપુએ પોતાના રાજતંત્રનો આદર્શ Government that governs least is the best government એ રાખ્યો છે, તેમ જ અર્થતંત્રમાં એમનો એક ખાદી-આમોઘોગ વડે છોલા ચર્તા લગભગ અચૂત મામડાં પર છે. રેટિયો, પીંજર, તકલી, ધંટી એ સર્વસુવલ વસ્તુ છે. એનું સર્વસુવલ-પણું જ દિસા કે શોષણને મુરકેલ બનાવે છે. રેટિયો જે મૂડી માગે છે તે હરકોઈ કાઢી શકે છે. એને બનાવવામાં અસાધ્યતા નિષ્ણાતની જરૂર નથી. એમાં સંપત્તિનું કેંદ્રીકરણ નહિ પણ વિભાજન છે. એક જ રેટિયાની આભુગાળુ વણકર, ગંગારો, પીંજરો સૌ ઝળી ખાય છે, એથી એ ધધા ભાંગનાર નહિ પણ ધધા સર્જનાર છે. એનું ઉત્પાદન સ્થાનિક છે ને ખપત પણ સ્થાનિક છે એટલે એમાં બજારોની ખેચાખેચ કે તેજબંદીનાં ભયગ્યાનો નથી. એનો નાશ કરવો એ લગભગ અશક્ય છે. એ સર્વવ્યાપક, સર્વસુવલ ને સર્વક્ષેમકર છે. એથી જ એ લોકજીવનમાં દીર્ઘજીવી બની શકેયો બાપુ એને સમગ્રપૂર્વક સ્વીકારીને એને ચિરંજીવ કરવા મથે છે.

આવરમક વસ્તુની અછતે કે દુર્લભતાએ જ સમાજમાં દિસા ને ગોષણની તકો હમેશાં વધારી છે. સર્વવ્યાપી હવાનો ઠોઈ ઈંજરો રાખી શકે નહિ, એનો ઉપયોગ કરનારું ચંત્ર (ફેફસાં) સૌને મળેલ છે, એથી એનો ઈંજરો રાખી શોષણ અસંભવિત બન્યું છે. શોષણને અસંભવિત બનાવવા ને પરાવલંબનમાંથી મુક્ત કરવા

જીવનના ધારણપોષણ માટેની આવશ્યક હોય તેટલી બધી ચીજો સર્વવ્યાપી, સર્વમુલભ ને સર્વસેમકર થવી જોઈએ, તો જ સ્વરાજનો અર્થ સરે. આ દષ્ટિએ બાપુ મિત્રના કાપડને બદલે ખાદી, કેંદ્રવર્તી ઉલોગોને બદલે ગૃહઉલોગો, વીજળી લાઈટને બદલે કોડિયું, ઘેર ઘેર નળને બદલે દૂવાની દિમાયત કરવાના. પાણી જેવી પરમ આવશ્યક જરૂરિયાતનું કેંદ્રીકરણ કરી લોકોને એ પાણી પર આધાર રાખતા કરવા એમાં જ જોખમ છે. લલેતે એ કેંદ્રસ્થ માણસોને લોકોએ ચૂંટ્યા હોય, પણ આંતરિક કે બાહ્ય દુસ્તમન જે દિવસે ધારે તે દિવસે એ જલાગારનો કબજો લઈ શકે કે એર બેગવી આખા સમાજને નમવાની ફરજ પાડી શકે. વીજળીના પ્રવાહને રોકી મામનાં મામને અધારામાં રાખી શકે. કોડિયાને કોઈ ભુઝાવી શકતું નથી-ધરના દૂવામાંથી કે વીરડેથી પાણી ભરતાં કોઈ અટકાવી શકતું નથી.

આ વાત સંભળી કેટલીક વાર સંભળાય છે કે આ તો ઉત્પાદન ધટાડી નાખવાની વાત છે. લગોટી-સંસ્કૃતિમાં પાછા લઈ જવાનો પ્રયત્ન છે. લગોટી-સંસ્કૃતિ એ સમજણપૂર્વક ને એના અર્થગૌરવ સાથે આવતી હોય તો હું પોતે તો વાધો ન ઉઠાવું, કારણ કે માનનીય રાધાકૃષ્ણનના ચબ્દોમાં તો સંસ્કારિતાનું માપ માણસ શું પહેરે-ઓઢે છે કે શું ખાય-પીએ છે તેના પર નથી. વાંદરો કાટ-પાટનૂત પહેરતાં શીખે, સાધકલ અભાવતાં કે સિગારેટના ધુમાડા કાઢતાં શીખે, છતાંય એ વાંદરો જ રહે છે, કારણ કે સાહિત્ય શ્રેષ્ઠ ગોકર્ણે પેના રશિયન ખેડૂતે કહ્યું હતું તેમ માણસને આકાશમાં બેડતાં કે દરિયા નીચે ડૂબકઠિસ્તીમાં ફરતાં આવડે, પણ આ દુનિયા પર જ અન્ય સાથે રહેતાં ન આવડે તો બધી સિદ્ધિઓ છતાં ધાણીના બળદની જેમ હતા ત્યાં ને ત્યાં લેખાય જો કે બાપુએ

તો એ લગોડી-સંસ્કૃતિથી ભડકતા હોય તેમને ફ્રેમ્પુર મહાસભામાં આશ્વાસન આપું હતું કે 'હું હૃદયું છું તે વ્યવસ્થા નીચે બધાં સ્ત્રીપુરુષોને પૂરતાં અનવસ્ત્રો મળી રહેશે-આત્ર મારા જેવો કમ્પ નહિ, આપણે આવશ્યક વસ્ત્રોમાં સમાવેશ કરીએ છીએ તે બધાં જ મળશે. ખોરાકમાં દૂધ અને માખણ આજે લાખોને દુર્લભ છે તેનો પણ સમાવેશ થશે.'

આશ્રમમાં જે દૂધ, સાકમાણ ને માખણનું પ્રમાણ અપાય છે તે એકેએક વ્યક્તિને એમની વ્યવસ્થા આપશે જ એમ એ ધારે છે, ને એ આવશ્યક ઉત્પાદન આમઉદ્યોગ દ્વારા ન થઈ શકે ને જો યત્રો વસાવવાની જરૂર પડે તોપણ નહિ વસાવવા જેવા અંધ આશ્રમી બાપુ નથી.

આ યત્રો વિષે પણ ઠીક ઠીક ગેરસમજ પ્રવર્તે છે.

વસ્તુતઃ યત્રો વિષેનું એમનું આજ્ઞનું મંતવ્ય કોઈ પણ વિવેકી માણસના જેવું જ છે. માણસોને પૂરું સાત દેખાક કામ આપ્યા પછી, જે ઉપભોગ-મર્યાદા એમના અર્થિક સમાજે સ્વીકારી હશે તે પણ જો હસ્ત-ઉદ્યોગ વાટે પેદા નહિ થઈ શકતી હોય તો ત્યાં એ જાનવર ને પછીથી યંત્રની મદદ પણ લેવાના જ.

એમનું કહેવું તો એટલું જ છે કે આ દેશમાં જીવનાં યત્રો જ ધણી છે. સાત લાખ મામડાંના ખેડૂતો આનુષંગિક ગૃહઉદ્યોગના અભાવે વર્ષમાં પાંચ મહિના સાવ નવરાં ખેતી રહે છે. એને એટલા માસ ખાટે ઘેર બેઠાં થઈ શકે, ને સૌને ઉપયોગી હોય તેવું કામ આપો. * આ દીવા જેવી વાત કેમ નથી સમજાતી તેનું જ આશ્ચર્ય થાય છે.

* ખેતી, વસતિદા અને હસ્તઉદ્યોગનું જોડણું વડવાં હિંદુસ્તાનની શી દશા થઈ છે તેનું સાકસે કહેવ વર્ણન એના હિંદુસ્તાન વિષે લખેલ નિબંધમાં સમાજવાદીઓએ વાચવા જેવું છે. ખાલજી પરિશિષ્ટમાં એક રકરો મૂક્યો છે તે જુઓ.

માણસને બેકાર બનાવીને કે મૂઢીભર માણસોના હાથમાં એની આજીવિકા મોંપી દઈને પણ ચંત્ર લાવવાની ઘેલજા સામે બાપુને વિરોધ છે. ઉપથી ચરતો પળાતી હોય ને ચંત્રો આવતાં હોય તો એમને વાધો નથી. ૨૨-૬-૩૫ ના 'હરિજન'માં આવેલ એક સંવાદ જોઈએ. આમઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપના બધાં જ ચંત્રોને કાઢી નાખવા માટે નથી કરી? એમ એક સમાજવાદી બાપુને પૂછતા હતા.

'આ રેડિયો જ ચંત્ર નથી?' બાપુ જે ત્યારે કાંતતા હતા તેમણે જવાબરૂપે જ સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'હું આવા ચંત્રની વાત નથી કરતો. હું મોટાં ચંત્રોની વાત કરું છું.'

'તમે સિંગરના સંચાની વાત પૂછો છો? તેને પણ આમ-ઉદ્યોગની હિંમતવાળે રક્ષણ આપ્યું છે, અને એ જ કારણે જે કોઈ ચંત્ર બહુજનસમાજની મજૂરીની તક ન મૂંઢવી લેતું હોય, જીવદું વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરી તેને મદદરૂપ થતું હોય અને જેનો મુદામ થયા સિવાય માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક એ ચલાવી શકતો હોય તેને પણ રક્ષણ મળવાનું.'

'પણ જે મહાન શોધો થઈ છે તેનું શું? તમે વીજળાનો કશો જ ઉપયોગ નહિ કરો, ખરું?'

'કોણે એવું કહ્યું? જે એકેએક ધરમાં આપણે વીજળી આપી શકીએ, ને આમ-નાસીઓ પોતાનાં સાધનસરંજામ વીજળીની મદદ વડે સુધારી કે ચલાવી શકે તો હું વધી ન લઉં, પણ એવા સંભોગોમાં તો પછી સત્ય અથવા આત્મપ્રયાયનો એ વીજળીવરોની માવિડી ગણશે-જેમ આજે ચરાણની માલિકી સમસ્ત ગ્રામ ગમે છે તેમ...

'સહુના લાભ માટે થયેલ વૈજ્ઞાનિક ગ્રાધને હું કીમતી મણુ છું. શોધ શોધ વચ્ચે પણ ફેર છે. અસંખ્ય માણસોને કણુમ'

મારી નાખવાની શક્તિ ધરાવતા ઝેરી વાયુની સોધની હું પસ્તા ન કરું. જાહેર જગતના લાભ માટે આવશ્યક હોય, છતાં જે માણસની મહેનત વડે ન થઈ શકે તેમ હોય તેનાં કામો માટે મદદાકાય યંત્રોને અનિવાર્ય સ્થાન છે. પણ તે રાજ્યની માલિકીનાં હસ્તે ને લોકોના લાભાર્થે વપરાતાં હશે...

‘પણ તમે સમાજવાદી તરીકે પણ યંત્રોના વિવેકહીન ઉપયોગની દિમાચત તો નહિ કરતા હો. જાપાનનાં લ્યો. તે તો રહેશે. વાદકાપનાં ઓગરો લ્યો. એ થોડાં જ કોઈ હાથે બનાવી શકશે ! એને માટે ભારે યંત્રો જોશે. પણ...’ ગંધીજીએ પોતાના રેટિયાને બતાવીને કહ્યું. ‘આગસને હાંછી કાઢનાર આના જેવું બીજું એકે નથી. તમારી સાથે વાત કરતાં કરતાં હું એને ચલાવી શકું છું અને દેરાના દ્રવ્યોત્પાદનમાં થોડા ઉમેરો કરી શકું છું. આ યંત્રને કોઈ નહિ લગે.’

હા, યંત્રોને પરિણામે સંપત્તિ વધતી હોય, વહેંચાઈ પણ બરાબર જતી હોય, છતાં આગસ જે વધતી હોય તો હું નથી ધારતો કે બાપુ એ યંત્ર લાવવામાં સંમત થાય. માણસને બેકાર બનાવીને જેમ યંત્રો ન વસાવી શકાય તેમ જ બેડાં બેડાં ખવડાવીને પણ યંત્રોલજને ન અનુસરી શકાય. થોડાક કુશળ નિષ્ણાતો યંત્રની સહાયથી સૌને બેડાં બેડાં મગલક ખાનપાન દઈ શકતા હોય તોપણ બાપુ એ પસંદ ન કરે.

મનુષ્યનાં હાથપગ, મન, બુદ્ધિ, કલ્પના ને સયોજનદષ્ટિ એ બધાને ઉદ્યોગમાં-ખાસ કરીને હસ્તકારીગરીમાં-ભારે મોટો અવકાશ છે. એવી કારીગરી કે ઉદ્યોગ વિનાનો માણસ અદિસક રહી શકે તે કલ્પનાતીત છે.

કોઈ એમ કહી શકે કે નવરો માણસ કલાનો આનંદ માણશે. રોમે એવી કેવળ કલાનો આનંદ માણી જોશે ને એ ભોગવિવાસે

દુર્બલ થયું. પણ એ વાતને બાબુ પર રાખીએ તોપણ ગાંધી-વિચારણામાં શ્રમ અને કાવ્યને અલગ અલગ સ્થાન નથી. એ રીતે એમનો આદર્શ કમ્પીર ગણાય, જેણે કાપડ વણતાં વણતાં કાવ્ય ને ફિલસૂફીના તાણાવાણાની સુંદર ચાદરનું સર્જન કર્યું. જીવનમાં નિયમિત રીતે થતા ઉત્પાદક શ્રમનું આર્થિક કર્તાય આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે. દેહાબિમાનની ધૂળ ખંખેરવાનું એ સાધન છે. યતકર્મ કોઈનેય છોડવાં શક્ય નથી એ એનો પાયો છે.

કોઈ માણસ, દેવ કે યંત્ર બીજાને બેઠાં બેઠાં ખવરાવે તેમાં એ માણસના દેહની જ અવગણના ને અપમાન છે. ઉત્પાદક શ્રમ યંત્ર કરે ને અનુત્પાદક શ્રમ (મનનો કે શરીરનો) માણસ કરશે તેવી દૃષ્ટના આ રોગી ને ભોગપ્રધાન મૂઢીવાદી સંસ્કૃતિમાં ભલે કોઈ કરે, પણ અહિંસક સમાજની તંદુરસ્ત વ્યક્તિઓ તો એમાં રહેલ અવિવેકને દરયા સિવાય નહિ રહે. એમને મન તો પાંચ-સાત કલાકનો ઉત્પાદક શ્રમ એમનો પવિત્ર અધિકાર ને આંતરિક વિકાસ માટેની અનિવાર્ય શરત હશે.

હા, રાક્ષસકાય યંત્રોદ્યોગોનો બાપુને અણખમો છે ખરો. એમનું ચાલશે તો થોડું જીવનધોરણ ઉતારીને પણ એવા પ્રયંત્ર ઉદ્યોગોને લોકજીવન પર કાળૂ નહિ મેળવવા દે.

કારણકે રાક્ષસકાય ઉદ્યોગો જે કેંદ્રીય વહીવટ માગે છે એ બરાબર નથી. મૂળે તો એક માણસ બીજા માટે વિચારે તે બેમાં એકે માટે સારું નથી. એમાં આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પતનનાં બીજ છે. એમાં પરસ્પરાવલંબન નથી, પરાવલંબન છે.

ધનનો મદ એ સમાજ માટે જેટલો અનિષ્ટ છે એટલો જ સત્તાનો મદ પણ અનિષ્ટ છે. બનેલું કેંદ્રીકરણ બહુજનસમાજના અહિંસક વિકાસ માટે બળજબનકે છે. જીવન સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ ખરું પણ વિલાસી નહિ; તેમ જ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ગામડું પોતે જ પેદા

કરે અને પોતે જ વાપરે, એ એ સિદ્ધાંતો કરીને બાપુએ આર્થિક તેમ જ રાજકીય કેન્દ્રીકરણને ઝોઝગમાં ઝોઝી હટે મૂકી દીધું છે.

બને તેટલા વિકેન્દ્રીકરણનો આદર્શ બે ન સ્વીકારવામાં આવે તો સમાજવાદીઓ કહે છે તેમ કદાચ એક પ્રકારનું સોષલ તો અટકે પણ સત્તા તેમ જ વૈશિષ્ટ્યનાં નવાં કેદો જિભાં થાય તેમ બને.

ચિંતકમણિ આદર્શ હકસવીએ એના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક *State and Government* માં આ પ્રશ્ન ખૂબ વિશદ રીતે હલ્યો છે એ કહે છે કે 'એવું ધણી વાર બને છે કે સામાજિક ફેરફારો વ્યક્તિ કે વર્ગની અનિચ્છનીય વસ્તુઓને એક નહેરમાંથી બીજી નહેરમાં વાળવા પૂરતા જ કારગત નીવડે. એકાદ કુદરતી માટેનું નૂતન દાર બંધ થઈ જાય પણ નવું દાર ખૂલે દૃષ્ટતા નાશ નથી પામતી પણ એને પ્રગટ થવા માટે લુદી જાતની અવગુણતા સાંપડે છે. દાખલા તરીકે, મધ્યયુગમાં તક્ષરાર અને હિમાલયવંશનું લોહી એ આધિપત્યનાં ચિહ્નો હતાં પછીના સમયમાં નાણાં અને મૂઠ્ઠી-જમાનટે એ અધાન લીધું. રશિયાના સમાજવાદી સઘમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની વ્યક્તિગત માલિકી અદસ્ત થઈ છે, અને કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે એની જોડેનાઓ પર મૂકીતા જોરે આધિપત્ય ચલાવવાનું અશક્ય બન્યું છે. પણ આનો અર્થ એ નથી કે સત્તાના શોખનું દમન થઈ ગયું છે નવા તત્ત્વમાં શક્તિ-આધિપત્યનું સ્થાન અને ચિહ્ન તે રાજકીય હોદ્દો છે. માણસો ધન માટે નથી તકપતા પણ રાજતંત્રમાં આવીરૂપ જગાઓ માટે તવપે છે.'

ને જેમ રાજ્યતત્ત્વ વધુ કેન્દ્રીય તેમ તેની તકરાર-ખટપટ વધારે, અને આખરે એક યા બીજા પ્રકારના સોષલનું સંલવ પણ વધારે. બાપુના લક્ષ્યમાં એ છે એટલે એણે દરેક જામ અથવા ગ્રામ-સમૂહ સ્વાયત્ત થાય, પોતે પોતાની જરૂરિયાતો પેદા કરી લે, સમાજ-વાદીઓની બાપુમાં કહીએ તો *Production for market*

તે બદલે Production for use કરે એમ કહીને એકી સપાટે રાજકીય તેમ જ આર્થિક શોષણના મહાવને શક્ય તેટલો ઓછો કર્યો છે અદિસક મનોવૃત્તિને યોગ્ય એ રચના છે એથી જ ગાંધી છએ ખાદીને અદિસાના પ્રતીક સમી ગણી છે

એમની અર્થરચના જેમ કેમવણીનું સ્વપ્ન લો વર્ધાયોજના એ એમની યોજકશક્તિનું શિખર છે સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે બાપુ એ કલ્પના આપી શકે છે એ એમની ચિરંજીવ અને નિર્મલ સર્જનશક્તિનો પુરાવો છે

ભારતની નવીન સમૃદ્ધિને સત્યાગ્રહ પંચીની આ ખીજ અગત્યની બેટ છે સભન છે કે અદિસક સમૃદ્ધિનો એ પાયો બને

આમાં પણ બાપુ હમેશની જેમ અદિસક જીવનપરાયણ ■ ગામકાલની કેળવણી દિદુસ્તાનીને અરાધ્યીય તો બનાવતી જ હતી, પણ આમાજિક વટકે તરીકે એને આરામગ્રિય અને પરોપ જીવી બનાવતી હતી મિશાગ જનસમાજના રોજ-૫-રોજના જીવન સાથે ક્યો જ સમઘ નહિ ધરાવતી હોનાથી નિરર્થક નીનડતી એણે શ્રમ અને છુદ્ધિ, કાવ્ય અને શ્રમનો મિચ્છે કર્યો હતો શ્રમમાં જ્યારે છુદ્ધિ તથા કાવ્ય ન ભળે ત્યારે પછી શ્રમ એ વેક અને પહેની જ તકે કંગાવી દેવાનું મન થાય એવો અસલ્ય બોળો બની જાય છે અને છુદ્ધિ પણ જ્યારે શ્રમપરાયણ તથા કાવ્ય સરકારિત ન હોય ત્યારે ખરલક્ષી રાક્ષસ જેની બયાનક અને નિજીર બની જાય છે પરોપજીવી સમાજના અસ્તિત્વની જડ આ બનેનો મિયોજ સમ્પ્રવામાં જ છે

ગામકાલની કેમવણી નક્કરે ગામડિયો હાથમાં હળ ઝાલી શકતો નહોતો એના જ ગામડાના જીવનમાં ભરેલ સૌદર્ય અને રસૌષધિનું પાન કરવાની વૃત્તિ કે તાકાત એની કેમવણી આપતી

નહોતી. તેરી જ રીતે ગામડાના વિશ્રી જીવન માટે એનું દિલ દ્રવ્યું નહોતું. એને દાર્દન નદી પરનાં શહેરોની ખજર હતી પણ પોતાનું ખેતર કઈ દિશામાં આવ્યું તેની ખજર નહોતી. કેપીલિયરી એટ્રેક્શનનો નિયમ મુખપાઠ કર્યા છતાં એનાં ખેતરોમાં જીભરાતો લીલોછમ છાસડિયો અને ડાહરિયા ધડ એ નિયમને પરિણામે પૃથ્વીને ધાવી રહ્યા છે, ધરતી એના વક્ષસ્થળમાં ઊડે ઊડે સંધરેલુ અમી એ નિયમને વશવર્તીને ઉપર લારી રડી છે, કેશાદર્શિણના એ નિયમનું આ નિશ્ચયાપી છનાં એના જ ધરમાં પડેલું રૂપ એ નિદાળી શકતો નહોતો. Conservation of energy નિયમ શીખ્યા છતાં એની આલુનાલુ પથગઈ રહેલી એને ખવરાવતી-પિવગવતી વનસ્પતિસૃષ્ટિ સંકરની પેઠે એના મોંમાંથી નીકળેલ એરી વાયુને પચાવી અમૃત સમાન ઑકિસજન પાકે આપી એને જિવાડે છે એ ઈશ્વર-પ્રકૃતિના મહિમાની ઝાંખી એને થતી નહોતી. બહુ તો એને મન ઝાડ માત્ર એક બાળવાનું, કાપવાનું કે ફળ ખંખેરવાનું એક સાધનમાત્ર હતું. બાપુની યોજના સમજેલા નવીન ડેળવણીના ઉપાસકો એના પાદો ગામડાંનાં આંગાવાડિયાં, નદીનાં કાતરો, વાધરીઓના દૂબા, ખેડૂનો કાસ, હુદારની ધમણ, મોચીનો વીંગડો ને ચમારના કૂંડ પાસેથી શીખે છે. એની ચરઆત 'બા આ પા'થી નહિ થાય. એ કોરી લાપા નહિ શીખવે. જીવનના એ દ્વારા વ્યાપક અનુભવ દેરાવરો. મઈકાલની ડેળવણી જીવનવિમુખ હતી. એના ગણિત-વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ-ભૂગોળ બધા જ વિષયો વિદ્યાર્થીના અંગત, કૌટુંબિક કે સામાજિક જીવનને નહિ સ્પર્શતી ભૂમિકાથી રડે ચતા અને ત્યાં જીવે અને જીવે વિરમતા. ત્રિશંકુની પેઠે એમાં બલેલ વિદ્યાર્થીના મોટા ભાગથી નહોતું પાછા ધરતી પર અવાનું કે નહોતું જીવે સ્વર્ગમાં જવાનું. જૂતયોગિ પેઠે એને લલાટે તો ધ્રુવતારા વિના ભટકવાનું રહેતું.

જીવન જે દરેક વિદ્યાની પ્રયોગશ્રુતિ છે એના પર લણનરના આંગળા પણ અડકતા નહિ કાઠિયાવાડનો બાળક ઇતિહાસમાં એવિઝાગેથે ફ્લેન્ડર્સના બીની વણકરોને આવેન આશરાની વાત ગોખે અને પોતાના ગામમાં જ આવેન વણકરવાડાની તપાસ ન કરે, સત બેકેટની વાત પડે ને પોતાના જ ગામને ખૂણે પડેલ સતમમાધિ કે પાદરે આવેન પાગિયાને દીવો કયા જવાનુંય મન ન થાય- તો એના લણનરના જ ક્યાંક દોષ છે એમ સમજતુ મધુ ગાંધી જીના કથન મુજબ જીવનના પ્રયત્ન અનુભવ પર નહિ રચાયતી ને જીવનના આવિષ્કરણ દ્વારા જ નહિ દિખવાયેની વિદ્યા મોખાધી નવાણુ વાગ સાચી હોતી નથી. એટલે જ વિદ્યાર્થી જ્ઞાન ને સમાજ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી પણ એ વિજ્ઞાન ગામડાંની ખેતીમાં, પાણીના વહેનમાં, સુતારતી કાઠમાં કે ભસ્ત્રવાડના નેમડામાં કેમ વાગુ કરતુ અથવા તો કેમ માણતુ એ જાણી શકતો નથી વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિત, ભાષા એ વ્યક્તિ તેમ જ સમૂહ જીવનના આકલન માટેની ચારીઓ હોના છતાં એ એને કશી જ સદાય આપી શકતા નહોતા જુદિ હોય છે તો ત્યાં એને ખેડવા માટેનું જીવનસામર્થ્ય હોતુ નથી, ને ઝાઈ પાસે સામર્થ્ય હોય છે તો દિદ્યાસૂચક જુદિ અને નિર્બળ રસદત્તિ હોતી નથી. પરિણામે જુદિ અને કયા વિનાસ બન્યા છે, ને શ્રમ એ વૈતરુ

અદિમક સમાજને એના સત્તાનોને જુદિ તથા કલાદૃષ્ટિએ વિનામના કીચડમાં ગ્રહોગાવા દઈ નવી જ્ઞાતના પરાપજ્ઞની અથવા અર્ધપંડુઓ પેદા કરવાનું ન પોસાય એણે તો જુદિ તથા કનાને પણ સર્વક્ષેમકર કરવા પડે એટલે અદિસક માણસ શ્રમ અને જુદિનાં લગ્ન કરી કાબ્યરસ દ્વારા એને સરકારણે જુદિ એના શ્રમને વૈતરુ કે અનુત્પાદક બનતો અટકાવશે ને કાબ્યની સજીવની શ્રમની સાર્થકતાનું જ્ઞાન કરાવશે

ને આજ સુધીના ઇતિહાસ સાથે પણ એ જ બંધબેસતું છે.

માનવીના આજ સુધીના જ્ઞાનસંચયનું મૂળસ્થાન હતું અનુભવ, અનુભવ પર વિચાર કરી, સુધારેલ અનુભવ ને છેવટે નિશ્ચિત જ્ઞાન. આમ કર્મ એ જ્ઞાનનું આદિસ્થાન હતું. માનવજાતને વિધ-વિધ પ્રકારની સ્વનાઓ કરવામાં જે દારણ્ય મળી તેનું સરવૈયું એ આજનો જ્ઞાનરાશિ છે. વિજ્ઞાન લ્યો કે સમાજશાસ્ત્ર લ્યો કે ભૂગોળ લ્યો-એ જ્ઞાનભંડારની સમૃદ્ધિ ડાઈ દેવે પુસ્તકરૂપે તૈયાર કરી માનવીઓને ભેટ નહોતી આપી. એ જ્ઞાન તો પેલા ફોટો બેજનના એકલપંથી ગોધકોએ તોફાની ઝંઝાવાતો ને અનભેદ અગ્ન્યોમાં ઝંપલાવીને પ્રાપ્ત કર્યું છે. વૈજ્ઞાનિકોની સાધના ને ભગીરથ પુરુષાર્થ તો ડાઈ મદાકવિની કલમની વાટ જ ભેઈ રહ્યાં છે. જ્ઞાન માત્ર માનવીએ અનેક ભૂલો કરી, પડી-આપડી વળી પાગલ બેઠાં થઈ કર્મ કરતાં કરતાં મેળવેલ છે.

આ સત્ય મહદાય સુધી આપણે ત્યાં ડેગવણીમાં નોકોતું દેખાયુ. હાથનાં ટેરનાં ને અન્ય ઇંદ્રિયો ડેગવણીમાં જન્મર વાહન છે તે બુલાઈ ચકું હતું. એટલે કર્માનુભવ દ્વારા ડેગવણીને બહલે સ્મરણશક્તિ દ્વારા ડેગવણી આપવાની અવળી મંગા આસી હતી. આપુએ સમાજઆપી કે રથાનિક ઉદ્યોગના કર્માનુભવ દ્વારા ડેગવણી આપવાનો મંત્ર આપીને એ મંગાને સવળી દિશામાં વાળી દાવ્ય, સમાજોપયોગી શ્રમ ને શુદ્ધિનો ત્રિવેણીસંગમ કર્યો છે. એમાં જે સ્નાન કરે એનાં ત્રિવિધ પાપ-આજસ, દાયાભય, ને ભગ્ન-ધોવાઈ જાય એમાં કશી શંકા નથી.

આમ એમની એક એક પ્રતિષ્ઠા પાછળ આવતો અદિમાનો ટેર ને એવામાં આવે તો એ પ્રતિષ્ઠા અનાર્થિક કે અસંખદ નથી પણ એક મમર્થ પ્રગપતિનું સ્વપ્નું છે એમ સહી જતો. અરે,

વેલ્ફેરવિદ્યાને પણ એ રીતે એક આપવાના કે લોક આરોગ્ય જાળવનાં પદોમાં થીજે, ને દવાની જગ્યા પડે તોપણ આજીવનમાંથી ટેકરીમાંથી જ વનસ્પતિઓ શોધી રોગનિવારણ કરે. દયામાં ગામમાંથી, અનાજ ગામમાંથી, તો દવા પણ આજીવનમાંથી જ નિપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એલોપથી તરફ મોં વિકાસી બેસી ન રહેવાય.

એમાંની ટેકરી 'ભારતવ્યાપી રહેશે ને ટેકરી વિશ્વવ્યાપી થશે, આજે થશે કે સોંકડો વર્ષે થશે, એ કહેવું' અસંભવ મુશ્કેલ છે-નક્કી કરવાની સામગ્રી પણ ઓછી છે. એના વિશે વિચાર કરવાનો તો રહે છે, પણ જીવન દરમિયાન વિશે આ અર્થરચના કે જીવનદષ્ટિ લાગુ થવા વિશે ચોક્કસ નિર્ણય આવે કે ન આવે પણ એમની પ્રવૃત્તિ પાછળનો આત્મા હાજરહજૂર છે, ને જે Word killeth but spirit saveth એ સુવાક્ય સાચું હોય તો વસ્તુના આત્માનું દર્શન થાય એટલું જ બસ છે.

આજના ભારતવર્ષમાં ખાદી, આગોષોળ, સત્યાગ્રહ ને વર્ધા-યોજના એ ત્રિવેણીસંગમ જેવાં પાવનકારી છે એમાં ભેદભાવ સંશય નથી. જે દેશમાં અપાર લોકો નવરા છે ત્યાં યંત્રયુગ લાવવાની વાત કરવી એ હકીકતોનું અજાન બતાવે છે. આર્થિક શોષણને અટકાવવાની સુસંગત યોજના રમૂ કરતા સમાજવાદની planned economy માં પણ મધ્યમિંદુએ પણ અફાટ જનસંખ્યા જ રહેવાની. પાવડીએ માથા સાથે બંધ બેસવું જોઈએ, પાવડી માટે થઈને માથું ઊઠાવવું એનું નામ તો planned economy ન હોઈ શકે.

હિંદુસ્તાનમાં કામ માગતી જનસંખ્યા છે. પંદર કરોડ એકરથી વધુ જમીન દબુધ વપરાશ વારની પડી છે. આ દેશમાં જીવનને આવશ્યક એવી ચીજોમાં આસતેજ સિવાયની ઘણીખરી

ગ્રામીણે થાય છે કે થવાનો સંભવ છે. ઇતિહાસ એમ સાક્ષી પૂરે છે કે એક દિવસે આ દેશનાં ગામડાં પૂરું સ્વાયત્ત જીવન જીવતાં જ હતાં. * અહીં હજુ સાદા જીવનનો મહિમા હયાત છે. એ સ્થિતિમાં આ દેશનાં ગામડાં કે ગામસમૂહો સાદું જતાં સંસ્કારી જીવન લગભગ સ્વાયત્ત રીતે જીવી શકશે એમ ધારણું તે જણાય વધારે પડતું નથી. પણ દરેક ગામ મુખ્યત્વે પોતે પોતાનું જીવન કરે ને વાપરે, આસે ત્યાં સુધી બહારથી માલ લે નહિ ને બહાર આવે કશાં નહિ એ વાત વિશ્વરચનાના પાયા તરીકે અન્ય દેશોમાં આવી શકે તેમ છે !

કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ અભિપ્રાય કહેવો તે હુ સાદસ છે. જોકે આજે એનો નિર્ણય કરવાની વેળા પણ આવી નથી, જતાં એ વિષે ઓખી કરી લેનામાં પણ હરકત નથી.

* " The village communities are little republics having nearly everything they want within themselves and almost independent of any foreign relations. They seem to last where nothing else seems to last. Dynasty after dynasty tumbles down, revolution succeeds to revolution But the village community remains the same. This union of village communities each one forming a separate little state in itself, has, I conceive, contributed more than any other cause to the preservation of the peoples of India through all the revolutions and changes which they have suffered, and is in high degree conducive to their happiness and to the enjoyment of a great portion of freedom and independence.

Sir Charles Metcalfe Report-Select com. of House of commons 1832. V. III P. 337. Quoted in Local self govt. in India By Radha Kurnud Mukharp

ગ્રામઉલ્લોમની વિશ્વવ્યાપી દિમાયત કરતાં પહેલાં એ વસ્તુ એના દિમાયતીએ કરવી પડશે, ને તે એ કે, યંત્રોને વિદાય આપતાં છતાં દુનિયાની આજની ઉત્પાદનશક્તિ બહુ ઘટવી નહિ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ અમુક અંશે કદાચ ઉત્પાદન વધારવાનું રહેશે. કારણકે વિશાળ આમસમુદાય હલુ તો લગભગ ઠોર જેવું જીવન જીવે છે. એનું ખાવાનું, વસ્ત્રો, બાળકેળવણી, વૃદ્ધાવસ્થાનો આરામ બધું જ હલુ નીચા ધોરણે છે. ૧૦ વર્ષની ટગમગતી ડોશીને બળતણની ભારી વેચવા નીકળવું પડે, દસ વર્ષના બાળકને ધરમાં આવકનો ઉમેરો કરવા સૂર્યના પ્રકાશનેય રૂધિતા કારખાનામાં મજૂરી કરવા જવું પડે, માતાએ કામ પર ચડવા માટે નવજાત શિશુને અરીળની ગોળા પિવડાવવી પડે—એ બધું ગ્રામઉલ્લોમમાં માનતા હો કે યંત્રમાં પણ ચરમાવનારું છે. જો ગ્રામઉલ્લોમને પરિણામે આ સ્થિતિ સુધરવાને બદલે જીવન-ધોરણ ઘટવાનું હોય તો બીજી રીતે શોષણહીન સમાજ રચવાની બાંધધરી આપતા સમાજવાદી શાસનબદ્ધ યંત્રોલોગ આવકારદાયક છે.

એટલે, પહેલું તો જે અન્ય દેશો આજે યંત્રયુક્ત થયા છે તેને ગ્રામઉલ્લોમય કરતાં પહેલાં જીવનધોરણને આવશ્યક ઉત્પાદન આપણી પદ્ધતિ કરશે કે નહિ તે વિચારી લેવું પડશે. એનો અર્થ એ કે એવા દેશોમાં ગ્રામઉલ્લોમોએ એમનાં સાધનોમાં સંશોધન કરી એનું ઉત્પાદન વધારવા તરફ ધ્યાન આપવું પડે.

એ વિચારતાં એવા દેશો પણ નીકળવાના કે જ્યાં કપાસ, શેરડી, ચા, રેશમ, ચોખા થતાં જ ન હોય. જ્યાં ફળજાડનો ઉછેર અસંભવિત પણ હોય. તેવી જગ્યાએ બહારથી લાવવું નહિ ને બહાર નાખવું નહિ એ નિયમનો અમલ કરતાં પહેલાં માર્ગ શોધવાનો રહે.

અસમત, દુનિયા દિસાનું માંડપણ મૂકી દે ને અદિસા-સદ-

કારને સ્વીકારે તો તો રાષ્ટ્રસંઘ અમર્થ વૈજ્ઞાનિકોની મદદ લઈને તેવા દેશમાં પ્રાથમિક જરૂરિયાતની ચીજો યાગ તેવો પ્રયત્ન કરી શકે. મીચુરી ને સાઈમીરિયામાં ઉઠેલા ગરમ પ્રદેશના ફળાકાંડો, વનસ્પતિસૃષ્ટિના જાદુગર બ્યુરમેન્ડે કરેલ પેમેટો ને વિરોધી હવા-માનમાં જો તેવા ઘઉંની જતો, ડેવિડ્સોનના યુનિવર્સિટીના ડૉ. ગેગીકે ઉઠેલ પંદર ફૂટ ઊંચા ટમાટાં-છોડ—એ બધું પ્રત્યેક મામ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રદેશ લગભગ પૂરો સ્વાયત્ત થઈ શકે તેની સહનિતાઓ ખતાવે છે. રોગડીની-કપાસની એવી મિશ્ર જતો મેન્ડેવના નિયમની દોસ્તથી નીચે કેમ ન ઉપજાવી શકાય કે જે જુદા જુદા વાનાવરણમાં જગી શકે ને જીવતાં મુખીના થોડા સમય માટે એક ચીજને બદલે બીજી ચીજની ચચારી લે-જેમકે કપાસને બદલે જીન.

ત્રીજી પણ મુશ્કેલી છે. યનત્ર વિકાસે કેટલાક દેશોનું ઉત્પાદન ધણુ વધાર્યું છે, ને સાથે વગ્તી પણ ધણી વધારી છે. એવા દેશોને આજે સ્વાયત્ત અર્થચચના પર જવાનું ઠહીએ તો મુશ્કેલીમાં આવી પડે સ્વાયત્ત અર્થચચનામાં એ દેશ એની ખાદ્ય તેમ જ દત્તિર સામગ્રી પોતે જ પેદા કરી લેવી પડે, જે વર્તમાન વગ્તી, ઉપયુક્ત જમીન તથા મામઉલોગોની ઉત્પાદન-કક્ષા જોતા ધણી વાર શક્ય ન હોય. આપણે ઇંગ્લેન્ડનો જ દાખલો લઈએ. ઐરલેન્ડ ને આયર્લેન્ડની વગ્તી ૧૮૦૧માં એક કરોડ ને આઠ લાખ હતી, આજે એકલા ઐરલેન્ડની જ વગ્તી ચાર કરોડ ને સાઠ લાખ છે આ અસાધારણ વગ્તી-વધારાનું કારણ હતું વ્યાપાર ને ઉલોગનાદ એ જ વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડનું કાપડા-લોખંડનું ઉત્પાદન ફૂંકે ને જૂલકે વધવા માંડ્યું. ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપાર અંગેની આવકના જ આકાશ જોઈએ ૧૭૬૧માં ઐરલેન્ડની વ્યાપારી આવકજનવક ૩ કરોડ ને ૭૦ લાખ પાઉન્ડની હતી ૧૯૦૧માં તે ૮૭ કરોડ પાઉન્ડની થઈ ૧૭૬૪માં જેની વ્યાપાર અંગેની માથાદીડ આવક

પા શિ પે ૪-૧-૩ હતી તે ૧૮૮૦ માં પા શિ પે ૧૬-૬-૦ થઈ

આ અનર્ગળ યત્રોત્પાદનને જોઈ એમણે બાકીની જરૂરિયાતો અમેરિકાની કુંવારી ભો પાસેથી કે એશિયાના મહાદ્વીપકલ્પમાથી હોનેન્ડ કે ડેન્માર્કમાથી ખરીદા કરી-આવકની સાથેસાથ વસ્તી પણ વધ્યા કરી

હવે આજે ઇંગ્લંડ એની બજારો બધા થાય તો શુ કરે ? અમેરિકા હાથમાથી ત્રણ ત્યારે મધો બોળે હિંદ પર નાખ્યો હિંદ છટકશે ત્યારે કદાચ પછાત આફ્રિકા કચગશે

ઈન્ડિયા આ અર્થસ્થના તો જ સ્વીકારી શકે જો એની વસ્તી એ સ્થનામાં સરકારી જીવન જીવી શકે આજે ઇન્ડિયા પાસે બે કરોડ એકઠા જમીન ખેડવાણ છે બહુ જ વૈજ્ઞાનિક રીતે ખરાબો પણ ઉપયોગમાં લે તો ત્રણ કરોડ એકર થાય માડ ૦૧ થી ૦૧૧ એકર જમીન માથાદીઠ આવી આ પ્રકૃતિવિશ્લેષિત વિજ્ઞાન એ પોણા કે એક એકરમાથી ગ્રામઉદ્યોગના સાધનો વડે જીવનધોણુ ટકાવી શકશે એમ બાયધરી ન આપે ત્યાં સુધી એને ગ્રામઉદ્યોગમય સ્વાયત્ત અર્થસ્થનાની વાત મળે જિતરની મુશ્કેલ છે

એની જ ગીતે જર્મનીનું જર્મનીની વસ્તી યત્રોત્પાદનને પરિણામે એટલી જ ઝંપાટાબધ વધી છે ૧૮૧૧ માં એની વસ્તી બે કરોડ હતી, ૧૮૧૩ માં તે પોણા સાત કરોડે પહોંચી. ડોલસાનું ઉત્પાદન તે સમય દરમિયાન જ ૩ કરોડથી ૧૬ કરોડ ટને પહોંચ્યું તેનું જ બીજા દેશો વિશે મળી આવે

એટલે, ગ્રામઉદ્યોગ પર સ્થાયેની સ્વાયત્ત અર્થસ્થના બધા જ દેશોને પોસાશે કે કેમ તે કહેતા પહેલાં ગ્રામઉદ્યોગનાં સાધનોની ઉત્પાદનશક્તિ, તે દેશની વસ્તી, ખેડવાણુ જમીન, કટિમધ, હરામાન એ બધાનો વિચાર કરવો પડે

સમશીતોષ્ણ કે ઉષ્ણ કટિનધર્મા પ્રકૃતિની અભી-નજી નીચે જીજ્ઞાસા ચીન કે હિંદુસ્તાન જેવા દેશના સ્ત્રીશોને યત્ર કરેન ઉપકારોનું બને બહુમત્ય ન લાગે, પણ ખીજા વિપરીત હવામાન નીચે રહેનાન પ્રકૃતિના સ્વાભાવ જોડાઓની દૃષ્ટિએ પણ આપણે આ યત્રોદ્યોગ ને આપ-લેના પ્રકારે વિચારવો ઘટે વર્ષના આગ-પાય મહિના જે સ્ત્રીઓને ઠંડા પણ બહાર ચાલ્યા જવાની અનુ-કૂળતા નથી એમને વેગમેદા ઘડિયાળ બનાવી કાઢકેને પહેલ્યકારી આનકમાં ઉમેરો કરવાની તક છે તે યત્ર ને આપ-લેને પ્રતાપે, નોર્વેની જે પહાડી ભૂમિ ખેડાઈ શકે તેમ નથી તેના જગતદ્રષ્ટો કાગળના જથ્થાદી પનગઈ રહે તેમ છે ને લાખો નોર્વેવાસીઓને આજે નલાવે છે તે પણ આપ-લેને લીધે જ જર્મનીમાં જે સત્તુમાં પહેના કાખીનું પાદુકું પણ ન જાણતુ હા આજે ઓસ્ટ્રેલિયાના કુજો ખવાય છે તે પણ વિજ્ઞાન ને આપ-લેને પ્રતાપે છે

હું પચ્ચરાનતબન પર નભનાની હિમાયત નથી કરતો યત્ર ને આપ-લે વિષે ત્રિના કારણ સાગી પેડે સુગ ધણા ગાંધીવાદી એમાં જોઈ છે એ માટે નખનાનું મન થાય છે. આપ-લે જગત ન કરીએ, પણ પ્રત્યેક દેશને આપણી જેમ જ આવવનખી કે સ્વાયત્ત કુમામાં મદદ કર્યા વિના ન રહીએ

એટલે, આપણે અન્ય દેશોને માટે આમઉદ્યોગ ને સ્વાયત્ત અર્થગ્યનાની હિંમાયત કરતા પડેના આના દેશોને ખાતરી કરાવી આપવી જોઈએ કે તમારામાના અમલગીઓનું આસ્થક જીવન-ધોણું નહિ ઘટે, સત્તુ તથા શરી ને અનુકૂળ વસ્ત્ર-ખાનપાન મળ્યા વગરો મુખ્યત્વે એ સ્ત્રીને તમાગ દેવમાં જ પેદા કરવાનું આપણે વિજ્ઞાનને દુરભાવશું ને તે દુરમિયાન અમે એટલું વધુ પેદા કરી નિર્ગર્જ સદાય આપશું એમ નહિ કહીએ તો પ્રકૃતિરચિત દેશો પર પહેના બન્યું છે તેમ જ અન્ય દેશની વધારાની વસ્તી જે આજે

આપ-લે કરી જીવન ટકાવી રહી છે તે ધાડાં ને ધાડાંપે ફળદ્રુપ દેશે। પર ઊતરશે.

મારું પોતાનું ઘર બાંધતી વખતે જેમ હું પાડોશીનો સાવ વિચાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી, માગં નેનાં, જાનં, કરા, ખંચાળા-એ બધું શક્ય હોય ત્યાં સુધી પાડોશીને વિદ્યક્તર્તા ન થાય તેવી રીતે ગોઠવું છું, તેમ જ આપણુ નવવિધાન કરતી વખતે આટલી વિશ્વદ્રષ્ટિ રાખ્યા સિવાય રહી શકાશે નહિ. પિંડ અને છત્તાડ, સ્વ અને પરતી જેમ જ આ દેશ ને અન્ય દેશની વચ્ચે પ્રેમરૂપ સંકળ છે ત્યારે આટલું વિચારવું એ ધર્મરૂપ છે. સાચો અર્ધસિક્ક તો ધણીવાર પોતાને બોગેય અન્યને બચાવે છે ગાંધીની કલ્પનાનું હિંદુસ્તાન સ્વાર્થપદુ નહિ હોય પણ પરમાર્થનિષ્ઠ હશે. એ પિંડ-છત્તાડ-ચાચે પોતાનું ને બીજાનું કલ્યાણ જ કરે. એ બીજા દેશો પણ પોતાની જરૂરિયાતો પ્રામુખ્યેયના સાધનો દ્વારા જાતે જ પેદા કરી લે એવો આગ્રહ ગમશે એવા યવામાં બીજાને મદદ કરના પણ તૈયાર હશે, એનું કાગળ પોતાને જ સુરક્ષિત રહેવું તે બાવના નહિ હોય પણ ભૂલભાવ-કાળે કરીનેય પેલો દેશ જો ને સ્વાવલંબી ન થાય તો કોઈ એને કરાની-લોભાવી પામણો કરી ન મૂકે તે શુભેચ્છા હશે

આવી શુભેચ્છા કે સહાય બાપુની નજર બહાર નથી તે નીચેની વાત પરથી જણાશે. એમણે એક અમેરિકન પત્રકારને કહેવું, 'એનો એ અર્થ નથી કે પશ્ચિમની પ્રગ્નઓએ વિજ્ઞાન અને સગડનની બામતમા જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે તેનો દુનિયાને દર્શો ખપ નથી, એનો અર્થ એ જ થયો કે પશ્ચિમની પ્રગ્નઓએ પોતાની કુશળતાનો ઉપયોગ બીજાને આપવો રહ્યો અમેરિકા કહે છે કે 'જ્યાં બીજી પ્રગ્નઓ ધર્મનું એક કણસવું પેદા કરી શકે છે ત્યાં અમે બે હજાર પેદા કરી જાતીએ છીએ' તો અમેરિકાએ

એ કળા જે શીખના માગે તેને મફત શીખવરી જોઈએ, પણ આખા જગતને માટે ઘઉં પેદા કરવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, નહિ તો દુનિયાના બાર વાગી જાય* '

‘ પ્રત્યેક પ્રદેશ જે પોતાની થેડીક જરૂરિયાતો ઘટાડીને પણ અન્ય દેશ તેમ જ વિજ્ઞાનની સદાય લઈ સ્વાયત્ત જીવન જીવી શકે તો યુદ્ધનો સંભવ ઠેલો ઘટે † † એ રીતે જગતનું નવવિધાન કરવું

* વ્યાપક ધર્મશાવના ૧૩૮

† Replacement of steam-power by electricity has emancipated industry from the shackles of geology. It can dispense with coal. It seems then that the trade across frontiers in the common goods of daily life must go on declining. Though the brisk export of machinery will continue. Science is bringing us rapidly back to the state of early civilization in which every village had its own smith, its weaver and its potter. Modern unit however is not the village, it is the tariff area the national state or the empire.

Why Capitalism means War p 69

Coal and steel and copper, Silk and wool and cotton, wood and rubber and oil have served us well. Some of them will continue to serve us either in their present form or in new unexpected shape. But beside them are growing up a host of new materials created by the chemist or made possible by new sources of power. Some of these new materials are already better and cheaper than the natural products.

The organic chemist is giving us freedom of world materials. Increasingly he is able to choose his

તે અગાઉના કોઈ કાળ ક તા આજે હોય શોધો પગી વિશેષ
ચક્ર યન્યુ' છે

*

આદી-માનવોગોને અદિમક જાતનરર્મી તે મોક્ષ રથાન
છે ન વિશ્વ પાપી બપરધાર્મી એ કેટલો ભાગ ભગ્ની થકે એનો
નિર્ણય કે અમલ કરવો બને મુશ્કેલ હોય, પણ સત્યાગ્રહ, અનિય
કાનૂનભંગ એ તે વિશ્વકનદનો અવેગ છે ન એ વિશે શકા નથી-
કેવલુ બાલ પરિસ્થિતિ જોનાં સત્યાગ્રહનુ ચત્ર સર્વબ્યાપી બને
એવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આજે જોવી છે તેવી ક્યારે નહોતી

માનવી-માનવી ને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ઝગમગ નિમલ
માટે મુદ્દ એ આજ મુખી પ્રધાપિન કાવલ તરીકે આશ્ચર્ય ક્યુ' છે
હજારો વરથી માનવજાતે એ સાધનનો અખરો કર્યો છે War
for liberty, war for justice, war to end war
એવી કાઈ કાઈ ગુમગમનાઓ વડે એને રણચાન્દા-મન્દાન્દા
પ્રવલ કર્યો છે જના આજે આમલ દવાઈ જહાનેથી જ્યાર્ધ
મયુ છે, માગમા વિનાશિકાઓ ને મુદ્દજહાને ધૂમે છે, જમીન
પર રાક્ષસી ટેકા સહેરો ભાગવી, બાગલી, ધિત્વિત મની-
શાન્તિઓની જેમ ધૂમી મી છે દુકાનો દાગોગાની વખારો
બની ગઈ છે આમલમા જલે હજારો નનોદિવાની મોત-સમ

starting point according to local convenience We can
make sugar from cane beet or wood We can make
rubber or textile fibres from coal or wood or oil
which ever is locally abundant or from any source
of cellulose Ancient framework of climate and soil
and mineral wealth is becoming less rigid

Science and world resource By H Palmer

Quoted in Empire of democracy P 69

બાઈએ પથરાવા માંડી છે. જર્મન અંગ્રેજને ધિક્કારે છે, અંગ્રેજ રશિયનને ધિક્કારે છે, રશિયન જાપાનીઝને ધિક્કારે છે એક પછી એક દીવા સમ ચતા હોય તેમ દેશો ડુગતા જાય છે વેગ-ધિક્કાર-પ્રતિધ્વિમાનું મોજુ જાણે આખા વિશ્વને કુખ્યાતી દેના ફરી વળ્યું છે. વિશ્વાકાશમાં ફરીવાર સરખુખ-ચારીનો રાહુ ફૂટી આવ્યો છે એ સમુખત્યાગની વાણી છે : 'Guns are more important than butter' * - 'The order of the day is more ships, more guns, more aeroplanes, at whatever cost, by whatever means, even if we have to wipe out completely what is called civilian life. †

ચિંતકો ને શાંતિયાદકો આ વાણી સાંભળીને મુંઝાઈને ઊભા છે. War to end war કહેનારાની છબી સિવાઈ ગઈ છે.

પણ આમ બને એમાં દક્ષી નવાઈ નથી એનો અર્થ તો એટલો જ કે શેતાનની ઉપાસનાથી હંધર મળતો નથી ગમે તેટલી દલીલ કરીએ પણ નરકને રમ્તેથી સ્વર્ગે જવાતું નથી આગથી આગ નથી શમતી, વૈરથી નહિ, પણ ક્ષમાથી વૈર સમે છે એ અપિવાક્યો હજી વામી નથી થયા.

સામાન્ય વ્યવહારમાં કોઈ એમ કહે કે હું હુઆઈ, હગમ-ખોરી કે ચારી કરીને મને તેમ જ સૌને સુખી કરવા માણું છું, તો સૌ એને ગાડો કહેવાના, પણ રાજકારણમાં કોઈ એમ કહે કે હું અસત્ય ભાષણ, અત્યાચાર, અન્યાય ને કપટ દ્વારા સમાજને વધારે ન્યાયી, વધારે સત્તાચારી ને વધારે સુખી કરવા ધારું છું,

* ગોત્તેનનું વાક્ય-Quoted in World politics

† મુસોલીનીનું ભાષણ-Quoted in S. Radhakrishna's Mahatma Gandhi, 265

તો એમાં સામાન્ય જનસમાજ કે શુદ્ધિશાળી કોઈ ખાસ દર્શક વધી લેવા જેવું મણતા નથી-જેવદું એમાં વ્યાખ્યાનો તાળી-ઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવાય છે ને કોઈ ગાંધીજી જેવો વિરોધ કરી કહે કે અત્યાચાર દ્વારા સદાચાર (ન્યાય) રચાવવાની વાત કરી એ તો વસ્તોઆધાત છે, તો એ પામલ, વેશગી ને અન્યવહારુ મણાય, પણ લોર્ડ સેન્ડ્રીએ બાપુને આપેલ અંજલિના રાખ્દોમાં કહીએ તો ' લાખે ગાયે તો આ વેરાગીઓ જ પેલા રાજનીતિજોને હગવે છે. '

આજનું વિશ્વયુદ્ધ એની સાગિતી સિવાય બીજું કશું નથી. યુદ્ધસામગ્રીના ગંજોગંજ શું બાજમે લણવામાં તો થોડા વપગાય છે ? આટઆટનું વેર, આટઆટનું શોષણ, આટઆટલી દિસાનું પરિણામ જો વિશ્વગાંતિ કે વિશ્વપ્રેમમાં આવું તો તો કુદરતનો કાયદો વિક્ષણ જાય ને ?

ભગવાન વેદબાસે તો આ સત્યનું પ્રતિપાદન પાંચ હમ્મર વર્ષ પહેલાં જ કયું હતું. દુપદ દોણનું અપમાન કંઈ એટલે દોણ એનો બદલો લેવા પોતાના શિષ્યો પાસે હમવી એને બાધે. દુપદ વળી પુત્રેલિખત કહી દોણનું માથું વાટે એવા પુત્ર મેળવે ને વળી અશ્વત્થામા પિતૃહત્યાનું વેગ લેવા ધૃષ્ટદ્યુમ્નસહ પાંચાલોની હત્યા કરે-આમ દિસા અને પ્રતિદિસા, વેર ને પ્રતિવેર ચાલ્યા જ કંઈ. એમાં ન જોવાય ધર્મ, ન જોવાય નીતિ : રાત્રે તો રાત્રે, ઉપમા તો ઉપમા, કપટ કરીને તો કપટ કરીને, પણ વેરીની હત્યા કરવાની એક જ ધૂન મગજ પર સવાર થઈ જોસે. એ વેરાશિમાંથી બીચારી પાંચાલીના બાળકો પણ ન બચે. પરિણામે દોણ બાહ્યજી ન રહે, દુપદ ક્ષત્રિય ન ગહે ને અશ્વત્થામા નારકી બને-કારણકે એકવાર દિસાનો આશ્રય લીધા પછી કયાં જઈને અટકારો એ કોઈ જ નહિ કહી શકે. રોતાનની ચૂડમાં એકવાર આવ્યા પછી સહેસાઈથી છટકાવુ નથી. જેનો ફાગ્ટ એની સાક્ષી પૂરશે. જે

દિવસે ૭૮૬૫૦ દરે તે દિવસે પણ જેટલા આગળ ગયા હઈશું તેટલા પાછા ફર્યા પછી જ માર્ગે ચલાએ.

એકવાર બળતો આશયે લીધો, શોષણની આદત પાડી કે સર્વધર્મસમભાવ શોભાના જ રહેવાના, એટલું જ નહિ પણ કટોકટી આવતાં એક દિવસ એનાથી બરોબર સામેની છાવણીમાં જ પહોંચવાના. સરખોના ખજુખજાટ અને તોપોની મર્જનાના અનાજને ગૃહદેવતાના ધૂપ કે વનના મગવકારી વેદધ્વનિ સાથે મેળ નથી.

બળ વડે, માસન કરતું હોય, યુદ્ધના દેવને જ આરાધવો હોય, તો લીલાપોચા અને નહિ બની શકે. કાલિની ઉપાસના માંસ-મદિરા વિના થઈ શકતી નથી, તેમ જ માર્ક્સની ઉપાસનામાં પણ દયા, માયા, પરમતત્ત્વદિધ્વના, આપણે એ બધું દુર્બળ મનની નિશાની ગણાય છે. ત્યાં વિજયનો આધાર સ્વતંત્રતા કે ધર્માધર્મની તુલનાશક્તિ પર નથી—જગનિષ્ઠ, શ્રમમંત્રદ અને મિકષાવેલિયન નીતિ પર છે.

એટલે, જો ઠાઈ એમ માનવું હોય, કે આટલી દિસા કરીને કાયમ એમાંથી નિવૃત્ત થશું, અથવા તો મર્યાદા જાળવીને લડશું, તો એ વર્તમાન યુદ્ધ પૂરવું તો અશક્ય જ છે. એ માર્ગે ગયા પછી ઠાઈ એમ નહિ કહી શકે કે અમે તો સ્વચ્છણ માટે જ લડશું, તત્ત્વનિષ્ઠ, ખાનદાની આચવીને જ લડશું. શેતાનને સાથે રાખીને જેમ લગવાનના દરબારમાં પેસાવું નથી, તેમ જ લગવાનને સાથે ગળો તો ગેતાન સદારે દેતો નથી.

જેટલા પ્રમાણમાં બળતો-દિંઓનો આશયે લીધો એટલા પ્રમાણમાં પ્રગતિશક્તિ જવાની, એ મથાને એક યા બીજા પ્રકારની સરખામણી આવવાની, અત્તવાતચ્ચ એ સુગંધ વિનાના ફૂલ જેવું બની જશે. લડાઈના મોઝ્યા પગ કે સરખામણી શાસન નીચે મનભેદ, મંદનંત્ર વિચારશક્તિની પૂજા—એ બધું દ્રોહ ગણાવાનું.

પોતાની મહત્તા ને દુશ્મનરાષ્ટ્ર કે દુશ્મનવર્ગના દોષોથી વર્ત-
માનપત્રો ને પુસ્તકોનાં પાનાં ઊભરાવાનાં. કેળવણી એ સરમુખ-
ત્યારોના સાસનની ઘસી, ઉલોગો એ ગૃહમંત્રીના અનુચર, ધર્મ
એ પંથ, ને વ્યક્તિ એ વિવેકશૂન્ય પ્રાણી બની જશે.

આ બધું એક દિવસે પ્રમાણ ઊધડતાં જ બની જવાનું એમ
આ કહેવાનો અર્થ નથી. પણ હૃદયે લોકોને માટે એ માર્ગનાં એ
સ્વાભાવિક પરિણામ છે. એકાદ ચંકર લગાડળ પી શકે, એકાદ
કૂખું કદાચ મહાભારત-યુદ્ધ વચ્ચે પણ અસ્પૃશ્ય, અનાસક્ત રહી
શકે, પણ યાદવો તો એના દેશમાં ચક્રચૂર બની યાદવાસ્થળી કસ-
વાના જ. કારણ કે યુદ્ધનો આદર્શ શું છે? કોણ બેઠે ગળાય છે ?
દોને માન્યાદ મળે ? જે વધુમાં વધુ બહાદુરી બતાવે તેને. જાની
બહાદુરી ? પોતાની બોણી ખુવારીએ સામાની વધુ ખુવારી કરવાની.
લગાઈમાં બહાદુરી એટલે ખૂનની, અત્યાચારની, ગાગો બાળવાની.
જે વધુ લોકો રહે, જે વધુ ત્રાસ દેશાવે એટલે કે ધર્માધર્મને જે
વધુ નેવે મૂકે એ મોટો એનું જ્યાં પોરણ હોય ત્યાં શીવ એના
અનુગામી સદ્ગુણો સાથે વિદાય લે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જ્યાં
હિંસાની જ દરીફાઈ-દોડ મંડાઈ હોય ત્યાંથી દયા, માયા, શાંતિ
નાસી જાય એમાં કાંઈ શંકા નથી. ગઈકાલના દૂધ જેવા સુંદર
ને સુગંધભર્યા જીવાનો યુદ્ધમાં પડ્યા પછી છાણના કીડા જેવા
ગંધાતા અને અસ્પૃશ્ય થઈ જાય છે એમ હરકોઈ સિપાહીનો
સંસ્મરણ ખાતરી પૂરશે.

પણ નવાઈ પામવા જેનું એ છે કે મહાસભાએ આજ
સુધી અહિંસાનો એક યા બીજી રીતે સફળ યુદ્ધનીતિ તરીકે અખ-
તરો કરી બેઠો છે, જીવનનીતિ તરીકે પણ તેના ઉકેલમાં ઘણી
સફળતાઓ પડી છે એમ માન્યું છે તે જ સસ્થા આજે એના
આત્માનો ત્યાગ કરે છે, કારણ કે બાણ આક્રમણ તેમ જ આંતરિક

તોફાનો સામે અહિંસાને છોડી હિંસક અથવા અહિંસક નહીં એવા ઉપાયો ચોખ્ખાનો વિચાર કરવો એ, અહિંસાના આત્માને ત્યજ્યા સરખું છે.

એ વાત સમજી શકાય એવી છે કે આંતરિક અસાંતિ ને બાહ્ય આક્રમણ સામે લડવા જેવું અહિંસક જળ દેશમાં આ ક્ષણે ન હોય, પણ એનો અર્થ શું એ છે કે હિંસક રીતે સામનો કરવાની દેશ આ ક્ષણે લાયકાત ધરાવે છે, અથવા તો અહિંસક રીતે લડવાની તૈયારી કરતાં હિંસક રીતે લડવાની તૈયારી વધારે સરળ છે ?

જેમણે સત્યાગ્રહના કાનૂનભંગો જોયા છે એમને તો ખબર છે કે લાકીનો વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે આપણો મોટો ભાગ ક્યાં લગી ટકી શકે છે ? જે લાકીનો વરસાદ નથી ખમી શકતા તે શું પેલા હાથાકાંઠામાં વગર પ્રજેય ચાલવાના ખરા ? અહિંસક યુદ્ધ ધા કરવા જીંઘકાયલા દુસ્ત્રમન-હાથને થોડેધણે અંશે મોઝા કરી નાખે છે એ સર્વસ્વીકૃત વસ્તુ છે. એ મોઝા હાથના ધા જે નથી ઝીલી શકતા તે પેલા તીવ્ર ધા સડી શકશે એમ ધારી શકાય ?

આ દેશના મોટા ભાગને બંદૂક સવળી કે અવળી ઝાલવાની પણ ખબર નથી એમ કહેવું તે અતિશયોકિત નહિ ગણાય. આવી પ્રજા યંત્રયુદ્ધમાં કયે દિવસે ખીખ દગોની બરાબરીમાં જીતી રહેવાની ? જર્મનીએ આ તાલીમ લેવાની શરૂઆત દેઠ ૯૦ વર્ષ પહેલાં લોખંડી પ્રધાન મિસ્માર્કના જમાનામાં કરેલી, ને તે પણ એના સમાજનું આખું કલેવર બદલીને પ્રાપ્ત કરેલ છે. મિસ્માર્કે ફિલસૂફીપ્રિય કવિ-પંડિતોના જર્મનીને શસ્ત્રસજ્જ સદ્ગતરીકે મડવાનો સંકલ્પ કરીનેય શું મેળવ્યું તે વાત ન કરીએ તોપણ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બળવાન થતા માટે એને કેળવણી-સાહિત્ય, ઉદ્યોગ ને રાજકારણનો આદર્શ બદલવો પડેલો તે ખૂલ્લે નહિ ચાલે. ફિલસૂફીમાં શોષનહોરને બદલે નિત્યે આખ્યો; ગોઈથેની જગ્યાએ

દ્રિષ્ટો ને હેમવને બેસાડા, ઈશ્વરગથાને રાજ્યને બેસાડ્યું, દ્વિવચ્ચીને બદલે રસાયનરાત્રિ ઉપાસ્યું. આપણે એ રૂતે ચળા એટલે વિચાર્ય કે રસણ તો ભાગ્યમાં દગે તો સાંપડશે, પણ કાગખાનાં ને સત્તાવાદ તો કપાળે ચોટશે જ. ગાંધીનું આમઉલોગ ને અદિરાંદક નવવિધાનનું સ્વપ્નું ગાંધીમાં રાગાચારું.

પણ કેટલાક કહે છે કે આપણે લશ્કરવાદને કામૂઆ ગાંધીનું—આપણો ધણી યવા નહિ દઈએ. આવડા મોટા દેશમાંથી પાંચ-સાત લાખનું લશ્કર બીજું કરવું તે તો સહેલું છે. અહિંસામાં તો મોટા ભાગના સમૂહો તૈયાર થવું પડે. એ દેશે દિવસે ધાય કે એમને વર્તમાન યુદ્ધની ખબર નથી.

કદાચ દલીલ ખાતર માની લઈએ કે થોડા લાખ માણસને તાલીમ આપી લશ્કર બીજું કર્યું. તોપણ વર્તમાન યુદ્ધની એક ત્રિશિષ્ટતાનો આપણે ખ્યાલ રાખવો જોશે. આજનું યુદ્ધ પાંચ દળકા પહેલાંનું યુદ્ધ નથી. આજે એક લશ્કર બીજા લશ્કર જોડે નથી લડતું, પહેલાંની જેમ શક્તિસપત્ત લશ્કર ગાળે જ ચાલે તેમ નથી. આજનું યુદ્ધ એ તો બે પ્રભુ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. દુશ્મન હવાઈ જહાજો ઝાવણી પર જ મોળા નથી વરમાવતાં પણ ચહેરો પણ મારે કરે છે, જેથી બચવારમાર્ગમાં ભગાણ પડે, પાઠવી હરોળ તૂટે, યુદ્ધ-ઉત્પાદનના વિદ્ય આવ ને હેવટે નાગરિકો કાયર થઈ યુદ્ધનો ત્યાગ કરે. પહેલાં જેમ સામાન્ય વર્ગે બે લશ્કરોને લડતાં તટસ્થ રીતે જોયા કર્તો ને જે જીતે તેને કર લશ્કરું એવી ઉદાસીન મનોવૃત્તિ ધરાવતો તે સનોષ ને તાટસ્થપૂર્ણ મનોવૃત્તિ હવે કોઈ પણ રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ નથી ને ચલાવે તો લડાઈ ચાય તેમ નથી. આજે તો એ નાગરિકોને પણ સંજ્ઞા થઈને બેસવાનું હોય છે કાંસ લડાઈમાં તૂટી પડ્યું તેનું મુખ્ય કારણ એ નહોતું કે એની પાસે લશ્કર જોઈએ કે રાજ્યસંજ્ઞા નહોતું—પણ

પ્રજાની નૈતિક તાકાતનો પારો બોમ્બમાગ ને ચેરેશ્વરિયા કૈનિકાએ ઉતારી નાખ્યો એ હતું. ઇંગ્લંડ કદાચ મચક નહિ આપે તો એનું કારણ એ હશે કે તેનો સામાન્ય નાગરિક પણ પોતાની જાતને સિપાકી ગણીને ચાલશે ને ગિપાહીની લાયકાત મેળવશે. આખું ગદ્ય પણ ખડી ફોજ બની જવાનું.

આવૃત્તીકાલનું યુદ્ધ કેવળ લશ્કર જીતું ક્યેં નહિ લડી શકાય. આખા રાષ્ટ્રે રોજબરોજ એની સાથે ચાલવું પડે. પ્રત્યેક ગામે, નાગરિકે લશ્કરના જેવું માનસ ને સંજ્ઞાલક્ષણ ધરાવવાં પડશે. આનું નામ છે Totalitarian Warfare.

અહિંસામાં મોટી જનમંખ્યા જોઈએ ને એ તો ક્યેં વિચે બને ? એ દવીસમાં હવે વજૂદ નથી, કારણકે વર્તમાન હિમક યુદ્ધને પણ એ જ લાગુ પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં એવા હિંસક યુદ્ધની મકયતા, એ બધા પાછળનો શ્રમ, ખર્ચ, બધાનો વિચાર ફરીએ તો વડીલર મુંઝારો થઈ જાય છે આ બધા સમર્થ માણસોને આ દીના જેવી વાત પણ કેમ નહિ દેખાતી હોય ?

હિંદી સરકાર લશ્કર પાછળ જે ખર્ચ કરે છે તે આ ગરીબ દેશની માયાદીઠ આવક જેતા રાક્ષસી છે એમ આપણે ધણી વાર કહ્યું છે આજે બાલ આક્રમણનો હિંસાથી સામનો કરવાનો વિચાર કરી આપણે શું એમ ધારી બેઠા છીએ કે એ બધું ચત્રમદ્દ લશ્કર, એ આખા રાષ્ટ્રની ખડી ફોજ જાદુઈ આંખોની ચેંડે જિલાં થવાનાં ? અથવા તો અગજમા ધનનો વરસાદ વરસવાનો ? પગ્ગલ્ય પાસેથી કે અહીંના મૂડીદારો પામેથી લોન લેવાના ? ને પત્રી લોન દેનારનું રાજ્ય ચાલશે કે લોકોનું ? નરા પ્રકારની લશ્કરી સિસ્ટમે યાનિક કુશળતા ને યાનિક માનસ સાથે અનુદ સંબંધ છે લોકોને સાદા-સરળ જીવન તરફ લઈ જવા

ધન્યના આપણને આપણી કેળવણીમાં આ વિનાશક યત્નલાની પૂજા ને પ્રશસાવૃત્તિ દ્વારા કર્યા વિના, એવા માણસો જિલા કર્યા વિના કેવી રીતે ચાલશે ? જાપાન એની કુલ આવકના ૫૫ ટકા લશ્કર પર ખર્ચ છે, જર્મનીના ખર્ચનો તો અડસટો જ મળતો નથી ઇંગ્લેન્ડ રોજ કરોડો પાઉન્ડનો ધુમાડો કરે છે આ ગરીબ દેશની આવકનો મોટો ભાગ ગ્રામજન આ યા પછી પણ આ જ રીતે ખર્ચવાનો છે શું ? એ બધા દેશોને તો એ પોસાય છે ને પોસાગે કારણકે એ શોષક દેશો છે, આપણે તો અહિંસક રણા-નદિ કાંઈને શોષી રાખીએ તેમ નહિ રશિયા પેઠે યત્રોદ્યોગ વિસ્તારી દેશનું માથાદીક ઉત્પાદન વધારી રાખીએ તો તો આમોદ્યોગની યુવાનક થઈ જશે

એક હતો બાવો જગતમાં એક મૂપડી બાની ભગનહાજન હતો પરિવ્રજીત કમનુ, ચટાઈ ને લગોગી મૂપડીમાં ઉદરકા વળી પડ્યા રોજ લગોગી કાતરી જાય ને રોજ બાવાને નની માગની પડે લોકોએ કયુ, ‘મહારાજ, આ રોજની ઉપાધિ છે, એ મિસાદી ગખો એટલે ઉદરકા નાસી જશે બાવાજીએ બિનાદી રાખી થોડા દિવસ પછી થયુ કે મિનાદીને દૂધ તો પાવુ નેઈએ ને ? એટલે એમ ગાય માગી લાવ્યા ગાય લાયા એટલે નીરણુ લાવની પડી નીગણ આની એટલે વાડો કરવો પળો આ બધી જગતમાં ભગનહાજન માટે વખત ન રહે એટલે થયુ કે આ તો ઠીક નહિ ગાયની જીવેક કયા બાવાજી એક સ્ત્રી પગણી લાયા લગોગી ઉદરકાથી બની કે નહિ તે ખમર નથી પણ બાવાજીએ થોડા દિવસે ભગવા ઉનાગી નાખ્યા તે વાત સાચી છે

બાલ આક્રમણ ને આતરિ અશાંતિ માટે અનિવાર્ય હિંસાની વાતની શરૂઆત તો આ વાર્તા જેવી થઈ છે એનો અર્થ તો એવો નહિ આવે ને ?

ધડીલર એમ માની લઈએ કે ખરચવાના પૈસા ને શક્તિ

અને મળ્યાં, તોપણ પરિણામ શું? આગળના યુદ્ધનાં અનુભાવી સરકારી ગળ, વિચારસ્વાતંત્ર્યનો મુશ્કેલ, દેશવર્તી શાસન, ભારે કમ્પેગ, હિંસા ને પ્રતિહિંસાનાં મોજાં. એ બધું સ્વીકારવા આપણે નૈયાઝ હાજો? ને જો આક કરોડ જર્મનો આજે આવડી દુનિયાને તોમાદ્ધ પોકરાવે છે તો જે દિવસે ૪૦ કરોડની પ્રજા એની શબ્દમનજ થશે તે દિવસે શું થશે? મગજના પ્રહ પર તો સ્વગી નહિ કરે? આપણને કેદ નહિ ચડે? આપણે નિર્ભય મનના રમીશું એ દલીલ નહિ આવે-કાજળની કાટડીમાં પેમણું ને ડાલ ન લાગવા દેવો એ દહર્જ લોકો માટે અગત્ય છે. એ તો *White men's burden*ને બદલે *Brown men's burden* આવડેનો.

પણ આવડું જોખમ ખેડવું હા માટે? અહિંસક રીતે બાલ્ય આક્રમણનો સામનો કરવાની તાકાત નથી એટલે જે લોકો અહિંસક યુદ્ધમાં હંક બરી દે છે એ હિંસક યુદ્ધમાં શું ઉઠાગનાના હતા? ત્યાં શું જમણનાં છે કે?

હા, હિંસક યુદ્ધની એક સરવતા છે એમાં આવેશીયા ને અણસમજી માણસોને ભેમા કરી તોપગોળાના ખોરાક તરીકે વાપરી શકાય છે. ઈર્ષા, ક્રોધ, અભિમાન, હક, વર, છુલુસા માનવીના આ બધા આમુરી મુશોને બહેકાવવા એ પહેલી નજરે સહેલુ કામ છે, અહિંસક યુદ્ધમાં જ્ઞાનપૂર્વક આવે એના માણસોની બરતી કમ્પા કરતા એ અટલુ લાગવાનું જ. પણ જો આપણે એ જાણીએ કે એ બાણ તો પાણુ ફરી આપણી જ છાતીમાં લાગવાનું છે ત્યારે તો સહેજે બોવાઈ જાય છે—“*For wide is the gate and short is the way that leadeth to destruction, long is the way and narrow is the gate which leadeth unto life*” સ્તોત્ર દૂકો ને પહેળો છે, ઝટ જવાય તેવો પણ છે, પણ જાય છે કયાં-નગમ્માં એ પણ મંથય વિનાની વાન છે.

એના બદલે એટલી જ શક્તિ, એટલો જ સમય, એટલી જ શ્રદ્ધા લોકોને અહિંસાનું શ્રમ, એના બદલે માર્ગો ને ગલી-કુંડીઓ સમજાવવામાં માગીએ તો ?

૧. એમાંથી એકેમાં કાયર સ્થાન નથી.

૨. બંનેમાં સમુદાય ગણને તૈયાર કરવાનું છે.

૩. બંનેમાં દારૂનો સંભવ છે જ. (અહિંસામાં સહેજ એકાદ દારૂએ એમાં પ્રતિપક્ષીની છુદ્દિને વૈરભર્યાં વેણ કે કૃત્રી મલિન નહિ કરી હોય. એટલે એનામાં સાચી વાત સમજવાની સહેજ મનોદશા હશે.)

ફેર માન એટલો જ છે કે હિંસામાં વિજય મળ્યો તોપણ ક્ષણિક, આમકે ને નવાં યુદ્ધનાં બીજાઓ ને લોકજનતાના સ્વયંસર્જિત, સ્વયંસંચારિત, ને સ્વયંભર્યાંનિ સ્વગત વિનાનો હશે ને અહિંસામાં દારૂ હશે તોપણ એ યમગ્ની વર્તમાન ને ઉત્તમ વ્યવસ્થા સાથે હશે.

આપણામાં હિંસક તાકાત પણ નથી ને અહિંસક તાકાત પણ એવી છે. બંને તાકાત કેળવવાની રહે છે. બંને માર્ગો પકડ્યા છે આપણે ક્યે માર્ગે જવાના છીએ ?

આટલા આગ્રહપૂર્વક મૂકે છું કાગળે આ પ્રશ્નનો આપણે નિકાલ કર્યો જ છટકો છે આજે દેશુ તો આવતીકાલે પણ એ સામે જ આવશે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આજે કે દરકા કેડે જવાનું છે, આપણે આ સંઘર્ષમાં ક્યે માર્ગ લઈશું તેના પર આપણા સ્વરાજની કલ્પનાનો આધાર છે.

આપણે મનોરથ બંને સર્વમંગલકારી-વિશ્વવ્યાપી શાંતિ સ્થાપનાનો હોય, અથવા આ દેશમાં દીનદાનિ છતાં નરમાંથી નારા-ગણ થવાની શક્યતા ધરાવતા પદ્ધતિઓનું સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો

હોય તો આપણે આત્મીકાલની રચનામાં સત્ય-અહિંસાને જ તરણ-પાય ગણીને વળગી રહેશું? જ્યાસ હજાર વર્ષ સુધીના હિંસાના પ્રયોગ પછી જગતમાં સર ઊઠ્યો છે:

Disarmament

“They that taketh sword shall perish with sword.”

સૌએ અનુભવેલ આ સત્યને આપણે નિરુપયોગી ગણી ફેંકી દઈશું?

એ વાત સાચી છે કે આપણી આજ સુધીની અહિંસા એ નિર્મળ નહોતી; પણ એ પણ એટલી જ સાચી દલીલ છે કે ન્ને ઠાચી ને બેળબેળાણી અહિંસાએ વીસ વર્ષમાં આદતું ક્યું તો આપણે સાચી ને નિર્બેળ અહિંસાને સમય ને અવકાશ આપીએ તો?

ધણા કહે છે કે વાત સાચી છે. હિંસક સામનો તાકીમ, ધન-અય માગે છે. એમાં માણસાઈના વિનાશનો સંભવ છે. આજની રિથિનિમાં એમા આખા રાષ્ટ્રે તૈયાર થવાનું રહે એ વાતે સાચી, પણ અહિંસક રીતે આક્રમણકારો સામે સામનો કેમ થઈ શકે? હજારો ફૂટ ઊંચેથી બોમ્બ વરસાવે. ન તમારી સાથે વાત કરે, ન તમને મરતાં જુએ ત્યાં થાય શું? સામે હોય ને આપણને ગૌરવ-ભરી રીતે મરતાં જુએ તો એના હૃદયમાં અરેગરી ઊપજે ને! ઉદય-પકોટો તો સામસામું લડવાનું હોય ત્યાં ઊપજે ને! માખાપ કે મિત્રો સાથે તો રનેહના વાંતણા છે એટલે એમના પર આપણાં ઊપગસ કે આત્મનલિલનની અજર થાય છે, પણ જ્યાં પરિચય કે પ્રત્યક્ષ લડાઈ નથી ત્યાં શું અસર થાય?

પહેલું તો શુદ્ધ એકાએક જાહેર રત્ન નથી—યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં બે રાષ્ટ્રોની પ્રાતઃ કે આગેવાનોને અનેક વખત મળતા-

હળવાનું, તડગેડ કરવા એકમ થવાનું બને જ છે દિસક વ્યવસ્થાની જેમ કદાચો છે તેમ અદિસક વ્યવસ્થાના સાર પશુ ખીલશે

દાખલા તરીકે, એકાદ ચોરની સાથે કાઠને દિસક સામનો કરવાનું આવે તો એ જાણે વિચાર કર્યા સિવાય હાથ પશુ તે હથિયાર કરી લે છે પશુ ગામ પર ધાકુ પડવાનું છે એ સૌ જાણતા હોય તો સૌ વ્યવસ્થિત યોજનાપૂર્વક નાકામંધી કરે છે, હથિયારો સવરી ચોકીદારોને વહેચે છે પશુ એક રાષ્ટ્રની સામે અન્ય રાષ્ટ્ર હુમલો કરવાનું હોય ત્યારે આથીય વધારે ઝીણવટથી પ્રત્યેક વિચારી લેવાના રહે છે જેમકે ખાદ્યસમ્રાજ્ય નિયમન, ઉદ્યોગ-વ્યવસાયનું સંયોજન

તેની જ રીતે કુટુંબમાં વપરાતો સત્યાગ્રહ ત્યારે આંતર-રાષ્ટ્રીય આફતના પ્રત્યેકાયરૂપે વપરાવાનો હોય ત્યારે નવા નવા રૂપો ને નવી નવી યોજનાઓ ધરે ને એમાં પશુ Trial ને Errorના નિગમ મુજબ સુધારાવધારા થાય પશુ કેટલીક વસ્તુઓ એમાં મૂળભૂત રીતે સ્વીકારી લેવી જોઈએ જેમ દરેકાઈ રાષ્ટ્ર દિસક સામનો કરતાં પહેલાં પોતાના તથા સામેનાનાં સત્ત્વ તથા માનવ (પશુ)મળની તપાસ કરી લે છે ને પોતાનું બળ પ્રમાણમાં ઓછું દેખાય તો મોટે ભાગે નમતુ તોળે છે તેમ જ અદિસક રાષ્ટ્ર આક્રમણકારનો પોતાની રીતે સામનો કરતા પહેલાં મૌથી પહેલાં હુસ્મનપક્ષની ફરિયાદો ને પોતાના ખુલાસાઓમાં રહેલી સત્યાઈ અતિશય નિર્લેપપણે ને સામવાનતાથી તપાસી લેશે, જો એમાં આક્રમણકાર સાચો હશે તો વ્યાજ શીખે દડ લગશે, જોટલે અજો સાચો હશે તેટલે અજો જૂન કમૂલ કરી પ્રતિઅર્ધાને સતોપશે. આક્રમણકાર પ્રત્યે પરિસ્થિતિને વશ થઈને એ માર્ગે ચડી દશે તો પોતે તથા બીજા મળીને એ પરિસ્થિતિ દાગવામાં મદદ પનીવડશે, કારણકે સત્યાનિષ્ઠ અદિસક કહેવડાવણી ને સામા પક્ષની

મુશ્કેલીઓ વિશે જોપરવા રહેતું તે કદી નહિ બને આવા જ કાર્મિક
ખ્યાનથી બાપુએ ગોળમેજી વખતે લેકેશાયરમાં કહ્યું હતું, 'હું
તમને -યાથી વ્યાપાર કરાવનારો મોકલે આપણા આ પો હું અચારે
હું આથી વિશેષ આશ્વાસન નથી આપી શકતો કે સ્વતંત્ર ભાગ્ય
ઝેટ સ્થિતિના સમાન ભાગીદાર તરીકે પોતાને કાપડની જરૂર હોય
તો તમામ અન્ય વિદેશી કપડા કરતા લેકેશાયરના કપડાને પ્રથમ
ધ્યાન આપશે '

તે પ્રતિસ્પર્ધીઓની ખરેખરી મુશ્કેલીઓ દર્શાવે છે, ટાગવાનો
યુગ નિગમથી પ્રયત્ન થાય છે એ જાણવા છતાં યુદ્ધનો આશ્રય
ગ્રામ્યો એમ કહેતું તેમાં મનુસ્વનામની ખોળી સમજાવે છે
સાચી વાત એ છે કે આજ સુધી આપણે પ્રતિસ્પર્ધી રાષ્ટ્રની
વાતને સહાનુભૂતિપૂર્વક અંજાવ્યા, એની સાચી વાત સ્વીકારી
કોઈકે માર્ગ દ્વારા સહાનુભૂત થવા પ્રયત્ન કર્યો નથી દુસ્મન કાં તો
પગમા પડે ને કાં તો પગ નીચે જ્યારણ તેજ નીનિમા શ્રદ્ધા
રાખી છે

કોઈને ત્યાં વસ્તી-વધારો હોય તે અહિંસક રાષ્ટ્રને ત્યાં
જમીન વધારે હોય તો ખુલીરી તેમને ચેતનાના અજાનન થવા
નોતરશે એમના ઘોડાકે મૂલીત્રાદીઓ બે પોતાના જ નફા માટે
યુદ્ધ ચડાવના હશે તો બાકીની પ્રગતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ મુજબ
આમોઘોગ કે સામાજિક શાસન નીચેના યત્રોઘોષ નીચે જવામાં
સહાય આપવાની તૈયારી બતાવશે

તે છતાં આક્રમણકારી મિત્ર નહિ માને (જોકે મોટે ભાગે
એ અસહાયિત છે) તો પછી કહેશે

'અમે તમને સમજાવવા વાજબી મદદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો
છે, પરમેશ્વર ને પચ એવું સાક્ષી છે, છતાંય તમારે હુમલો કરવો
હોય તો આવો અમે માણ્ય છીએ પણ પશુની કોટિમાં જિતરવા

માગતા નથી. તમારી પામે જેવાં હથિયારો છે તેવાં ને તેથી સવાયા બનાવતાં આવડે છે જેવાં હોય તો અમે બતાવેલ નમૂનાની ટેકા ને એરોપ્લેનો જોઈ લ્યો. એમાં દારૂગોળો મૂકીએ તો તમનેય ભોં ભારે થઈ પડે. પણ અમે જાણી બૂઝીને એ છોડી દીધા છે, કારણકે ખીજની હત્યા કરીને છૂવવા કરતાં ખીજને હાથે શાંત રીતે કપાઈ મરવામાં અમે અમારું, તમારું ને વિશ્વનું કલ્યાણ જોઈએ છીએ. આ જીભા અમે. તમે અમને મારી શકશો પણ પશુ અથવા ગુલામ નહિ બનાવી શકો. ' બાપુએ પ્રત્યેક અંગ્રેજને એ જ કહ્યું હતું ને ? એમણે કહેવું કે, 'હું ચાહું છું કે તમે તમારી તેમ જ સમસ્ત મનુષ્યજાતિની વસૂલા માટે થઈને વર્તમાન શસ્ત્રસંગ્રહ નકામો ગણીને ફગાવી દો, તમે હેર દિટવર ને સિન્થેટિક મુસોલીનીને આમંત્રણ આપી કહો. ' પધારો, અમારા આ આલેશન ઉમારતોથી શોભતા ટાપુ પર કબજો કરી લ્યો. ' તમે એ બધું એને આપી દેશો. પણ તમારું હૃદય, તમારો આત્મા કદી એમને આધીન નહિ કરે. તે સાહેબો આપનાં ધન લેવા માગે તો તમે એ ખાલી કરી દેશો બહાર પણ ન નીકળવા દે તો તમે બધાં બાળબચ્ચાં તથા સ્ત્રીઓ સાથે કપાઈ જશો પણ એની તાબેદારી કદી નહિ સ્વીકારો ' *

આમ એની વાજબી વાત સ્વીકારવા છતાં, એને વાજબી મદદ કરવાની તૈયારી છતાં, ને સામે દિંસા કરવાની તાકાત છતાં જ્યારે વિરોધીને અહિંસક જોશે ત્યારે એ જાપાનીઝ હોય કે જર્મન પણ એને જરૂર વિચાર થવાનો. એને કુતૂહલ થવાનું કે આ કાંઈ ખીકણ નથી તેમ જ એમની સત્રો બનાવવાની કુશળતા પણ અમાગથી જિતરે તેમ નથી, નથી એ થેલા લાગતા-અમારી

મુશ્કેલી પણ સમજે છે-ત્યારે એના હાથ ઢીલા પડવાના એનું હૈયું પોતાના અહિંસક પ્રતિસ્પર્ધીઓની અંદરખાનેથી પૂજા દરવા માંડવાનું ને ઉઘટે Father forgive them they don't know what they do કહેતાં કહેતાં મનારને વશ થવાનું.

અગત્યત સેંકડો હજારો સ્ત્રીપુરુષોએ સામે આગળી પણ ઊંચી કર્યા સિવાય મરવું પડશે, પણ છતાંય હિંસક મુદ્દ કરનાં ઓછી ખુવારી થવાની.

શરૂઆતમાં જે એરોપ્લેન-બોમ્બિંગનો પ્રશ્ન થયો તે ઊભો જ નહિ થાય, કારણકે જ્યાં લોકો રહેઝાળી ગાળાએ મરવા તૈયાર હોય ત્યાં ઉપર ચતાઈને બોમ્બ ફેંકવાની જરૂર શી? જ્યાં લોકો છુપાઈ બેઠા હોય, ગઢ-કિશ્તો બાપ્પા હોય ત્યાં બોમ્બ ને તોપોની જરૂર પડે, પણ જ્યાં વિરોધી અજાયબાન કરી મોતને મિત્ર તરીકે આવકારવા જ લોકો તૈયાર હોય ત્યાં બોમ્બ તો મોંઘા પડે. ને કદાચ ત્રાસ દેશાવવા ડાઘ જગ્યાએ બોમ્બ કેડે તોપણ દુશ્મનો ડાંઘ ઉપર ને ઉપર નહિ રહે. નીચે આવવું પડશે. આપણી પાસેથી દેવત પેટે કર ઉવસાવવો પડશે, બ્યાપાર કરવો પડશે કે શુધામ તરીકે મજૂરી કરાવવી પડશે, ગમે તેમ થાય પણ જો એમને આપણી ભૂમિનું શોષણ કરવું હશે તો આપણી સદાય વિના નહિ બને પણ અહિંસક સદ્ગતો મરી જશે તોપણ સહકાર નહિ કરે. પોતાના ભરણપોષણ માટે આવસ્યક એવા મૃદઉદ્યોગોને વળગી રહેશે. બીજી-ત્રીજી લાક્ષ્યમાં નહિ પડશે. ઘેર ઘેર ગુંજતાં રેડિયો કે તકવી, શાળ કે પીજબુ, ઘડી કે ધાણી કે ડોઝિયું કેઈથી ખૂંટવાશે નહિ, બગ્ગરના બાવની લાકડાંએ માથ પકવશે નહિ-ધી વેચશે નહિ. આમ લોકજીવન ઓછું સંક્ષુબ્ધ રહેવાનું પણ આક્રમણકારને જે ભૂમિ પર જીતવું રહેવું પડ્યું તે જ ભૂમિ પર રહવું આટલું પડ્યો, કારણકે એ મૃગિયાં વિનાના જૃશ જેવો દગો.

આવી અહિંસક લડત માટે કેવા પ્રકારની પૂર્વતૈયારી કરવી જોઈએ એની તો આ નાના નિબંધમાં ચર્ચા ન થઈ શકે, પણ ગાંધીવિચારદર્શનના પાયા—સાદી જિંદગી, શ્રમ, ખડતલપણ, નિર્ભયતા, અર્થે તો જોઈએ જ ને એના બહારના ચિદરૂપે જેને આપુ રચનાત્મક કાર્યક્રમ કહે છે તેને સમજણપૂર્વક દિવસી અમલમાં મૂક્યો હશે.

જો કોઈ કહે એને અમલમાં ન મૂક્યો હોય છતાં અહિંસક સંગ્રામ લડી શકાય તો એ લોકોની તકવારે લડવા જેવી વાત છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ અહિંસાનો દેહ છે ને દેહના આશરે વિના આત્મા કર્મ કરી શકતો નથી.

પણ અહિંસા એ પહેરવાના પોષાક જેવી વસ્તુ નથી, કે જટલ ધર્મને ચડાવી કે ઉતારી શકાય. પોષકીનતા કેટલે બધે ખાદ્યોત્પાદનમાં ચડાવી દઈએ છીએ એમ સહેલાઈથી હિંસાને બદલે અહિંસા ગ્રહણ થઈ શકતી નથી. એ એક આંતરિક ગુણ છે ને બીજા બધા જ ગુણોની પેઠે એક ચોક્કસ પ્રકારની ઉપાસના ને તાલીમ માગે છે.

પણ સામાન્ય રસ લેવાવાળાને આ વસ્તુ ઘણી વાર સમજતી નથી.

સત્યાગ્રહ—અવશ્યીમા ઘણી વખત ચર્ચાઓ જમતી કે કાંતણું ને આમસફાઈને ને એનિકની શિસ્તને શો સબધ છે? આનો ન્પદ ઉત્તર ન મળે તે ત્યાં સુધી ગાયુના સત્યાગ્રહને બરાબર ન પકડી શકે તો નવાઈ ન ગણાય.

જેમ હિંમત યુદ્ધ એક ચોક્કસ પ્રકારની શિસ્ત, તાકાત ને મનોરચના માગી લે છે તેમ જ અહિંમત યુદ્ધનું છે.

લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થનાર પા કૂટમા એક ઇંચ પણ

ઝોછો દશે, એની છાતીનો ઘેરાવો નિયમ કરતાં દોરા-વા પણ કમ દશે, એની કરેડ ટટાર નહિ હોય કે એની આખ સહેજ કાતી હશે તો અમનદાર એને દાખલ નહિ કરે. પેલો જો કહેશે કે હું કામ કરવા ને વિચારપૂર્વકે મરવા તૈયાર છું તો જવાબ મળશે કે ‘મારે વિચાર-લાવનાનું કામ નથી. તારી આખ નમળી છે. ચોકી નહિ કરી શકે. તું ટટાર આવતો નથી.’

અહિંસક સૈનિક વિશે પણ આનાથી ભુલું જ્યાં આવા જ આમહવાળું ધોરણ ઢોલું અનિવાર્ય છે.

લશ્કરી ધોરણમાં જે જડતા છે તે આપણા ધોરણમાં નહિ હોય પણ હિંસાને ને જડતાને અનિવાર્ય સબંધ છે એ લશ્કરી શિસ્તવાળા જાણે છે, એથી જ હિંસાને ને વિચારસ્વાતંત્ર્યને આડવેર છે. ત્યાં તો Not to question why? but to do and die એ શિસ્તનો પાયો ગણાય છે કારણકે જડ સિવાય બીજું કોણ એતનને દણી શકે? લાગણીભર્યો માણસ વિચાર કરતો થાય તો એના હાથે એના જ ભાઈની હત્યા કરાવવી અસંભવિત છે એ વાતની લશ્કરી શિસ્તના વિચારકોને ખબર છે, એટલે તો લશ્કરમાં બે-ડને મોખરે રખાય છે, કે એના કોપાદલમાં અનુસરનારાનું મગજ કામ કરતું બંધ થઈ જાય-માત્ર આવધવો જ આવે. લશ્કરની સગઝો, પેલાકની સગઝડ, હથિયાર પકડવાની ઢગ એ બધી જ વાતો સિપાહીને કાર્યશૂન્ય દિસા કરનારું ચંત્ર બનાવવા માટે જ યોગ્ય છે. એ બધું જે કોઈ ન કરે તે સિપાહી ન થઈ શકે એવો નિયમ કરવાનું કારણ એ જ છે કે એ તાલીમ જે જડતા લાવે છે તે સિવાય મનુષ્યના હાથે યુદ્ધની ખૂનરેણ થવાનો સંભવ નથી.

હિંસક યુદ્ધના પ્રજ્વળાઓએ જેવી ઝીણવટથી એની શિસ્ત ને શિસ્ત પાછળનું રહસ્ય વિચાર્યું છે તેની જ ચોક્કસાઈ ને ઝીણવટથી ગાંધી-કાર્ય-પદ્ધતિવાળાએ પોતાની શિસ્ત જોલી કરવાની ને

હિસાથી પોતાનું કે અન્યનું રક્ષણ ॥ વાનુ માથે લીધું તેણે એ ગુણને નિત્ય ધીમે ધીમે કેળવી તાલે રાખવો પડે છે તેથી જ ઇવણીમા પહેલા કાયદા પર ભાવા મરાવે છે, પત્રી ચીથગના પૂતળા પર ગોળીઓ છોડાવે છે, પત્રી સમન્ત-હરણની વારે આવે છે આમ રાજની પ્રક્રિયા એને કાર્યક્ષમ ને દંડ બનાવે છે

અહિંસક સંધામ પણ પોતાની દિનચર્યા ને નિયમાવધીને પોતાના આદર્શ માથે મેળ સાધે છે એનો આદર્શ છે અહિંસાના વ્યાપક દર્શન કરતાં કરતા ખપી જવાનો એ વ્યાપક દર્શનની ઝાંખી જેણે નિત્યજીવનમા નથી કરી તે મેદાન પર કંઈ રીતે અનુભવવાનો હતો ? જેણે જિંદગી આખી ત્રિવલોચને ઝખવામાં ગાળી છે તે અતઃકાળે મનને ગમમા કંઈ રીતે એકાગ્ર કરી શકવાનો હતો ? તેથી જ રાજના જીવનમા ઉપાસ ને અભ્યાસને ધ્યાન

ચળો, સંકાર્ષ, યત્ન, અપરિમિત એ બધાં નિત્યજીવનમાં અહિંસા સાથેના અનુસંધાનો છે જેણે પોતાના પાડોશી માથે પ્રેમમંમથ બાંધ્યો નથી, કાર્ષ સાથેના ઝગડો પતાવે નથી તે અગ્રેજ સરકાર સાથે કેમ અખીનજરે લડી શકવાનો ? જે પોતાનું આગણું આંડે દહાડે માફ ગમતો નથી, મામના અપૂરવોની ચરદન પરથી કોતરતો નથી, જાતે થ્રમ સામેલી સૂઝ પરિશ્રમ કરીને વાદતો નથી તે કશોરોતો નમ્ર મેનક કંઈ રીતે થવાનો હતો ? એ તો કહો નીખવાની ના ખાડવી ને છતાં વેદ વાંચી શકવાની હામ બીડ્યા જેવી અતાનપૂર્ણ કૃષ્ણા છે ગેજ જે મનતા, માદાની મુશ્કાલ કરતાં, ગ્રામ-ઉલોગની જ ચીજો ખરીદી ન્યામી ધન-વહેચણીને રોકો આપતા એમ નિધનિધ રીતે અહિંસાને ॥ ત્યાં સીખ્યો છે તે જ આપત્તિકાળે અહિંસામા દંડ ગડી શકે છે-તે જ મૂઝવણ વખતે કાયદા ઉઠેલી શકે છે આમ રાજના જીવનમા કરવાની જે ના પાડે તે નિર્ભય દોષ શરે, પીઠ બનાવ્યા સિવાય કદાચ મરી પડુ

શકે, છતાં જાનીની મેનામા એને ધ્યાન ન મળે માત્ર જોડે જ આ વિશે થયેલો એક સવાદ યાદ આવે છે ગજડોટની પ્રયોગ-શાળામાં એ વખતે પોતે અહિંમાનુ શોધન કરતા હતા જે વસ્તુને એમણે New technic કહી તે એમના મનમાં ત્યારે ગમતી હતી સત્યાગ્રહી સૈનિકની લાયકાત વિશે એમણે ટેન્કાક નિયમો બહાર મૂકેના એમાં એક નિયમ હતો ઇશ્વરનિષ્ઠ જોઈએ જ તે જાતનો અમે થોડાં મિત્રો એમની જોડે ચર્ચા કરતા હતા એક મિત્રે પૂછ્યું, 'બાપુજી! આપ એમ કહો એ કે મારો સૈનિક ઇશ્વરના પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાવાળો જોઈશે કોઈ આપને એમ કહે કે મને નીનિમા, અહિં સામાને માગ આદર્શમાં શ્રદ્ધા છે પણ ઇશ્વરમાં નથી તો આપ એને રાખો કે નહિ? દાખલા તરીકે ચાર્લ્સ પ્રેડનો જેવો જ '

બાપુ કહે, 'એવાને હું હાથ જોડી માછામ વડન પ્રણામ કરીને કહું, 'ભાઈ તું મહાન છે,' પણ મારી New technic પ્રમાણે તો એને દાખલ ન કરી શકું પૂતી વાત શા મારું આ નીજ વાત દ્યોને એની પ્રામાણિકતા ને સન્માન વિશે તો કોઈ શકા ન હોય, પણ ઇશ્વરશ્રદ્ધા નથી મારા નરા ધોરણે એ પણ ન આવી શકે ' પછી થોડી વાર પછી આખ દાળી નહે ' સત્યાગ્રહી ઇશ્વરનિષ્ઠ ન હોય તો આખી વેળાએ ફસડી પડે

x

x

x

ટેન્કાક કહે ■ તેમ બાપુનો અહિંસક પ્રતિભાવ એ ક્ષાત્રધર્મ નથી આખરે તો એ બાલકધર્મ-માનવધર્મ છે એમાં ક્ષત્ર મહન કવ્યાનો પ્રત્ય નથી એમ તો ચિત્તોડની રાત્રીનાશીઓએ જાહેર વખતે ચિંતામાં બોલુ સહન કર્યું હતું ? બીજા જન્મે પુરુષ અવતરી વૈ લેવાનો નિર્ણય થયો હતો પણ એ વેળાએ પણ એમનું હૃદય તો મુસનમાતોને તાપ આપતું હતું ત્યારે અત્યાચારના શાસ્ત્રમાં વૈરી કે વૈર જેવો ગજડ હયાતી ધરાવતો નથી

શત્રુ ક્રમે દેશ ગમ્યા વિના લશ્ત્રું એ સાનની-ગુણોત્કર્ષની કે સમ્પ્રાપ્તિની અમુક ભૂમિમા ભાગે છે એ અતિરામ કહિન છે એ હ નથી માનતો, સામાન્ય સરકારી લોકો પણ વૈચરિત્ય વિનાના જોયા છે, પણ એમાં કરુણામય હૃદય ને ઈશ્વરનિષ્ઠ ભુદ્ધિ તો આવરણ છે એમ નથી હોતું ત્યાં મરિનય કાનૂનલગ કે સત્યાગ્રહ એ Passive resistance થઈ જાય છે પેસિવ રેજિસ્ટન્સનો હું વિરોધ નથી કરતો એને પણ દુનિયામાં મ્યાન છે એને શા માટે, માવીનીનિને છોડો એટલે હરેઈ શસ્ત્ર વડે અન્યાયનો સામનો કરવાનો સામાન્ય નીતિ મુજબ અધિકાર છે જ-પણ એની સાથે માધી-વિચારણાને જોડવાની જરૂર નથી સિદ્ધ થરડો યતા શિકાર કરવાનું મક્કી કે તેથી કાઈ અહિંસક થઈ જતો નથી જો ન મળતા વડો રહે તેથી નાઈ પદ્ધતિયારી કહેનાથી શકતો નથી વાદા ને પદ્ધતિયારી વચ્ચે જે ફર છે તે જ Passive resistance ને સત્યાગ્રહ વચ્ચે છે પેસિવ રેજિસ્ટન્સમાં શરૂતે નહિ માસ્વાનો નિયમ લાચારીથી મદલુ કરેનો છે લાગ મળતા એ પણ વસ્તુમાં એની નીતિને બાધ આવતો નથી ને માસ્વાનો લાગ ન હોય ત્યારે પણ લગભગ માત્રા જેટનું જ કનડરામાં તો કરો જ વાધો નથી, જામદુ એ સામાન્ય સ્વાજ ગળાય છે

પેસિવ રેજિસ્ટન્સથી કદી વિશ્વશાંતિ થવાની નથી. માનસશાસ્ત્રના કહેવા મુજબ તો જે વસ્તુ તમારે લાચારીથી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મદલુ કરવી પડે છે તે કદી તમારો અવલાવ જની શકતી નથી જાલદુ ન્યારે લાગ મળે ત્યારે છૂગી જઈ એ જોલગમ રીતે ધૂમવા મડે છે

આ નિયમ એ માનવસ્વભાવનું એક બારે સત્ય (દ્રષ્ટીકૃત-fact) હોનાથી એમ કહી શકાય કે પેસિવ રેજિસ્ટન્સમાં લાંબા કાળ સુધી પરાણે પાળેલી અહિંસા એ વિકૃત યશો ને લાગ આવના અમાનુષી દિમામાં પરિણમશે હિંદુવાસ પણ એની સાક્ષી પૂરે છે.

રૂઢમાં જન્મીને ક્રેચોની સામે આ પેસિવ રેજિસ્ટ્રેન્સ જ અજમાવેલો ને એમ ક્રમાં જે નુકસાન આપ્યું તે વેહેલું-હજારો જન્મીને કેદમાં ગયેલા, પાપમાલ ચયેલા, પણ રૂઢમાં ક્રાંતની મૂડી, મૂડીનાં કે અમલદારોને જન્મન પ્રખનો સહકાર ન મળ્યો-તથા વર્તે અંતે ક્રેચોને એ પ્રદેશમાંથી ખસી જતું પડ્યું. જન્મન પ્રખનો શાંત પ્રતિકાર ભારે સફળ થયેલો, છતાંય જન્મીને એ રીત અદા કરવાને બદલે બીજા જ વર્ષથી સત્સંગજતા આરંભી. એ જ રૂઢનું લોખંડ તોપગોળા માટે ગળાવા માંડ્યું, કારણકે એ પેસિવ રેજિસ્ટ્રેન્સ હતો; દુશ્મન પ્રત્યે દુશ્મનાવટ-પ્રગલ્ભ તો જ્યુ જ હતુ, નહીંકે લાચારીએ લીધેલો માર્ગ લાચારી દગતાં છોડી દીધો ને બમણા વેગથી દુશ્મનાવટને માર્ગે ધન્યા.

સત્યાગ્રહીના અહિંસક સામનામાં લાચારી કે નિરાશા નથી હોતી, પણ ઉદાત્તા ને ગૌરવ હોય છે. સત્યાગ્રહી વિરોધીને નથી દુઃખ દેતો, કારણકે એને પાપ સામે ચીડ છે પણ પાપી સામે નથી એ તો પાપીને પ્રતિગ્રિથિતિનો, સંસ્કારનો કેદી-અમથ દુરુણાભીનો થાય છે, ને આખરી દશમાં એને ચાહે છે. એનો સૂક્ષ્મ વિવેક, કેમળ ન્યાયવૃત્તિ પાપને પાપી સાથે જોડવાની ના પાડે છે. હિંમતવેર વખતનો એક પ્રસંગ સત્યાગ્રહના આ રૂપને બરાબર પ્રગટ કરી શકશે. બોરસદ તાલુકામાં બહારવટિયા જાગેલા ને પકડાતા નહોતા. સરકારે પ્રજા બહારવટિયાને આશરો આપે છે એમ કહી વધારાની પોલીસ મૂકી માયાદીક વેરો નાખ્યો. પ્રજાએ એ સામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરેલો ને સરકારે દમન. દરમિયાન દરબાર-સાહેબને ખબર મળ્યા કે બહારવટિયા તાલુકો છોડી જવાના છે પણ જતાં જતાં કદાચ કલેક્ટરનું ખૂન કરતા જાય. બહારવટિયાને મન તો કદાચ એ દેશમેવા દશે! દરબારસાહેબે બહારવટિયાને એવું નહિ કરવાનું સમજાવવા તપાસ કમી પણ એ કયાંયે હોય ?

એટલે પોતે સાંભળેલ ખબર કલેક્ટરને કહી ચેતવવા માટે ગયા. સત્યાગ્રહ એ વખતે નવી વાત હતી, હજી એની વિચારણા આપક થઈ નહોતી, ખગરણુ જ મંડાયલાં એટલે કલેક્ટર તો પહેલાં સડક જ ચર્ચ ગયો. એને કાંઈ બહારવટિયાની ખીક નહોતી, પણ દુઃખાગ્રસાહેબ એને ખબર આપવા આવે તેની જ નવાઈ લાગતી હતી એ કહે, 'પણ હું તો તમારો દુશ્મન છું, તમારાં ઘરો પર જતી લાવી હેગન કરું છું, છતાં भारी ચિંતા તમે શું કામ કરો ? દુશ્મન મરી જાય તેમાં તમને શું ? સમજાતું નથી.'

દુઃખાગ્રસાહેબ કહે, 'અમને સત્યાગ્રહીને કાંઈ દુશ્મન નથી. ને દુશ્મન હોય તોપણ અમારે એનું બધું જ ઈચ્છ્યું જોઈએ. તમામ ઇગિએ જ નથી કહ્યું કે Love your enemy !'

કલેક્ટર પીગળીને મીઠું જેવો થઈ ગયેલો. સત્યાગ્રહી એને લોકોત્તર ને વંદનીય લાગેલો. એણે સમાધાન વખતે ઠેવું સૂઝ ને મહાનુભૂતિપૂર્ણ વલણ રાખેલું તે તો દુઃખાગ્રસાહેબ પામેથી સાંભળવું જોઈએ. પણ ગાવી-વિચારણામાં ને પેસિવ રેઝિસ્ટન્સમાં ગ્રેહ મળ્યોત ભેદ સમજવા આ પ્રસંગનું મન થતું જોઈએ.

જોકે બાપુએ સત્યાગ્રહના જન્મકાળે હાંસિ આદિશની જેલમાં જનગદ્ય મદમ માટે ચંપક બનાવી સત્યાગ્રહીના પથ પર દોવો ધરી દોવો છે. બાપુની ચિત્તેરમી વર્ષોમાં જો અંગલિ આપનાં એ પ્રસંગને લક્ષીને માર્સલ મદમે જે લખ્યું છે તે દર્શનાં આનું લાવે, અંતરને પખાળી પુનિત કરે તેવું છે. 'I have worn those sandals for many a summer since then—even though I may feel that I am not worthy to stand in the shoes of so great a man...Men like him redeem us all from sense of common-placeness and futility and are an inspiration

to us not to be weary in well-doing "

ઉપર કહેવાયુ તેમ સત્યાગ્રહમાં શરૂને ચાહવો એ મર્વોચ્ચ દશા છે પણ એનું એક ઓછામાં ઓછું ધોરણ પણ છે જેનાથી હેરે પણ સત્યાગ્રહી કે સત્યાગ્રહના સચાલકોએ ઊતરવું એ એના આદર્શને હેરા ઉતારવા જેવું છે

રાજકોટની પ્રયોગશાળામાં બાપુએ એ ધોરણ તરફ આગળી ચીંતી છે રાજકોટ-સત્યાગ્રહના જે આદિથી અત સુધીના આતરિક્ત મોમિયા છે એ બાપુના નિર્ણયમાં અનાયાસે આવેન મથાર્થતા જેઈ શકશે ગરાસિયા ને મુમનમાનોના નીકળેના એ વિરોધસરસો એ હવાનો પગિપાક હતો જેમણે આગ્રહ ચોકના લાપણો સાલખ્યા છે તે આ મમજી શમશે

દુસ્મનને સત્યાગ્રહી ચાહી શકે કે નહિ પણ દુસ્મનને વેરી ગણી ક્રૂરકોગી તો ન જ રાકે એ એનું ઓછામાં ઓછું ધોરણ લાગે છે બાપુએ રાજકોટના મથનમાં એ જ શોધી કાઢ્યું કે વીગવાળા

એક વાત તમારે ખાસ જાણવા જેવી છે ખરી પરિપક્વના માણસો પ્રત્યે એમનામાં રાખત તિરસ્કાર હતો અચાઉ તો હું આ હસી કાઢતો પણ આ વેળાએ એ મને ખૂબ્બુ અહિમામાંથી એક પ્રકારનો ભય બિપજી શકે છે જેનો ટીકરો જ્યારે વાણ ક્યાં વગર રિસાઈને સૂઈ જાય છે ત્યારે માતાને બિપજે છે પણ અહિસાત્વ પશ્ચિમ તિરસ્કારમાં કેમ આવે ?

દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ૩૬૦

અહિસા નો સોરવતી હોય તો સામે વિરોધીનું આપણા પ્રત્યેનું વલણ ઉત્તરોત્તરે નરમ પડવું જોઈએ ૩૬૬

હું વિચારી રહ્યો હતો કે ડગ્લાઝ વીરાવાળાનો હૃદયપથટો કરાવવામાં આપણે કેમ નિમ્બજી ગયા ? માતા અતરમાંથી સીધો જવાળ મળ્યો કે એમની સામે આપણે શુદ્ધ અહિસાનો પ્રયોગ નથી કરી શક્યા આપણા દોકોએ એમને ગાળો કાઢી મે એમની સાથે વપગતી બાપા પ્રત્યે દુર્દશ રાખ્યું ૧૪

સત્યાગ્રહીની વાણી ને વર્તનથી નજીક આવે કે ન આવે પણ દુઃ
લાગે, અંતરમાં વેર-ઝેર કે ખુબસ જનમે તો આપણામાં ક્યાંક
દોષ છે. જેમ લશ્કરમાં અમુક ફૂટ નીચેની ઊંચાઈનો માણસ દાખલ
થઈ શકતો નથી તેમ જ મન, વાણી, વર્તનની આટલી ભૂમિકા એ
સવિનય કાનૂનભંગી માટે અનિવાર્ય ગણાવી જોઈએ. એટલા જ માટે
જાપુના અહિંસક પ્રતિકારને ક્ષાત્રધર્મ નહિ પણ બાહ્ય કે માનવધર્મ
કહું છું. કારણકે કેસરિયાં છતાં ટેકીલા ક્ષત્રિયને મન પણ દુશ્મન
દુશ્મન નથી મટ્યો હોતો.

બુદ્ધ ભગવાનનો પૂર્ણ સાથેનો મંવાદ જાપુની સત્યાગ્રહીની
કલ્પનાને પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. પૂર્ણ સુનાપરંત નામના જંગલી
પ્રદેશમાં તથાગતનો ધર્મસંદેશ પહોંચ્યાડવા જંગમાં ભગવાનના આશી-
ર્વાદ માગતો હોય છે.

પૂર્ણ—ભગવન, આ આપના ઉપદેશને ગ્રહણ કરી હું સુનાપરંત
નામના પ્રદેશમાં જવાનો છું.

બુદ્ધ—પૂર્ણ, સુનાપરંત આવના લોકો બહુ કઠોર છે, બહુ જ
ક્રૂર છે. જો તેઓ તને માળ દેશે, તારી નિંદા કરશે તો તને
કેવું લાગશે ?

પૂર્ણ—હે ભગવન, મને તે વખતે એવું લાગશે કે આ લોકો
મળા સારા છે, કારણકે તેઓએ મારા પર પ્રહાર કર્યો નથી

બુદ્ધ—અને જો પ્રહાર કરે તો ?

પૂર્ણ—તો મારા પર શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો નથી એ એમની ભય-
મનસાઈ છે એમ હું કહીશ.

બુદ્ધ—અને શસ્ત્રપ્રહાર કરે તો ?

પૂર્ણ—તો મને કાર માર્યો નથી એ એમનું ભગાપણું છે
એમ સમજશ.

શુદ્ધ—અને હા? મારે તો ?

પૂર્ણ—ભગવન, કેટલાક બિંદુઓ આ શરીરથી કંટાળી આત્મ-
ધાત કરે છે. સુનાપરંતના રહેવાસીઓએ જો એવા શરીરનો નાશ
કર્યો તોપણ મારા પર ઉપદ્રાવ કર્યો છે, અને તેથી તેઓ ધણા જ
સાગ છે એમ સમજીશ.

શુદ્ધ—ધન્ય પૂર્ણ ! તે ભગવાનના ઉપદેશને બગાડ મહણ
કર્યો છે.

x

x

x

મહાસભા આ જ વસ્તુને અનુસરે છે ખરી ? જવાબ આપવો
કઠિન છે ખાસ કરીને પૂના-કાવ પછીથી એ સવાલનું નિગદ્યણ
કરનાનું જરૂરી છતાં કઠિન થઈ પડ્યું છે. પ્રચલિત જવાબ તો એ છે
કે ' ગાંધીજી ને એમના અનુયાયીઓ ગમે તે કહે પણ મહાસભા
એ તો રાજકીય સરચા છે ને દેશની આઝાદી લેવા જન્મી છે. એ
રાજકીય રીતે અદિસામાં માને છે. ' ' હું રાજકીય રીતે અદિસામાં
માનું છું ' એમ કોઈ કહે છે ત્યારે એક એવી વિચિત્ર રીતે હસે છે
કે જાણે એ દારા કહેતો હોય ને કે ગાજગની પિપૂડી છે-વાગે ત્યાં
નુંદી વગાડની છે, નહિતો કરડી ખાતા ક્યા નથી આવડતું ? જાણે
દલ રાજકારણનો વડેરો લાઈ હોય ને !

મહાસભા પ્રધાનપણે ગજગણને મથન કમ્નારી સરચા છે
એમા ગાવી-વિચાગણા સાથે વાવો પડે તેવું નથી જો ગાંધી-વિચા-
ગણા એના દિગંતચ્યાપી સ્વરૂપમા એના અર્થશાસ્ત્રને ઝળૂ કરતો
ચરખા ને આમોઘોગ મધ, એની જૂતદયાને વ્યક્ત કરતો હરિજન-
સેવકસધ, ને શિક્ષાદાનના સ્વપ્નને સમાસ્તા તાલીમી સંધને
સમાવી શકે ■ તેમ જ રાજગણને શુદ્ધ કરવા મથતી મહાસભાને
આવશ્યક ને અગત્યનું સ્થાન આપી શકે છે. માન અન્ય સર્વ
સંધોની જેમ અદિસાને ભોગે સ્વગજ એ વાન નહિ ખપે. અદિસક

સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે અન્યની જેમ રાજકારણ એ વાહન છે એ વાત દિનરાત રમ્યા કરતી જોઈએ. ને ખીજું એ સમજ લેવું જોઈશે કે ગાંધી-વિચારણા એ એક અખંડ સ્વપ્ન છે, એનો એક દુટકો હ્યો ને ખીજો છોડી દો તો ચાલે નહિ.

રાજકારણથી ગાંધી-વિચારણા અલગતી નથી. પણ ગાંધીની સંનિધિમાં રાજકારણે આવતાં પહેલાં એની મંગા-જમના સત્ય-અહિંસામાં સ્નાન કરી ખેલ ઉતારીને પ્રવેશવું જોશે. ત્રેતાનું અખતર સજવું પડશે. એમ નહિ કરે તો મહાસત્તાની દિલચાલ પણ *passive resistance* થઈ જશે. તો એ પણજે સ્વીકારેલ અહિંસાનો પ્રત્યાધાત કયાં લઈ જશે ?

આજનું Sabotage એ પ્રત્યાધાત તો નથી !

આથી વિશેષ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

x

x

x

વિશાળ દષ્ટિએ એક ખીજી રીતે પણ સત્યાગ્રહના રાજની ઉપયોગિતા જોરી જોશે. હિંસા-અર્ધહિંસા કે અકરમાતથી પ્રગલ્ભતા, સમાજસત્તા કે વર્ગસત્તા ગેળતી તો ખરી, કારણકે ધણી વાર મળી છે. પણ તે પછી પણ પ્રગલ્ભતા મોટા અથવા નાના સમૂહને કે વ્યક્તિને રાજ્યના ટોઈ ખગલાં સામે સક્રિય વિરોધ કરવો હોય તો આજના મુગમાં રસો શું આપણું ? એક કાળે તો એવી વ્યક્તિ બદાસવટે ચડતી કે એવો સમૂહજનવો કરતાં ને ધણી વાર ન્યાય મળતો. કારણકે તે દિવસોમાં પ્રજા અને રાજસત્તા વચ્ચે આયુધ-જન સંગ્રામમાં બહુ તફાવત નહોતો. રાજ્યની પાસે પણ તીરકામણ, બાણ, બંદૂકો ને ચોરાં દત્તાં, પ્રજા પાસે પણ એ જ હથિયારો હતાં. બોલકું કેટલીક પ્રજા પાસે સમૂહજન હોવાથી આયુધજન પણ વધી જતું. તે કાળે મને તે માણસ ઘેર તીરકામણ બનાવી લેતો, મને તે કુદાર બંદૂક બનાવી દેતો-દાર કે ગોળીઓ ઘેર જ પડતાં.

આથી કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગને ગુજરાતના અન્યાયનો સામનો કરવાનો માર્ગ હોય તે નહિ તોય સગવડ હોય. રાજ્ય પણ એ ધાકમાં રહેતું પણ આજે ચંચુગમાં એ સ્થિતિ પડ્યાઈ ગઈ છે. વિરોધી કરતાં વધારે હિંસા કરે તો જ છૂતી શકે એ હિંસક યુદ્ધના નિયમ મુજબ આજે રાજ્ય જે હિંસક સાધનો ધરાવે છે તે કે તેના કરતાં અડધાતાં સાધનો પ્રજા મેળવી શકે તેમ છે ? ટેંક કે એરોપ્લેન કે એનગન કે મોટર બનાવવી એ કોઈ એક કે બે-ચાર હુદારતું ગણું નથી. એ ચોરીદૂપીથી બની શકે તેવી વસ્તુ નથી. એને માટે જોઈતી મૂડી એકાદ શ્રીમંતને ત્યાં પણ સંભવતી નથી. રાજ્ય જ એ મોતનો સરંજામ વસાવી શકે તેમ છે. અરે ધણીવાર તો નાનાં રાજ્યો કે ન્યાય આવશ્યક રસાયણો-પેટ્રોલ કે એવી જ બીજી ચીજો ન થતી હોય તેનું પણ એ સરંજામ વસાવવાનું ગણું નથી. આ સ્થિતિમાં એ રાજ્યે અન્ય રાજ્યનો કે પ્રજાના એક વિભાગે રાજ્યનો સક્રિય વિરોધ કરવો હોય તો શું કરવું ? નિરાધાર દશાનુ રહવું કરી એ સરંજામ સામે જોઈજોઈને નિસાસા મૂકવા ? આમ લાંબા કાળ સુધી પ્રજા પાસે કશું હથિયાર ન મહે તો એમાં લઘુતાઅસિ જડ ન થાવી જાય ? યત્નનિષ્ણાતો, વ્યવસ્થાનિષ્ણાતો ને સરંજામ પર કાબૂ ધરાવનાર બેજવાનદાર નહિ જ બને તેનું ધારવાનું કોઈ કારણ નથી. ગભરવી સમ્યા જ ખરી પડશે એમ સમાજવાદીઓ ધણી વાર કહે છે ખરા, પણ કેદ્રવર્તી યનોદ્યોગ ને વિજાજ પાયા પર Planned economy જે સમાજવાદી રાષ્ટ્રના કાયમી અંગ રહેવાના હોય ને રહેશે એમ લાગે છે તો નિષ્ણાતો ને આયોજકો કોઈ દિવસ બેજવાનદાર બની જાય. એમાય જે ખમગ પડે કે પ્રજા પાસે આ લશ્કરી બળની ટકર ઝીંચી શકે તેનું કોઈ નથી. ત્યારે તો ખાસ

સરકૃતિના વિકાસ અર્થે અન્યની જેમ ગળકાણુ એ વાહન ॥ એ વાત દિનગત ગમ્યા કરવી જોઈએ. ને ખીલુ એ સમજ લેવું જોઈશે કે ગાંધી-વિચારણા એ એક અખડ ગ્વેન છે, એનો એક દુકડો હ્યો ને ખીજો છોડી દો તો ચાલે નહિ.

રાજકારણથી ગાંધી-વિચારણા અલગતી નથી. પણ ગાંધીની સુનિધિમાં ગળકારણે આવતાં પહેલાં એની મગા-જમના સરથ-અહિસામાં સ્નાન કરી એલ ઉતારીને પ્રવેશવું જોગે તોનું અખતર સંગુ પડશે એમ નહિ કરે તો મહાસભાની દિલચાલ પણ Passive resistance થઈ જશે તો એ પગણે સ્વીકારેય અહિં સાનો પ્રત્યાવાત કયાં લઈ જશે ?

આજનું Sabotage એ પ્રત્યાવાત તો નથી ?

આથી વિશેષ ચર્ચા અહીં અસ્યાને છે

x

x

x

વિશાગ્ર દષ્ટિએ એક ખીજ રીતે પણ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રની ઉપયોગિતા જોવી જોશે. દિસા-અર્ધદિસા કે અકમ્બાતથી પ્રજાસત્તા, સમાજસત્તા કે વર્ગસત્તા મેળવી તો ખરી, કારણકે બહુ વાર મગી ॥ પણ તે પછી પણ પ્રજાના મોટા અથવા નાના સમૂહને કે વ્યક્તિને રાજ્યના કોઈ પગલા સામે સક્રિય વિરોધ કરવો હોય તો આજના યુગમાં તો શું આપશું ? એક કાલે તો એવી વ્યક્તિ બહારવટે ચડતી કે એવો સમૂહ મગવો કરતાં ને ધણી વાર ન્યાય મગતો કારણકે તે દિવસોમાં પ્રજા અને રાજસત્તા વચ્ચે આયુધ-બળ સંબંધમાં બહુ તફાવત નહોતો. રાજ્યની પાસે પણ તીરકામડાં, બાલા, બંદૂકો ને વોડા દર્તા, પ્રજા પાસે પણ એ જ હથિયારો હતાં બિનદુ કેટલીક પ્રજા પાસે સમૂહમગ હોવાથી આયુધમગ પણ વધી જતું તે કાલે ગમે તે માણસ વેર તીરકામડાં બનાવી લેતો, ગમે તે લુહાર નહૂક બનાવી દેતો-દાર કે ગોળીઓ થોડા પડતા.

નક્કાના આકર્ષણ સિવાય સરકૃતિ વિકસે જ નહિ એમ મૂડીવાદે દાંડી પીડીને કહેતું. આજે ગુલામીની સંસ્થા નામ-રેલ થઈ છે. અંગત નક્કા માટેનું ઉત્પાદન દુનિયાના એ નિશાળ દેશમાંથી નાખી રહ્યું છે. તે એક દિવસ યુદ્ધ કે હિંસામાનને તજશે જ એમ માનવું એમાં અવ્યવહારુપણું કે ધેલજ નથી. દુનિયામાં જે છે તે જ સત્ય નથી. એ તો અપ્રગટ સત્યનો અંશમાત્ર છે. આજને જ સત્ય માનીને ચાલનાર મૃત્યુને કડિં બિગો છે. આવતીકાલને જોતાં જે આજમાં જીવે છે એ જ અમર, જ્ઞાની ■ એ વિશે શંકા નથી. યંત્રયુદ્ધથી તરત જગત કોઈકે નવો માર્ગ ખોળી રહ્યું છે, સત્યાગ્રહ એનો અવેજ છે એમાંય શંકા નથી. સવાલ સત્યાગ્રહીની શ્રદ્ધાનો છે. જેને શ્રદ્ધા છે એને માટે તો જુલોય દીપસ્થંભ બની જવાની. જન્મજન્મ-માંતરે પછી પણ એવું મોઢું તો એ બાજુ જ રહેવાનું, એને તો પેશું સુવર્ણવાક્ય જ બસ છે—

“Long is the way and narrow is the gate that leadeth unto life.”

પણ એ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે ક્રાંતિકારીઓ જ ઘણી વાર બાપુનો સાથી વધારે વિરોધ કરે છે. આ દેશમાં સામ્યવાદી-ઓએ ગાંધીને જેટલાં ઉપનામોથી નવાજેલ છે એટલાં વિવિધ ઉપનામોથી કદાચ સનાતનીઓએ પણ નહિ નવાજેલ હોય.

ગાંધી ઈશ્વરનો અવતાર નથી, અથવા તો ગાંધી અપૂર્ણ ■ એમ કહેવામાં તો કશું અજુગતુ નથી. કારણકે ગાંધીએ પોતે જ ઘણીયે વાર કહ્યું છે કે, ‘બીજાના જેવો જ હુયે અપૂર્ણ માનવી છું, બીજાની જેમ જ સડીને ગંધાઈ જાડે એવું ખોળિયું મને મળ્યું છે.’

પણ ગાંધીને પીછેછઠવાદી, દીલો, તકવાદી, છત્ર મૂડીવાદી, પ્રત્યાઘાતી કે ફેસિસ્ટ કહેવો એ તો છતી આંખે આંધળા થવા જેવું છે. સમસ્ત દેશની માનહાનિ કરનારું. રોલેટબિલ જ્યારે

એટલે ગમે તે વાદની સત્તા આવે પણ રાજ્યનાં બધા જ કાર્યો પ્રજાનાં મંડળોને રુચશે તેમ માનવું તે અસંભવિત છે. એકાદ વેગ સંબંધમાં, એકાદ વ્યવહારમાર્ગ સંબંધમાં કે માની લીધેલ અન્યાય સંબંધમાં છેવટ રાજ્યતંત્રના વ્યવસ્થાપકોને એમને હંકેલી શકે તેવું હથિયાર સુલભ છે એ ખ્યાલમાં રહે તેટલા માટેય સત્યાગ્રહનાં રાષ્ટ્રો પ્રજાએ ખિસ્સામાં રાખવાં પડશે. રાજ્યને એમાં ખોટો ભય પામવાનું કારણ નથી કારણકે સત્યાગ્રહના નિયમ મુજબ તો એને અનુમરનારે જાન પરજ વેડવાનું હોય છે. જો એ સાચો હશે તો લોકમત એને ટેકા આપશે ને ખોટો હશે તો સહન કરવાનું એને પોતાને જ ગ્દેશે. રાજ્યને કશું નુકસાન નહિ થાય. આ નિર્દોષ શસ્ત્રનો અધિકાર ને લાયકાત પ્રજા ન મેળવે તો આજના યાત્રિક યુગમાં અન્યાયનો સામનો કરવાનું માંડી વાળી સદૈવ એક પક્ષે inferiority complex ને સામા પક્ષે superiority complex ફેળવાયા કરશે. ને હિંસા, નામદર્દી, કપટ એ બધાનાં જન્મસ્થાનો આ બે વિકૃતિઓ છે એમાં સહેજ પણ ચિત્તગાસ્ત્રને જાણનારથી ના પડાશે ?

x

x

x

એ વાત સાચી છે કે આદર્શ અધશે છે પણ ધણા કહે છે તેમ અશક્ય નથી. માણસ તેના અજ્ઞાને મૂક, કોધે વ્યાકુળ, સ્વાર્થે અંધ ભાઈને આહે અથવા નિર્વેરભાવે જુએ એ વાત અશક્ય માનવી એ વાત જ આમુરી છે. માણસમાથી અવિદ્યા જાય જ નહિ એમ માનવું એ જ અગ્રહા-નાસ્તિકતા. એ અપરું છે, સહજ-સિદ્ધ નથી એ વાત સાચી છે, છતાં એ જ દૂકો ને સાચો રસ્તો છે.

માણસે એને અણજાળતાં અનેક વહેમો, ખ્યાલો ને સંસ્થાઓ તજેલ છે. શુભામીની સરથા વિના તો સંસ્કૃતિનો વિકાસ ન થઈ શકે એમ ઝીસના ઐઝ વિચારકોએ માન્યું હતું. અંગત

નફાના આકર્ષણ સિવાય સમૃતિ વિષ્ણુ જ નહિ એમ મૂડીવાદ દાડી પીગીને કહેતું. આજે ગુલામીની સમ્યા નામશેષ થઈ છે અગત નફા મારેતું ઉત્પાદન દુનિયાના એ વિશાળ દેશમાથી નાબૂદ થઈ રહ્યું છે તો એક દિવસ યુદ્ધ કે દિસામાનને તજશે જ એમ માનતું એમા અ યવહારુપણુ કે ધેનજ નથી દુનિયામા જે છે તે જ સત્ય નથી એ તો અપ્રગટ સત્યનો અરામાત્ર છે આજને જ સત્ય માનીને ચાલનાર મૃયુને કડિ જિભો છે આવતીમાનને જોતા જે આજમા જીવે છે એ જ અમર, જ્ઞાની છે એ પ્રેરે શા । નથી યત્નયુદ્ધથી નમ્ત જન્મત ડોઈ નવો માર્ગ ખોળી રહ્યું છે, સત્યાગ્રહ એનો અવેજ છે એમાય શકા નથી સનાન સત્યાગ્રહીની શ્રદ્ધાનો છે જેને શ્રદ્ધા છે એને માટે તો જૂનોય દીપ્તચક્ષુ ખની જવાની જન્મજન્માતરે પછી પણ એતું મોઢું તો એ ખાજી જ મહેરાતું, એને તો પેતું સુવર્ણવાચ્ય જ બસ કે—

“Long is the way and narrow is the gate that leadeth unto life”

પણ એ એમ આશ્ચર્યની વાત છે કે ક્રાંતિમારીઓ જ ઘણી વાર ખાપુતો સાથી વધારે વિરોધ કરે છે આ દેશમા સામ્યવાદી ઓએ ગાંધીને જેટલા ઉપનામેથી નવાજેન છે એટલા વિવિધ ઉપનામેથી દ્વેષ સનાતનીઓએ પણ નહિ નમાજેન હોય

ગાંધી ઈશ્વરનો અનતાર નથી, અથવા તો ગાંધી અપૂર્ણ છે એમ કહેનામા તો કશું અજુગતુ નથી કારણકે ગાંધીએ પોતે જ વર્ણીયે વાર કહ્યું છે કે, ‘બીજાના જેવો જ હુંયે અપૂર્ણ માનતી છું, બીજાની જેમ જ સડીને ગધાઈ જડે એવું ખોળિયું મને મળ્યું છે”

પણ ગાંધીને પીટેહવાદી, દીલો, તખ્તવાદી, છત્ર મૂડીવાદી, પ્રત્યાવાતી કે રૈસિસ્ટ કહેવો એ તો છની આખે આધગા થના જેવું છે સમસ્ત દેશની માનદાનિ કરનારુ . રોનેયબિન જ્યારે

માથે ઝૂમવું હતું, ને એનો સામનો કરનારો કોઈ મદદ નહોતો, ત્યારે ગાંધી મહાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તોપો સામે ઊભો રહ્યો હતો. પીછેહઠવાદીઓ તોપો સામે નથી ઊભા રહેતા.

હીના ને યાકેલા ગાંધીએ સાઠ વર્ષની ઉંમરે દાંડીયાત્રા કરી લાખોને જિંધમાંથી હલગાવ્યા હતા. પુરાણપ્રિય ગાંધીના અસ્પૃશ્યો માટેના અનસનના ભણકારા તો હનુય સમ્યા નથી. I shall put my life into scales of justice બોલવાનું કોઈ તકવાદીનું ગળું નથી.

ને ફેસિસ્ટ? એ ઉપનામ બોલનારના જ્ઞાનદાસિય સિવાય ખીજા શેનું ચિહ્ન છે? એક નજીવી એવી લઘુભૂતિને નહિ કમાવવા કોઈ પોતાની સત્તાનું સ્થાન છોડે? ગાંધીએ એકથી વધુ વખત મહાસભાનું શાસન સામેથી ચાલીને ઊભું છે. પ્રતિસ્પર્ધીના ખોળામાં માથું મૂકવાનો વિશ્વાસ ને ઔદાર્ય તો ખીજને કોઈ ખતાવશે ત્યારે દુનિયા જોવા પામશે.

પરાજિત? વિજય-પરાજયના પક્ષે મૂલ્યનાશ ભડે પોતાના મનમાં પોતાને સર્વજ્ઞ ગણે, પણ જ્યારે પરાજયના ચક્ષુએ તો જેણે સંઘામમાં માનવતા ખોઈ છે તે હાર્યો છે. જેણે કસોટીના કાળે પણ માનવતાનું દીપું જળવા નથી દીધું તે જ હાર્યો છે. ફૂલને પગ નીચે કચડનાર હાર્યો કે કચરાતાં કચરાતાં જ વાતાવરણને સૌરભથી ભરી દેવું મનું તે હતું?

પણ સામાન્ય અર્થમાં ગાંધીને પરાજિત કહેવો મુશ્કેલ છે. એક સામાન્ય અમેરિકન ઇતિહાસકારને જ બોલવા દઈએ, "એલેકઝાંડર ને સીઝર જેવા સેનાનીઓ એની આગળ અંગૂઠિયા લાગે છે. એની અધૂનીતિ આગળ રાક્ષસી ટેકા ને હવાઈ જહાઝો રમકડા જેવાં છે." *

એણે પહેલી લડત આપી ત્યારે એની સાથે ટેટલા જણ હતા ? ૧૯ જણા. ઇતિહાસકારો આ આંકડો ધ્યાનમાં રાખજો. ૧૯ જણાની મદદથી એણે એક ભૂખંડવ્યાપી શહેનસાહત સામે વગર હથિયારે બહારવટું શરૂ કર્યું. આજે એ ૧૯ જણની જગ્યાએ ૨૯ હજાર જણા એના કદમે કદમ મિલાવતા તૈયાર છે. ૨૯ લાખ જણા એણે સજીવન કરેલ સંસ્થાના સભ્યો છે ને કરોડોનો એ પૂનઠાં દેવ થઈ ચૂક્યો છે.

એણે હિટલર, ટ્રેલિન કે મુસોલીનીની પેઠે બંદૂક બતાવી નથી, ખટપટોનાં ઝેરી વર્તુળ રચ્યાં નથી, નથી ગેરટેપો કે ઓગપુ, નથી ગજબ્યાં જૂઠાણાંનિ સર્વવ્યાપી કરતાં ધ્વનિવર્ધક યંત્રો. એના હાથમાં સૈન્યને ચૂકવવાની કોડી પણ નથી. હામ પેટે એના સૈનિકોને આપે છે હાડમારી, જેલ ને મમૂરી. એ સૈનિકો પણ છે દુનિયાની નરમમાં નરમ પ્રજાનો પાક. આ સૈન્યે એણે ચંપારણ્ય, નાગપુર, બારડોલી, બોગસદ ને ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહો જીત્યા. અર્ધ-નગ્ન ફકીરથી શરમાઈ ભરતી બ્રિટિશ સસ્તનનને માધી-ઈસ્વીન-કરાર કરવાની ફરજ પાડી. આઝાદીકર, જેના, વાટકું, કે મર્ન એ બધા શું આના કરતાં વધારે આકર્ષક છે ? આરટરલીક ને મર્ને શાને જન્મ આપ્યો ? નવાં યુદ્ધોને. ને આ સત્યાગ્રહોએ ? એક એવી યુદ્ધનીતિને કે જેમાં ખૂનીનું ખજર, ઝેગનું ધ્યાનું કે બંદૂકની ગોળાની જરૂર નથી. જેમા વિગેતાને કેફ ચડતો નથી, પગાંજિતની ગ્લાનિ ઓસરી બન્ય છે, જેમાથી એક દિવસે તકવારનાં જાંગીને દાતરડાં ચવાના છે.

ઉત્પાદનના સાધનોની સામુદ્રિક માલિકીમાં માનનાર જો સમાજવાદી કહેવાતો હોય તો હું સમાજવાદી છું. હું માનું છું કે જમીન, કારખાનાં ને વ્યવહારનાં સાધનોનો આખરી માલિકી-હક શ્રમજીવી સમુદાયનો હોવો જોઈએ. વર્ગવિમુક્ત જવો જોઈએ,

યોજિત અર્થનીતિ દ્વાન નફા માટેના ઉત્પાદનની જગ્યાએ ઉપયોગ માટેનું ઉત્પાદન થયું જોઈએ સમાજોપયોગી ગ્રમ કનારાઓનો જ રાજ્યતંત્ર પર કામૂ રહેવો જોઈએ તેય કબૂલ છે સામાનાદીઓને હાઉરે જોઈ સમ્મતો નથી અને પોતાને પણ સારૂ શરૂમા બાપુની ટૂંકીશીપની વિચારણાએ, જમીનતરો તથા રાજ્યો અંગેના નિર્ણયોએ પારાવાર પી । ઉપજવી છે-મૂઝ યોગ છે એટલે સામાનાદીઓને બાપુને સમજવામા નડતી મુશ્કેલીઓ ધ્રુવી શકુ છું

બાપુને સમજતાં પહેલા સામ્યવાદી મિત્રદરોએ એક વસ્તુ સૌથી પહેલા સમજી લેની જોઈએ કે બાપુ એ સમાજશાસ્ત્રના વિદ્વાન અભ્યાસી નથી માર્ક્સની જેમ એમણે અવ્યવસ્થાને જેસી-વિચારી અનેક હપ્તો ને સાત્તોનું અરગાદન કે દોહન પ્રતી સમાજ વિદ્વાનો અદ્યતન ગ્રંથ લખ્યો નથી એવી નવરાશ જ મળી નથી એક વખત ગ્રીમની નવરાશમા લખ્યો પણ તેય સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂરો મંતોરકાગ્ક નહિ લેખાય એમા બાપુના સ્વપ્નની સુરપટ છાપ અવશ્ય છે પણ વિશ્વવ્યાપી સમાજની મતિ, બગામજોનું તોલન ખાંચખૂચ મિત્રાનું છે એમ તટસ્થ માણસ નહિ કહે

બાપુ મુખ્યત્વે કર્મચોગી છે એ વિચારના તાણાવાણા મૂઠ્યા કરનાર કેનંગ ફિનસફ નથી એણે તો કર્મચોગ આચરતા જ્યાં ખપ પડયો ત્યાં ફિલસફી સર્જી છે તેમ ખપ પૂરતી ને તેનું ય વળી જરૂર પડી ત્યારે સમ્મત છું મુર્ચ્છા

હિંદ-સ્વરાજમાં યંત્રોનો હાડોહાડ કરેન વિરોધ અને આજે એ સંધિમા એમણે પોતે સરકારની દૃષ્ટિ-એવા યંત્રોનાં દારખાનાંની સામુદિકે માનિજીનો સ્વીકાર એ બધું સરખાવી જોઈએ તો લાગે કે બાપુ હમેશા વિકાસ પામતા રહ્યા છે એમણે એ જડ જોખમ સંતર્પી નથી જેમાં એ ભીંસાઈ મરે એવું સર્જવની એમણે ઈચ્છા પણ નથી રાખી એમણે તો એક ડગલું બસ થાય

કહ્યું છે. આને લીધે એમની મધકાલની કેટલીક ગૌણ કલ્પનાઓ ને આજે તે જ સંબંધની કલ્પનાઓ વચ્ચે થયેલો ફેરફાર દેખાય છે, પણ એનું કારણ પ્રશ્નો ને પરિસ્થિતિના વૈવિધ્યનો છે. જે પ્રશ્ન એમની સામે ન આવ્યો હોય તેને એ લાગે જ અર્થ છે, સમગ્ર રૂપે નહિ પણ સામે આવ્યો હોય તેટલા જ રૂપે એનો નિવેડો આણે છે. આવૃત્તિકાલના પ્રશ્નોનો વિચાર કરી આજે ઈશ્વરે આપેલ સમય બગાડવાનું એમની પ્રકૃતિને રુચ્યું નથી. એથી ધણી વાર આગળ આવી ગયેલ પ્રશ્ન વિનંતૃત રૂપે આવે ત્યાં એનો ઉકેલ નવો જ શોધે છે. એમ કરતા કાલે કરેલ ઉકેલથી આજે જુદો જ ઉકેલ શોધવો પડે તોય એમને વાધો નથી. સાચ અને અહિંસાની મર્યાદામાં જો એ ઉકેલ બંધબેસતો હોય તો અસંગતતાની એમને પડી નથી.

ધણી વાર થાય છે કે બાપુ નિગતે જેસીને સમાજસ્થનાના બધા પ્રશ્નો સ્વતંત્ર તેમ જ પરસ્પરના સંબંધોની રીતે વિચારી કાઢે ને યોજના કહે તો કેવું સારું ? પણ એ તો કહેવાના કે મારે એક ડગલું બસ થાય-હાય પરના નાના કામો પાસે દૂરનાં મોટાં કામો બિનઅગત્યના લાગવાના. ઈશ્વરનિર્મલ કર્મયોગીની એવી જ પ્રકૃતિ

આ વાત જો સમજાઈ જાય તો સામ્યવાદીઓને એમને સમજવા કાંઈક સુગમ પડે

બાપુ આજે સમાજવાદી નથી પણ ગાંધી સમાજવાદી કે સમાજવાદ કરતાંયે મહાન છે એમની મહત્તા એઓ સમાજવાદ સ્વીકારે ન સ્વીકારે તેના પર લવલેશ અવલગતી નથી. અતિશયોક્તિને જોખમે પણ એમ કહેવાય કે બાપુ જે દિવસે સમાજવાદ પર પોતાની મહોર મારશે તે દિવસે સમાજવાદ પાવન થશે-ગાંધી નહિ. એ તો પાવનકારી છે જ. બાપુને એવા કાંઈ પણ વાદમાં

મૂરવા એ એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાને નહિ સમજવા બરાબર છે. ગાંધીએ તો સમાજવાદનું નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું ત્યારે એક વાદ સ્વીકારી લીધો છે. એ છે સત્યવાદ. એ અરાજકવાદી છે કે સામ્યવાદી, પુરાણમતવાદી છે કે નવમતવાદી એના વિશે સંભવ છે કે એમના જીવનપર્યંત ચર્ચાઓ ચાલ્યા હશે, પણ એ સત્યવાદી છે એ વિશે રજમાત્ર સંકા સંભવતી નથી. આત્મકથા પહેલી જ વખતે વાંચનારને પણ એ વાતની પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેતી નથી. અપરિમલ, અલગ્યર્થ, અભય-એ બધું એમને કેળવવું પડ્યું છે પણ મત્યપરાયણતા એમને કેળવવી પડી નથી. એ એમનું જાણે ઈશ્વરજ્ઞાન ધન લાગે છે-એમનો સદગ્રંથર્મ છે. અને ઋષિઓ તો પુરાણકાળથી કળી ગયા છે કે સત્યાગ્રાહિ પરા ધર્મ. સત્ય સિવાય બીજો વાદ નથી. સત્ય સિવાય બીજો આગ્રહ ન હોઈ શકે. એટલે મને તો હુંયે ધરપત છે કે સામ્યવાદ સાચો હશે જ તો બાપુ વહેલા કે મોડા એ સ્વીકારવાના જ છે. જેમ આજે જ એમણે કેટલુંક પચાવી લીધું છે હું મારી વાતને અણિશુદ્ધ સત્યરૂપે જાળવી રાખું એટલું જ એમને એક દિવસે બદલાવવા માટે બસ છે. કારણકે જે ગાંધી એક દિવસે વફાદાર બ્રિટિશ પ્રમુખન તરીકે Gout save the Kingનું ગીત મવસવતો હતો એ જ ગાંધી જે દિવસે ખબર પડી કે મરહુમ અનર્થકારી છે તે ક્ષણે એને સરકારનો બહારવટિયો બનતાં એક ધડીતો પણ વિશ્વંજ નથી લાગ્યો. Unto this last તો એના પહેલાં ઘણાએ વાંચ્યું હતો ને પછી પણ ઘણાએ વાંચ્યું હતો. પણ વાંચ્યા પછીના બીજા જ કલાકે સમગ્ર જૂના જીવનને, એના આચારવિચારને સર્પની કાંચળી પેડે ફગાવી દીધાનો બીજો કિસ્સો બન્યો નથી. સત્ય લાગે ને અમલ કરે, એની વચ્ચે પગનોય વિચળ એની સત્યપરાયણતા સહન કરી શકે તેમ નથી. એટલે જ પ્રંગ પડ્યે પોતાની બધી જ

અતિથાને એક પદ્ધતિમાં મૂકી દિમાલય જોવડી બૂલો એણે કમળ કરી છે.

કોઈ પણ એક વાદમાં માનવું એમાં મહત્તા નથી. પણ એ વાદ જ આખરી સત્ય નથી એમ સમજી વાદને એના પૂરું જ સ્થાન આપતાં છતાં એનાથી પર રહેવું, એને વિસ્તારવા, સંકોચવા, સુધારવા કે ઉચ્છેદવા પણ તૈયાર રહેવું એમાં જ મહત્તા છે. વિશ્વના મધ્યબિંદુએ આપણે છીએ એમ માનવાથી જીવનના જમાપાસામાં શત્રુ સિવાય કશું જ જમા થતું નથી.

ગાંધીએ પોતાની જાતને શત્રુથીગે શત્રુ ગણી છે. એ નવું નહિ શીખવા જોડલા જ્ઞાનદ્રુ કદી નથી થયા. એટલે જ આપણે આશા સેરતું કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે એઓ અહિંસાને બાદ ન આવે તેવી રીતે સમાજવાદમાં સંમતિ આપશે. અત્યાર આગમ્ય એ દિશામાં છેત્રા દસકામાં એ ચાલી જ ચૂક્યા છે એમ બારીકાઈથી જોમણે એમનાં લખાણ વાંચ્યાં હશે તે સાક્ષી પૂરશે.

ગાંધીવાદ (જે એને કહી શકતો હોય તો, મથાર્થ શબ્દ તો કૃપજ્ઞાનીજીએ સચવેલ ગાંધી-જીવનદષ્ટિ ને અર્થપદ્ધતિ છે) ને સમાજવાદ વચ્ચે મિશ્રનસ્થાન જોઈ શકે છું. યંત્ર વિરેતું એમનું મંતવ્ય આપણે જોયું છે. એ મંતવ્ય સમાજવાદની દિશામાં છે, લગભગ એની થડોથડ છે. સમાજવાદીઓને એવો જ બીજો વાદો છે અહિંસા સામે. પણ મને તો ગાંધીજીની અહિંસા માર્ક્સના Historical materialismની ઉત્પત્તિ તરીકે સ્વીકારવી જ જોઈએ તેમ લાગે છે. માર્ક્સે ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર સુરપટ ને કમખદ રીતે બતાવ્યું કે માનવીને માન્ય એની આર્થિક ઉત્પાદન-પદ્ધતિ પર રચાયેલી એની સમાજવ્યવસ્થા છે. એ પાર્શ્વબૂમિ જ માનવીની વિશિષ્ટતાઓ ને મર્યાદાઓ ઘડે છે. અને એમાંથી છટકવું

એ મોટા ભાગને માટે મુશ્કેલ છે * ગાંધીજી એ સમજે છે એટલે જ કહે છે કે માનવીના દોષો, બૂલભરેલા ખ્યાલો કે કાર્યો માટે માનવી દોષપાત્ર નથી હું ધર્મેન્દ્રસિંહજીની જગ્યાએ હોઉં, બાળ પશુથી જ વિનાશ-ગોખ ને હાથ-હાના વાતાવરણમાં જીવ્યો હોઉં તો પૂરો સમજ છે કે હું પણ બહુ સારો ન હોત. ને જો એ ખીન સાગ-સગદારી ને પવિત્ર વાતાવરણ વચ્ચે જન્મ્યા ને જીવ્યા હોત તો આવા ઉડાઉ, દારૂડિયા ને પશુ ન જન્મ્યા હોત. આ સમજાવજીવ જ્ઞાનમાથી અહિંસા જન્મી છે મુતો પરિસ્થિતિના ને દડ પડે માનવીને શિર એ અન્યાયી ને અતાર્કિક છે તર્કયુક્ત તો ગાંધી કહે છે તે છે કે

હલો! ના પાપીને ક્ષિકુલ જનરો પાપ જનના
હડો પાપો સામે અદ્ય દિલના શુભ જળથી,

બ્યક્તિનો નહિ, બ્યવસ્થાનો નાશ કરો કારણકે દોષ તો તત્ત્વો છે એ તત્ત્વો જન્મે કે પેસે તેને કાવ લાગે જ

પહેલા એવા વિચારકો હતા જે એમ કહેતા કે માનવીની સુકિત માટે બાહ્ય ફેફસાની જરૂર નથી મનને સુધારો એટલે બસ છે માર્મ્ અને તેના પુરોગામી વિચારકોએ આ વિધાન તોડી

* The general conclusion I arrived at can be briefly formulated as follows The mode of production of material means of existence conditions whole process of social, political, and intellectual life It is not the consciousness of men that determines their existence But on the contrary it is their social existence that determines their consciousness

Marx, Introduction to the critique of political economy,

નાખ્યુ અને કલ્પુ કે (જ) માનવીને મુક્ત કરવો હોય તો એનાં મન તથા શરીરને જકડી રાખનારી-સકુચિત કરનારી સમાજ-વ્યવસ્થા બદલવી પડશે (ઘ) એ બદલાવનાના પ્રયત્નમાં એક સપત્તિ-સપત્ત વર્ગ જે ચાલુ વ્યવસ્થાને લીધે લાલ ઉપની ગ્લો છે તે આડખીરીક નીવડનાનો (જેમ અહીં અંગ્રેજો છે તેમ) (ક) સમૂહ તરીકે એ વર્ગના વિચાર કે આચાર બદલાઈ જાય તે અશકય છે એટલે એમનો તો બળબળાઈ જાય નાશ કરવો પડે

આમાનાં પહેલાં એ વિધાનો યથાર્થ છે પણ સપત્તિનાનો નાશ કરનારો માર્ક્સની વિચાર-સરણીની રીતે જ દોષ થાય છે સપત્તિવાનો એમનાં મતનું ને આગ્રહો માટે જવાબદાર નથી જવાબદાર તો એની આર્થિક ને સામૂહિક પાર્શ્વભૂમિ છે *It is their social existence that determines their consciousness* એટલે જે જીવનદષ્ટિ કે વનણ બાધવા માટે એની પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે એને માટે એને દડ દેવો તે અયોગ્ય છે, તો કરવું શું ? એ જગ્યાએ ગાંધી પૂર્તિ કરી માર્ગ બતાવે છે કે જો બહુ અંશે માનવીનાં મનનો માટે સામાજિક પરિસ્થિતિ જવાબદાર હોય તો એ સપત્તિવાન કે સપત્તિહીન બનેનાં દોષોને સરખી જ લાગુ પડે છે કોઈ પણ માણસ દડને પાત્ર ન હોઈ શકે-એની આર્થિક, સામાજિક કે રાજનીય પરિસ્થિતિ જ દડને પાત્ર છે એ વ્યક્તિ તો એમાં લાચાર માયામૂઢ છે એટલે એ જો શેતેયે પાત્ર હોય તો ફક્ત દયાને પાત્ર છે હાથ આપીને એ એરી વર્ણુભાષી બેચાં લેવાને પાત્ર છે એનું નામ અહિંસા-પ્રેમ પણ માનવી પ્રત્યે અહિંસા-દયા ગમની એટલે શું ? એને જતો હોય તે રસ્તે જવા દેવો ? ખૂનઈ કરવા દેવી ? ગાંધીનાં ધર્મ ખૂનઈનો અપ્રતિકાર નથી શીખવેતો, એ તો ખૂનઈનો ઉગ્ર પ્રતિકાર કરતા શીખવે છે ખૂનઈનો સમ્યાઈથી પ્રતિકાર,

હિંસાનો અહિંસાથી પ્રતિકાર. ખૂટાઈ કરનાર વ્યક્તિને નિર્બંધતા બક્ષીને, એનું બહુ ધમ્મીને એની વ્યવસ્થા જોડે યુદ્ધ કરનાનું શીખવે છે. મનાલ બિચારો પરિસ્થિતિને વસ છે, શું કરે એ ? લાચાર છે-જવા દો એને એમ નહિ-કરાનનો ધવો તો બધ થવો જ જોઈએ માત્ર એને ખીજો ધવો લરજયોયજ પૂરતો મળવો જોઈએ એની સાથેનો વ્યવહાર અમજે રહેતે ચડેન જાળક તરફ હોય તેનો પ્રેમ ને કરુણાજન્ય જોઈએ

એટલે માર્ક્સે હિંસા ઉપાયો વડે જ ખૂનામરફી દાગ જ કાતિ ધાય એમ કહ્યું છે જતાં માર્ક્સે મર્ધ ઇતિહાસનું ઉત્તુ પાનું નથી લખી નાખ્યું x વિશ્વના આધુકાગર્મા એ પછી ઉજ્જવળ પ્રકરણો લખાયા છે ને લખાશે ગાંધીનો સત્યાગ્રહ એ પણ એવું ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે આજે જેમ નાલની લેવડદેવડ કરીએ છીએ તેમજ વિચારની, કાર્યપદ્ધતિની પણ શા માટે ન થાય ? સમાજ વાદીઓએ તો માર્ક્સ પછી શોધાયેલી ધણીયે ભૌતિક શોધોનો લાભ ઉઠાવ્યો છે, તો આ નવીન યુદ્ધપદ્ધતિ જે એમના શિક્ષાગુરુની વિચારણામાથી જ ફલિત થતી વસ્તુ છે તેનો ઉપયોગ કેમ ન કરે ?

એટલે મારે મનથી અહિંસા એ માર્ક્સના ઉપરના વિધાનમાથી ફલિત થતી વસ્તુ છે (એ વિધાન માર્ક્સની Materialistic conception of Historyનો પાયો છે) તેની જ રીતે રોસલુડીન સમાજજનનાના આદર્શ માટે મથવું એ જાણુની અહિંસા

x We do not by any means regard Marx's theory as something complete and not to be touched for that theory gives merely a directing statement which is applied in particular differently in England and in France differently in Germany, Lenin works vol II 492

માંથી ફલિત થઈ ચૂકેલી વસ્તુ છે. જ્યાં મુઘી માણસ માણસને આર્થિક રીતે શોષી શકે તેવી વ્યવસ્થા હોય ત્યાંમુઘી અહિંસક સંસ્કૃતિનો પાયો રેતી પર ગણાય. એણે પોતાની પદ્ધતિએ પણ શોષણરહિત સમાજ જિભે દરવો જ રહ્યો.

બાપુની નજર બહાર આ નથી જ. * એમની ખાદી, ગ્રામ-ઉદ્યોગો, સ્વદેશીધર્મ, અમલવિકા ને સ્વાયત્ત ગામડાંની વાત મુખ્યત્વે શોષણ રોકવાના માર્ગો છે જ. બાકી રહી જતું શોષણ પાયાપ ઉદ્યોગોને આમુદિક માલિકીના કરીને ટળાય ને છતાંય રહી જતી વાત માટે બીજા કોઈ પણ અહિંસક માર્ગો લેવા પડે તો બાપુને વધી

* "This brings me to socialism. Real socialism has been handed down to us by our ancestors who taught " All land belongs to Gopal where then is the boundary line ? Man is the maker of that line and he can unmake it." Gopal literally means shepherd, it also means God, In modern language it means the state, i. e. people. That land to day does not belong to the people is too true. But the fault is not in the teaching. It is in us who have not lived up to it.

I have no doubt that we can make as good an approach to it (socialism) as is possible for any nation not excluding Russia-and that without violence. The most effective substitute for violent dispossession is the wheel with all its implications. Land and all property is his who will work it. (Unfortunately the workers are or have been kept ignorant of this simple fact. Quoted in Economics of Khadi Page 510. 2-1-1937. Harijan.

નહિ હોય. એમની સાથે થયેલો એક સંવાદ યાદ આવે છે. હું એમને પૂછતો હતો:

‘બાપુ, આપ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટે કાપદો કરો છો, પરાણે મંદિરો ખુલ્લાં મુકાવો છો; હવે કોઈ માણસ એમ કહે કે આપને જેમ અસ્પૃશ્યતા ભયંકર લાગે છે તેમ મને ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલિકી એથી કર્યાં અનર્થકારી ને ભયંકર લાગે છે ને એને રદ કરાવવા કાપદો લાવવા ધારું છું, તો આપ શું કહો ?’

‘હું વધી ન લઉં.’ એમણે કહ્યું.

‘દરેક માણસ પાસે એ જાતે ખેડે તેટલી જ જમીન હોવી જોઈએ એવો કાપદો આવે તો ?’

‘એમ જ હોયું જોઈએ.’

‘આપે કરંચીમાં પેલો પ્રધાનોના પગારવાલો કાપ પસાર કરાવ્યો ને આજે અમલ પણ કરાવો છો. હવે જો રાષ્ટ્રના સૌથી મોટા સેવકો જેવા પ્રધાનો પણ મદિને ૫૦૦ થી વધારે ન લે તેવો આમદ આપ રાખો છો...’

બાપુ વચ્ચે જ ખોલી ઉઠ્યા: ‘રાખું જ છું. હું તો કંઈ છું કે ૭૫ લો, પણ મારું માને છે કેણ? જ્યાંય મેં તો ઉત્કલના પ્રધાનોને લખ્યું કે તમે તો ઓછા જ લો. ઓરિસ્સા તો મારા રંકેનો મુગક છે. એ ગરીબાઈ તો મારી નજર આગળથી ખસતી નથી. પાંચસો રૂપિયા ?’

‘પ્રધાનોના પાંચસો રૂપિયા પણ આપને વધારે લાગે છે તો તેવી જ રીતે આ બધા જમીનદારો ને દારખાનદારો માટે પણ એ જ નિયમ કેમ ન લાગ્યું કરો ?’

‘હું એમને જરૂર કહું, નિષેધ કરું.’ પછી થોડી વાર થઈ

જઈને કહે, 'તમારી વાત હું સમજ્યો છું. હું એ બધું કરું, પણ મારી એક મર્યાદા છે તે સમજી જાઓ. હું અહિંસાને રાખીને એ કરું. અસારે અહિંસાને રાખીને એ બધું થાય તેમ દેખતો નથી. સ્વરાજ વિના એ વાત શું દામની? સ્વરાજ આવે તો એ બધું વગર તકગરે ઉકેલી શકાય, અલગત હું સ્વરાજમાં પણ સરકર ન વાપરું. લશ્કરને આધારે જો કરું તો તો લશ્કર જ ધણી થાય ને? એ કરું તો તો મારી અહિંસા લાજે. આ મારી મર્યાદા.'

બાપુએ તો તે દિવસના મંત્રામાં એક જ મર્યાદા કહેવી કારણ કે એ પ્રાથમિક મંત્રાદ દતો. પણ એ મર્યાદામાંથી જ પરિણમતી દૈનિક મર્યાદાઓ છે તે સમજી લેવી ગી. ને એ છે એમની જીવનદૃષ્ટિમાંથી પરિણમેલ શ્રમ, સાદાઈ ને અપરિગ્રહ તરફનું વલણ.

સમાજવાદ મુખ્યત્વે સમાજગતિશાસ્ત્ર છે. વ્યક્તિજીવનનો હેતુ શું? જીવનનું સાદૃશ્ય કેને કહેવું? મુખની વ્યાખ્યા કઈ? ડહાપણ કેને કહેવાય? એવા પ્રશ્નો વિશે એની પાસેથી બહુ જાણવાનું મળતું નથી. ધણી વાર એના ઉત્તરો મતોત્તમક પણ નથી હોતા, કારણ કે સાચી રીતે એ એનો પ્રશ્ન નથી. એક વિદ્યા બીજી વિદ્યા પામેથી શીખી શકે છે, બીજીને કોઈ વાર મદદ પણ કરી શકે છે, પણ બીજીનું ધ્યાન જ પચાવી પાડવા જાય તો અનર્થ થઈ જાય સામ્યવાદીઓ ધણી વાર સમાજવાદ એ સર્વબાપી શાસ્ત્ર કે જીવનનિષ્ઠા હોય તેમ દાવો કરે છે ખરા, પણ વણાને એ સાબૂત નથી લાગ્યો. જીવનના ધ્યેય વિશે એમને હિંદુજીવનદૃષ્ટિ

* The new evolved science might be called social dynamics, for it is essentially a body of knowledge of how social change takes place.

354

From-Theory and practise of Socialism by John Stretchy.

સાથે એક વાર માડનાજ કરવી પડે તો નવાઈ નહિ પણ એ તો થાય ત્યારે, બાપુ યત્ર સંગઘર્મા એમની સાથે થોડેવણે અંશે ચાલી શકશે જીવનના આદર્શો વિરોધે છાપ જુદા જુદા સામ્યવાદી ગિરાદરો પામેથી મળા છે તેહુ નથી ધારતો કે ગાંધીવિચારણાને રુએ

એમના મોટા ભાગને સાદાઈની આર્થિક કિંમત સમજાય છે પણ આધ્યાત્મિક કિંમત સમજતી નથી થમની આર્થિક કિંમત સમજાય છે પણ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સમજતુ નથી એવુ જ લમ મિરે એથી જ એમને લમ એ જાતીય કે સામાજિક કરાર છે-શરકાર નથી

ધણી વાર એ અર્થજીવો જ લાગે છે અહીં અર્થ એ નાણુ નહિ પણ મધુળ કામનાને સંતોષનારો ઠાઈ પણ બાલ પદાર્થ એથી જો ઠાઈને ચૂર્યા વિના મોટો મહેલ બનાવી શકતો હોય-ભોગો ભોગવી શકતા હોય તો એમને વાધો નથી એટલે જ એ બધા દરેમને ઘેર ટેનિફાન, મોટર, રેડિયો ને અન્ય સુખસાધનો આપી સુખી કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે

જે દરિ ને જીવુક્ષિત વર્ગના બના માટે એ મથે છે તેમની દમન કરેન જીવુક્ષાનો જ એ પડ્યો પાડતા હોય તો તો એની તૃપ્તિ સમાજવાદ કે એવી જ બીજી સર્વોદયકારી વ્યવસ્થા આવના થઈ જશે બે-આગ દિવસના પરાણે કડામ કરનાર માણસ જેમ ખૂબ ખાઈશ, ખૂબ ખાઈશ એમ ધારે છે, પણ સામે થાળી પીગમાતા બીજા દે સમઘાગળ બોગક પર આવી જાય તેમ જ એમનુ યજો પણ જો એ એમની જીવનદષ્ટિ દર્શે તો તો મને લય છે કે ગાંધી-વિચારણા એમને ત્યાં સાથ નહિ આપી શકે એ વિચારણા તો કહેવાની કે-મોળ ન મુક્ત વયમેવ મુક્તા જીવ્યા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા આ શરીર છે એ તો ટ્રસ્ટ છે-જાતકાલીન ને લવિષકાલીન પેઢીઓનુ-અરે, જીવમાનનો એના પર અધિમાર છે

એને અતિભોગ દ્વારા વેડવાનો મને દક્ષ નથી. જેમ ભવિષ્યની પેઢીનો વિચાર કર્યા વિના વર્તમાન પેઢી કાલસાની ખાણે કે પેટ્રોલના ફૂલ પોતાના અનેક કામોપભોગ માટે ખરચી નાખે તો એણે એ મર્યાદિત મંપત્તિનો દુરુપયોગ કર્યો કહેવાય, તે જ વાત મારા મર્યાદિત આયુષ્યને લાગુ પડે છે. એને મારા ક્ષણિક આનંદો માટે ન ઉડાડી દેવાય. મારે તો જેવી ચાદર લીધી તેવી જ કાચ વિનાની દેવાની છે. ભોગ એ નિજા હોઈ જ ન શકે—નિજા તો સત્યનારાયણનાં દર્શન. એ દર્શન માટે જ ખાન પાન શ્રમ આરામ કે નિદ્રા.

સમાજવાદીઓ કદાચ કહેવાના કે આ સાદાઈ-ભોગનો વિરોધ-ત્યાગનો મહિમા એ બધું મધ્યયુગનો અવશેષ છે. જેમ કરોડરજ્જુનો છેડો પેલી વાનરઅવસ્થાની પૂછડીનો અવશેષ છે તેમ. એ યુગમાં ઉત્પાદન ઓછું થતું હતું એટલે જે ઓછું વાપરે તે હીક હતું, પણ જ્યારે મનલક ઉત્પાદન થતું હોય ત્યારે એ મધ્યયુગીન અવશેષની ઉત્તરક્રિયા થઈ જવી જોઈએ. ક્યાં આપણે કોઈના ભોગે ઉડાવીએ છીએ? એમને મન સર્વતત્ત્વનો સાર કોઈને આર્થિક રીતે ચૂસવો નહિ તેટલામાં જ આવી જાય છે. માણસને સૌથી વધુ ચૂસનાર એની પોતાની વાસનાઓ છે. માણસને માત્ર અર્થોત્પાદક તરીકે જોવાની ભારે બૂલ ચવાનો મંત્રવ છે એ ઘણી વાર એમનાથી વીસરાઈ જાય છે. કોઈને આર્થિક રીતે ચૂસવો નહિ જોઈએ તે અવશ્ય એક જરૂરી નીતિમૂલ છે, તેવી વ્યવસ્થા એક જગ્યાર આગેકદમ છે, પણ તે સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન નથી.

ગાંધીજી તત્ત્વદર્શક મુનુક્ષુ છે એટલે એ તો કહેવાના કે યથાતિ જેવા કાંઈક મધી મૂઆ પણ ભોગથી કોઈની વૃત્તિ થયાનું સાલજ્યું નથી. કેળના પાંદડામાં ખાઓ કે સોનાના ચાગમાં ખાઓ એ બંને સરખું જ છે.

ભૌતિક સાદાઈ એ આતરિક સમૃદ્ધિ માટેનો એક આવશ્યક

કાયદો છે. બહારનો પયારો જેટલો વિશેષ તેટલી અંતરમાં વિશેષ અવવરથા, તમને મર્યાદિત ચિત્તશક્તિ મળી છે તે આરામાં બેટાંની ગૂણો ભરી શકો છો અને પૂજની આરડી પણ કરી શકો છો. પણ બેટાંની ગૂણોથી આરડીને ગંધરી નાખનારની રસવૃત્તિ લેતી કોટિની છે એમ આપણે નહિ કહીએ.

એટલે જીવનનાં ધારણ-પોષણ માટે આવશ્યક અર્થોત્પાદનથી વધારે અર્થ ઉપજાવનાર જીવન-ઉપાસક થવાને બદલે અર્થોપાસક થવાનો સંભવ છે.

તેમજ શ્રમ વિશે સમાજવાદીઓ પુરસ્કરનો જે મહિમા ગાય છે, પુરસ્કરના સમયની જે કલ્પના થકે છે તે શ્રમજીવીઓએ આજ દિવસ સુધી ખીખરે માટે કરેલ અતિશય શ્રમનો પ્રત્યાખાત હોય તો તો સહુને માટે ને પ્રમાણસરનો શ્રમ મળવાથી સમધારણ ચર્ધ જશે. પણ આરામના જ જે ઉપાસક હોય, ઉત્પાદક શ્રમમાં જ કંઈક ધુણિત તત્ત્વ પશુ છે એમ માનના હોય, તો ગાંધીવિચાર સાથે એમનો મેળ ખાવો મુશ્કેલ છે.

એ વિચારણા પ્રમાણે તો શ્રમ એ દેહનો કાયદો છે. જેમ મન વિચારે નહિ તો એનો વિકાસ રૂધિર્મ જાય, એનો ધર્મ જ નીગ-શીગ-ચાય તોળવાનો, તેમજ શરીરનું હલનચલન કરવાનો. એ હલનચલન ન થાય તો તો શરીર જ સડવા લાગે પછી હલનચલન ઉત્પાદક કરવું કે અનુત્પાદક એ જ પ્રશ્ન રજો આપણે બધું જ કામ ચંત્ર કરશે એ કલ્પના અવ્યવહારુ તો છે, પણ એમ ચર્ધ શકે તોયે એમાં અવિવેક છે. માગ ધમ્મા બગીચાને ચત્ર પાણી પાપ ને હું અવયવેને સૂતિ આપવા માટે જીવંતોટિયાં ખાઉ એ હામ્યરમના એક પ્રવેશ જેવું તો છેજ, પણ એથીયે વિશેષ તો એ ઉત્પાદક શ્રમ સાથેની માનસગ્રાધિ છે. વસ્તુન ખોલતાં, ખોડતાં, પાણી પાનાં, દગતાં, ખાંડતાં જે વૈવિધ્યપૂર્ણ જીવ સંચેદનિત વિકાસ થાય છે

તેવો શેમાયે સહ્યો નથી હાથકરીગરીના ને ગૃહઉદ્યોગોનો એ જ ઉત્તમ અંશ છે

આથી છ-સાત કનાકના હિપાદક અમતો ને કોઈ વિરોધ કરે તો હું નથી ધાગતો કે બાપુ ટેકા આપે વૃદ્ધ, અપંગ, માદા, બાળકની વાત ભુલી છે

સામ્યવાદી મિત્રોએ એક બીજી વાત વિશે પણ અપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપવાનું બાકી રહે છે સામ્યવાદ એ અતિશય રૂડો ને અમુક પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય આદર્શ છે એમા સંકા નથી જગતને એ વિચારણાએ ભારે મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન આપ્યું છે કદાચ વિશ્વના સમાજશાસ્ત્રને યુરોપની એ સૌથી શ્રેષ્ઠ મેટ હોય પણ એ વાદના અમત માટેની ભૂમિમા આ દેશમા બધાઈ ચૂકી છે ખરી ? સામ્યવાદ એક વૈજ્ઞાનિક વિચારણા છે કાર્યનાગણ-પગપગએ જ એનો જન્મ થવો સહ્યો શકે છે કોઈની ઇચ્છાથી સમાજવાદ આવી શકતો નથી, તેમ કોઈ વ્યક્તિની ઇચ્છાથી આવતો રોકી શકાતો નથી ઉત્પાદન, વહેંચણી અને વિનિમયની જે આવરથા પ્રગલ્ભ મૂડીવાદ તરીકે ઓળખાય છે એ વખતે સમાજવાદનું મહાધાન થાય છે એનું ન થાય ત્યાં સુધી એને અતારવાની બૂમાબૂમ કરવી, એને માટે કનાત્મક વિવાદો કર્યા એ નકામું છે મૂડીવાદ એ માતા છે, સમાજવાદ સતાન છે માકર્સના કહેવા મુજબ તો દરેક જાણે સમાજ વર્તમાન સમાજની રૂપમા જ વિદેસે છે અને પૂરો વિદેશ પડી એક એવી પગ આવે છે કે જ્યારે માતા અને ગર્ભ બંને માટે પ્રસૂતિની ક્રિયા અનિવાર્ય થઈ પડે છે સામ્યવાદનું શાસ્ત્ર એવે પ્રયોગે ચુલાણીનું કામ કરે છે કે જેથી બાળક આડું ન થાય, બા કે બાળક મરી ન જાય, પણ સામ્યવાદનું શાસ્ત્ર જનેતા થઈ શકતું નથી જનેતા તો વર્તમાન સમાજ છે

સામ્યવાદીઓ ભારતના વર્તમાન સમાજની ચિકિત્સા કરીને

એમ કહી શકે એમ છે કે ગભીરોન તો થઈ જ ચૂક્યું છે એટલું જ નહિ, પણ હવે સામા દાડા ચાલે છે ? ધારી નથી શકાતું કે એમ કહી શકે

સમાજવાદી સમાજનો આધારભૂત એવો પ્રેસિડેન્ટિયલ વર્ગ આખા હિંદમાં માંડ વીસ લાખ ગણાય બાકીનો ભાગ તો જમીન સાથે જોડાયેલ અને આમોઘોગ પર નભનારો વર્ગ છે મૂડીવાદનો જ પૂરો વિકાસ થયા પહેલા સામ્યવાદને નામે શુદ્ધિમે. પ્રવેશો તે ધોડા પહેનાં માડી મૂંઝવાની વાત નથી ? દેશના લોકોના મનમાં આજે પ્રમુખમગ વર્ગવિગ્રહ છે કે પરચક સામેનો વિગ્રહ છે ? સામ્યવાદીઓએ ૧૯૭૦ની રાષ્ટ્રીય લડતમાં ભાગ ન લેવામાં ભૂલ કરી છે એમ સ્વીકાર્યું છે તેથી જ બીજી ભૂલ આજે વર્ગવિગ્રહને આગળ કરી રાષ્ટ્રીય સત્રામમાં વિભક્તતા આણવાની અપેક્ષાનિઠ ભૂન તો નથી કરી રહ્યા ?

આશા રાખુ છું કે રશિયાનો દાખનો મોડ પર નહિ ફકાય, કારણકે ત્યાં ચીફ કરોડની વસ્તીમાં એક કરોડ મનુષ્યો હતા ત્યાં મૂર્ખશિરોમણિ તબલ હતો હારેનું, નિરાશ થયેનું અને ખેડૂતોનું બનેનું સૈન્ય હતું આ બધાં બળો એમના ન થતા હોત તો સત્તર છે કે મહાપ્રાપ્ત લેનિન પણ વિદેશવાસમાં જ અવસાન પામ્યો હોત.

આ દેશમાં એમાંનાં કયાં બળો હયાત છે ?

તે એમ કેમ ન બને કે અહીં પ્રગતિ મૂડીવાદને વિકસવાની જરૂર જ ન હોય ? ગાંધીજી તો કહેશે કે મૂડીવાદને ચિકસવા દેવો તે તે અગેના દુખ લેવા, શુદ્ધ નોતરવું તે પછી એનું સમાજવાદના પરિવર્તન પ્રવૃત્તિ, તેનું મહત્વમાં હાથ ઝોળીને ધોવા જના જેવું એમાંનું મગ પ્રસાની જરૂર વી છે ? હા, જો આમોઘોગો તે સ્વાયત્ત અર્થ ચક્રમાં લોગના ધારણ-ગોળણ ને સત્તમશુદ્ધિ જેટલું ઉત્પાદન નહિ કરી શકે, જો લોકો ઉત્પાદનની નીચી કેળવણી

કારણે જ પીડાય તો જરૂર યત્રો લાવશું ને એની-સમૂહ-માલિકી પણ લાવશું.

એટલે ગાંધી-અર્થશાસ્ત્રની પામે જે સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન છે તે એ છે કે પ્રામોદોગો નિર્મળ ને સંસ્કારી સમાજજીવનને નભાવવા જેટલું પેદા કરે છે? લવિષ્યમાં કરી શકે તેવા સંભોગો છે?

પ્રતિષ્ઠિત વિજ્ઞાનના વિશેષ છતાં વીશ જ વર્ષમાં ખાદીએ જે વિકાસ કર્યો છે તે જોતાં આપણે નિગમ નહિ થઈએ. વિજ્ઞાને આજ સુધી મહાકાય યત્રો રચવા પાછળ શક્તિ ખર્ચી છે. દુલ્લે આવા સર્વસુખને ગામડામાં લાંબેનૂત્તરે સમારી શકાય તેવા-નિર્સર્ગશક્તિને બળે ચાલનારાં યત્રો પાછળ શક્તિ ખર્ચે તો એ અશક્ય નથી. યત્રો જોગે તે વાત સાચી હોય તો યત્રો બને તેટલા વિકેન્દ્રિત ને સર્વસુખને હોય તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. વિજ્ઞાન એ જે દિવસે કરશે તે દિવસે એનો નવો જન્મ થશે.

x

x

x

એક ખીખ ગુણનો પણ સમાજવાદીઓ દાવો કરે છે. એમાં પણ શબ્દોની ભારાભારી ને પૂર્વગ્રહજન્ય અંદાસ જ દેખાય છે. સમાજવાદીઓના જૂથમાં જે શબ્દો વાગવાર કાને પડે છે—“વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જુઓ”. આ objectively જોવું—વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ રાખવી, એનો અર્થ શું છે? મારા માટે તો એનો અર્થ એ કરું છું કે તમારી સામે પડેલા પ્રશ્નને તમાગ અંગત ગમદ્વેષનો પાસ લાગવા દીધા સિવાય એના જ સ્વરૂપમાં જ નિહાળો. હકીકત, પ્રસંગ કે વિચારણાને તમારી જાતથી જુદી પાડીને અવલોકો. ગાંધીની ગીતાપાઠ્યમણ માટે એને મધ્યયુગી કે જનતાને અપીલ પાનારો કહેતા સમાજવાદીઓ મળ્યા છે, પણ ગાંધીની ગીતાપાઠ્યમણ ને objectively જોવાની પાઠ્યમણ વચ્ચે તત્વતઃ કાંઈ ફરજોઈ શકતો નથી. હા, બાણને એમની ગીતાપાઠ્યમણ

‘પરમસદિષ્ણુ, વિનંત્ર અને અનાસક્ત’ બનાવ્યા છે, જે અનાસક્તિ વિના ડોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સત્યપ્રાપ્તિ સંભવની નથી.

વસ્તુને પ્રદર્શન, આકર્ષન કરનારું ને મૂલ્યાંકન કરનારું આપણું ચિત્ત છે. જેમ વૈજ્ઞાનિક એનું કામ સફળ કરતા પહેલાં સૂક્ષ્મદર્શક કે દૂરદર્શક યંત્રને અતિશય ચીવટ ને નાણુકાઈથી સાફ કરે છે, બરાબર ડોકસમાં ગોઠવે છે, ધણી વાર એમાં એટલી બધી વાર લગાડે છે કે પાસે જામેલા અગ્નિપ્રયાને તો એ ચીકણાઈ લાગે કે કંટાળો ઉપજાવે તે હતિયે જે વૈજ્ઞાનિક છે તે સૌથી પ્રથમ એ જ કામ કરશે, કારણકે દોકસ મેળવવામાં ક્ષતિ હોય, કાચ સ્વચ્છ ન હોય, યંત્રનો એકાદ ત્રુટી પણ દીધો હોય તો એને જે નિરીક્ષણ કરવું છે તે જ પ્રમાણુ વિનાનું કે ખોટું નીકડે. જેનાં ત્રાજવા-તોલાં જ ખોટાં હોય એ વ્યાપારમાં કેની ખોટ ખાઈ બેસે?

સત્યશોધક પોતાના ચિત્તની પેવે વૈજ્ઞાનિક યંત્રની સખે છે તેથીયે વિશેષ સંભાળ લે છે. કારણકે એણે જે નિહાળવાનું ને મૂલ્યવવાનું છે તે ડોઈ સ્થૂળ કે ગિયર પદાર્થ નથી પણ અતિશય જટિલ, મહત્વપૂર્ણ ને ગતિમાન ચૈતન્યનો સમુદાય છે. એમાં એનું ચિત્તયંત્ર જરાકે વાસનાથી ભલિન કે આવેશે અદિષ્ટિત હોય તો એની ગોઠમાં પહેલે ખાલે જ ગોથું ખાઈ બેસે.

ગાંધીની પ્રાર્થના એ સત્યનારાયણનાં દર્શન સારુ જરૂરી એવા અનાસક્ત ચિત્ત બાટેની ઉપાસના છે.

સામ્યવાદીઓ એમની પામયણને વફાદાર રહેશે તો ગાંધી સાથે આદરપૂર્વક હાથ મિલાવી શકશે. ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે સ્થનાત્મક કામોનો historical role (ઐતિહાસિક અવતારરૂપ) મૂલવી શકશે.

આટલું લખ્યા પછી એ ખુલાસો કરવો જોઈએ કે આનો અર્થ એ નથી કે બધા જ સામ્યવાદીઓ આવું કહેનારા છે.

કેટલાક ઉદાર દિલના ને પારદર્શક મિત્રો જ સમાજવાદની સમજણ મેળવવામાં મદદગાર થયા છે.

×

×

×

કેટલાક એમ માને છે કે સામાજિક વ્યવસ્થા બદલાઈ એટલે કલહપ્રિય, ધર્માત્મ ને લોભી માણસનું રૂપ બદલાઈ જશે. તંત્રના દોષથી જ માનવીમાં દોષ આવ્યા છે. સામે પક્ષે કેટલાક એમ માને છે કે જે વ્યક્તિ મનથી મુક્ત હશે તો વ્યવસ્થા બાપડી એને બાંધનારી ઠાણ ?

આ બેમાંના એકે છેડા તરફ ગાંધીજીને થકા નથી. પહેલું તો ઠાઈ પણ રાજ્ય કે સમાજતંત્ર સંપૂર્ણતઃ નિર્દોષ હોવાનો સંભવ નથી. બીજું, વ્યવસ્થાજન્ય સિવાયના પણ બીજાં દોષો છે, જેને માટે એ વ્યક્તિમાં જ ફેરફાર કરવા માગે છે. વ્યવસ્થાનો ફેરફાર થતાં માણસમાં ધણો ફેર પડે એ વાત સાચી છે. માણસને મુક્ત કરવા માટે એને રૂઢનારી સામાજિક વ્યવસ્થા તોડવી એ આવશ્યક પગલું છે પણ એ છેલ્લું પગલું નથી. વ્યવસ્થા બદલાતાં દુઃખ માત્ર ઝાઝળની પેઠે ઊડી જશે એમ એ માનતા નથી.

દુઃખ જેમ સગવડને અભાવે જન્મે છે તેમ જ સંતોષ ને સમ-જણને અભાવે પણ જન્મે છે. એમ ન હોત તો તો શ્રીમંતો ને ઉપલા મધ્યમવર્ગના ગૃહસ્થોનાં ઘર સ્વર્ગ બની જાત

ટ્રોટ્સ્કીની રીતે કહીએ તો માનવીના સર્વાંગી વિકાસ આડે તણ વિધે છે. એક કુદરત, બીજું સામાજિક વ્યવસ્થા અને ત્રીજું માનવીના પોતામાં જ પડેલ કેટલીક વૃત્તિઓ, જે એને વિકાસક્રમના વારસારૂપે મળ્યાં છે. આપણા દેશની બાબતમાં કહીએ તો અવિદ્યા-માયા. આ વૃત્તિઓનું બિર્ધાકરણ ન થાય ત્યાંસુધી પૂરું ને ચથાર્થ સુખ સાંપડવાનો સંભવ નથી.

કુદરત સાથેના યુદ્ધમાં માનવીને વિજાને લગભગ વિજય અપાવ્યો.

છે આદિકાળના માનવીની પેઠે અજ્ઞાના માર્યા એને ધારણ-પોષણ માટે દિસાતો આશરો લેતો પડે એવી સ્થિતિ આજે નથી ઉપાદન તો મૌને થઈ ગયે તેમજ વિજ્ઞાનની સહાયથી બની શકે તેમ છે પણ હજી બીજા વિનિર્ણય વહેંચણી કમ્પાની સામાજિક વ્યવસ્થા એટલી મેઘદી છે કે ઉત્પન્ન થવા છતાં, ઉપન વધાગ્રાની શક્યતા છતાં, માણસો કામ નિના મેમર ને અન્ન વિના બૂખ્યા ટગવળે છે સામાજિક નિર્ણય કરવાની જે વિનિધિ યોગ્યતાઓ વિચારાય છે તેનું કાર્ય આ અયોગ્ય વહેંચણી યોગ્ય કરવાનું છે ત્રીજું, વિનિધિ દૂર મગવાનું મમ પામ મર શિયાગુરુઓ, ફિનસ્ટ્રો ને ચિત્ત નિહાનું છે

બાપુ સામાજિક વિશ્વવ કનાર તો છે જ, પણ પ્રધાનપણે ધર્મજ્ઞ એના સત્યસોધને જ એને આપદ્ધર્મરૂપે રાજ્યમકલ્પી પુરુષ બતાવેન છે એણે જ કહ્યું છે કે 'Most religious men I have met were politicians in disguise. I who wear the garb of a politician am at heart a religious man'

એટલે એણે તો વૃત્તિઓની શુદ્ધિ ને જીર્ણીકરણનો માર્ગ પણ સાથે જ ઉપદેશનાનો રહે છે એ માન સામાજિક ફેરફાર કરીને બેસી ગઈ શકે તેમ નથી

આમ હોવાથી ગાંધીની યાત્રા ન્યા સમાજવાદીની યાત્રાનો વિરમ જ ત્યા વિરમતી નથી એને તો એથીયે પેને પાર જવાનું છે આર્થિક ગોપણ અટકાવવાનું તો બીકુ એમણે ઝડપ્યું જ છે, પણ સાથે અવિવાને જ મિટાવવાના ઉપાય પણ એણે બોજવાના ગયે છે

x

x

x

વાત સાચી છે કે સ્વતંત્રતા તે એ છે, પણ આ સ્વતંત્ર દળીમૂત થશે ખરું? મારે? પ્રશ્નની આટલી ચચા થયા પછી આ પૂછવાની

દેખાતા નથી, કારણકે એ બહુ સદળ થઈ ગયા છે. ને સદળ સ્વાભાવિક હોય તેની ઘણી વાર અત્ય લાગતી નથી. શ્રામોચ્છ્વાસ સદળ છે એટલે એ કેવી જરૂરી ને પાયાની ક્રિયા છે તેની ખબર પડતી નથી, પણ જ્યારે એમાં અડચણ પડે ત્યારે જ ખબર પડે છે.

એમ અહિંસાનું છે ! મહાયુદ્ધ જ્યારે યસી લે છે, હિંસા સર્વવ્યાપી કાયદો થવા માંડે છે, ત્યારે આપણને ખબર પડે છે કે અરેરે, અહિંસા તો જીવનધારા છે !

અહિંસા જીવનજ ખના હતી ને છે

એની કૃણાભૂતતાનો આધાર આપણા નેતાઓ ને બુદ્ધિ શાળી વર્ગ પાછો છે સામાન્ય જનતાના જીવનમાં (આ દેશમાં તો વિશેષ કરીને) અહિંસા-અનન્ય નિષ્ક્રિય રૂપે પડી જ છે એમ ન હોત તો ગામડાગામમાં સદાચાર, પિયાવા, પરમ, ચખૂતરા કે ધર્મશાળાઓ ન જ હોત કોઈ શાસનદંડના જોરે એ નથી થતા. આજે આ ક્રમિકાળમાં એ ગામડાઓ આમાય વગરના છોકરા કે પતિ વગરની નિરાધાર વિધવાને કોઈક રીતે સાચવી લે છે, કારણકે પ્રેમ એ શ્રામોચ્છ્વાસના જેવો સર્વવ્યાપી ને સ્વાભાવિક કાયદો છે.

પણ જેમ શ્રામોચ્છ્વાસની એ સદળ ક્રિયાને કોઈ ચોગી જ્ઞાન પૂર્વક કાબૂમાં લે તો અસાધારણ કાયદો ઉભરી શકે તેમ જ આ નિષ્ક્રિય દેખાતી સર્વવ્યાપી અહિંસાને સક્રિય ને વેગવાન કરી શકાય પણ એનો આધાર લોકનાયકો પાછો છે જેમ ગુરુત્વાર્થણના કાયદાનું શોધન કરી એના ખીખા અનેક લાભો ગોળી કાઢવાનું કામ સામાન્ય જનતાનું નહિ પણ ન્યૂટન જેવા વૈજ્ઞાનિકોનું છે, તેમ અહિંસાશાસ્ત્રનો વિશ્લેષ કરી તેને લોકગમ્ય કરવાનું કામ લોકનાયકોનું છે.

અનન્ય એ નહિ કરે તો એ નહિ જ થાય એમ નથી. મોડું યથે-બૂલો યથે તેટલું જ જે પ્રજા અજ્ઞાને જોરે સમય

જીવનની અભિગતિ થઈ છે એને જલદ થતાં કાઈ રોગ નહિ રહે-મદુ તો વિવંચ થશે. પણ વિવંચ યાય તે કાંઈ આણું નુકસાન નથી. ઇતિહાસમાં કદીય નહોતો તેવો મુયોગ આગે છે. અર્થવ્યયના, સુખાનુસ્યના, રાજકારણ, ધર્મ, વિતાન બધાં જ અદિંસાને પોકારે છે. તે પછીએ વિવંચને વિનાશ જોતો જ ગંભીર ગામ્ભીરે ચાલવામાં કહાપણ છે. કેટલાય કાળથી બાશમાં ખૂતેય વહાણને કાકરા માટે લરની પૂરવેગે આવી છે. ખલાગીઓ હલેસાં લેશે, મુકાન સંભાળશે તો કાલ્પ-કીચકમાં રૂંધાઈને અટકી પડેલી યાત્રા ફરી શરૂ થઈ શકશે. દ્વિતંત્રાપી સમુદ્ર એની ઊભી પર નચાવવા, એના દેયામાં સંપરેક્ષાં રૂનો અર્પવા હાથ લંબાવી લંબાવીને બોલાવી રહ્યો છે નૌકાને સૌ હાથ આપશે ?

પણ ખલાસીઓ ન જાગ્યા, હલેસાં ન લીધાં, નૌકાનું મુકાન ન સંભાળ્યું, તો શું ?

જીવનબ્યાપી અદિંસાનો વિવંચ થતાં કદાચ ધણે કાળ જશે. પાંચસો-હજાર વર્ષ પણ જાય. પણ એ તો જેમ વજુ મહાન તેમ મૂઢ્ય પણ અધિક. સાચા ગાંધીવાદીઓ તો છૂટા છૂટા આશ્રમે નાખીને અદિંસક સંસ્કૃતિનો મંત્ર રટતા લોકોમાં સમાઈ જશે-ગૃધ્રીમાં જેમ પાણી પચી જાય છે તેમ ભોક્ષક એ પાણી પીશે ને કૂલ-કૂળ આપશે. પડ્યાપડની, સસાની હોંસા-તોંસીમાં માર્યું માર્યાં સિવાય તેનાથી છેટ જ રહીને આ દેશના આદિ ત્રિપિઓની નિદા એમની નજર સામે રાખશે. આર્યો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે મૂઢીબર હતા. આરે બાણુ દિંસક પણ તે તેવી જ દિંસક જાતિઓ કિસત, રામર, મુકાથી અરખ્ય લરપૂર હતું-આ અસંખ્ય અનામેને આ મૂઢીબર આર્યોએ જ્ઞાને વડે વશ કર્યા કે અમેરિકનોએ રેક ઇંડિયનોને તે અમેરિકનોએ આદિ આર્યોલિયનોને

જડમૂળથી ઉખાડી નાખ્યા તેવું આપણા પિતમહોએ નથી ક્યું. આખરે તો એમણે એને પોતાની કરુણાપ્સાવિત વિદ્યાને જોરે વશ કર્યા, સંસ્કારો ને સંધર્યા. રાવણને હગવનાર રામ નહોતા પણ અનાર્થ વાનરો હતા. મમાયણ એ આર્થ-અનાર્થના મિલનની કથા છે. એટલે જ એ મધ્વીય અંશ બનેલ છે. એ બધા અનાયોગે સંસ્કારી ક્રમતા, આર્થઅમાત્રમા સમાવર્તા કેટલી સદીઓ ગઈ હશે ? અગત્ય, વિશ્વામિત્ર, લોમશ-કેટકેટલા ઋષિકુળો એ સાધનામાં ખપી ગયા હશે ? કેટકેટલી તાડનેડ કડીને એમણે આ સર્વઆપી ધર્મ જામે કયો હશે ? વિંધ્ય-મલાદ્રિના જંગલો આચાર્ય ઋષિઓના આશ્રમેથી કેટલા રાત્રિ સુતી ગાળ્યા હશે ?

ને એ પંડીયે ભગવાન તથાગતે શું ક્યું ? તાક્યામકાનના રણમાં બૌદ્ધનગરીઓ કયાથી ? વિહારનું શુદાર ને શુદારનું શુભાગ થયું હતો તેની પાછળ કેટલા ઉપગ્રસ્તો ને આનંદો હોમાયા હશે ?

આ દેશે હમેશા ક્યું છે. પ્રાણો વિરાટ-મોઈનેય એણે પુરુષકાર્યા નથી. રાક, સીધિયન, દ્રણ સૌને સવારી કાળે કરીને પોતીકા કર્યા છે.

આજે ગાંધી એ જ માર્ગે વધારે વિશાળ દર્શન સાથે આવાહન કરે છે એમાય ધણાં કુળો ખપી જશે ત્યારે આર્થ-અનાર્થનું મિલન થયું તેમ હિંસા-અહિંસાનું અમેલ મિલન થશે ત્યારે જ ભારત-સર્વનું જગદ્ગુરુપદ સાર્થક થવાનું.

गंगा पापं शशीतापं दैन्य कल्पतरुस्तथा
पापं तापं च दैन्यं च ज्ञान्ति सन्तो महाशयाः

સમાજવાદ

[એક વિચારધારા]

: ૧ :

સમાજવાદ વિશે હું મારું કહેવાનું સારું કરું તે પહેલાં એક વાત નું કહી દઉં કે હું સમાજવાદનો પ્રશંસક છું ખરો, પણ એનો અભ્યાસી ન ગણાઉં. શિક્ષકના ધંધામાં મારે વિદ્યાર્થીઓની અનેક-વિધ જિજ્ઞાસાઓ મંતોપવાની હોય છે, વર્તમાન જગતના અવારોઝી અવગ ન પડી જાય તે માટે ધણું કહેવાનું હોય છે, એને સીધે માટે આજના જગતની એક પ્રમુખ વિચારધારાના પગિયપમાં આવ્યું પશુ ને સતત પગિયપમાં રહેવું પડે છે આ પરિસ્થિતિને અભ્યાસ ન કહી શકાય. એટલે હું જે વાતો તમને કહીશ તેના સકથ હશે તેટલા આધારો ટાકવાનો, પણ જાણે એ રૂપરેખા જ હશે. એ દ્વારા તમે જાતે અભ્યાસ કરી આપણા દેશના સમાજશાસ્ત્રને સમૃદ્ધ કરો એવી આગા છે. આગળ તમે વેળો કે આપણે ત્યાં એ વિચારધારા વડે ખેડવાનું ક્ષેત્ર અક્ષાટ છે. હજી કનું જ ખેડાણ નથી થયું એમ કહીએ તો ચાલે

વસ્તુમાત્રને એની એક જૂમિકા હોય છે એ જૂમિકા પરથી એને ખસેડી લેવામાં આવે તો એ ભગ્નગૌરવ ને ખંડિત બની જાય—એને મૂલવવામાં મુશ્કેલી પડે. તાજમહાલ સમી રમણીય

કૃતિને પણ જે યશ્ના-કાંચી ઉપાડી લેવામાં આવે, પછાડે જે અખૂટ આકાશ વિસ્તર્યું છે તેને બદલે ખીચોખીચ મકાનો આવી જાય, તો એની અર્ધી રમણીયતા નહ યઈ જાય. વ્યક્તિવિશેષ તેમજ સામાજિક વિચારણાને પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. એમનું રહસ્ય સમજવું હોય તો ઈઈ જૂમિકા પરં એ જગ્યા ને જગ્યા તે જાણવું અનિવાર્ય છે.

સમાજવાદ એ યુરોપીય સંસ્કૃતિએ આપેલું વિશ્વદાન છે. એટલે એમાં કેટલાક અંશે પાશ્ચાત્ય અંશે દેખાવાના-એ સ્થાનિક લક્ષણોનો ખીજો ખપ ન હોય તો એને દૂર કરી સકાય-દૂર સહેજે અઈ જાય. નાગપુરી સંતરાની જેટલી મીઠાસ ■ તેટલી ગુજરાતમાં એ જ સંતરાં વાંચીએ તો નહિ આવે, કારણકે ત્યાંની જમીનમાં ચૂનાનું જે પ્રમાણમાં મિશ્રણ છે તે કેવળ સ્થાનિક છે. તેમજ સમાજવાદના કેટલાક કેવળ સ્થાનિક અંશે હશે તે ખીજે ઉપયોગી નહિ નીવડે. પણ માણસોના વિવિધ વર્ણ ને આકાર છે છતાં એમાં એક મૂળભૂત એકતા આપણે અનુભવીએ છીએ. જંગલીમાં જંગલી પીંગમીને પણ આપણે જૂલમચિ ચોપમાંની સહિમાં નહિ નાખીએ કારણકે આપણી સાથે એને વિરોધ છે તેથી ઐક્ય વિશેષ છે. તે જ વાત માણસજાતિએ જન્મભાવેલ હરકોઈ ઉચ્ચ વિચારણાને લાગુ પડે છે. બેદ કરતાં મિશનસ્થાનો હોયનાં વધારે જ હોવાનાં. શાકુંતલનું વાચન આપેને આનંદનુકૂળ કરાવે છે તે મગા-પાકને આફ્રિકાના ધોર જંગલમાંય આસરો મળી રહે છે તે આ મુજબ અમેદ પ્રવર્તે છે તેને લીધે.

સમાજવાદ એ યુરોપીય વિચારણા હોવા છતાં એ વિશ્વને એક મૂલ્યવાન બેટ છે. આ કહેવું એટલા માટે પડે ■ કે એક એવી મનોદશા પણ દેખાય છે કે યુરોપીય જે કંઈ આશ્ચું તેણે આપણને નુકસાન જ કર્યું છે. આપણી-અરે આપણી શા માટે,

દુનિયાની આ અવસ્થાનું પાપ જો કાઢીને માથે જાતું હોય તો એ પાપ યુરોપીય સંસ્કૃતિને માથે જાય છે. જાપાનનું આશ્રુનું તો લોકોની વિચાર ક્ષમતાની શક્તિ ઘટી, ગમે તેવી ખરાબ ચોપડીઓ જાપાન માંડી. આગમાંથી આવી એટલે અનાજ દસડાઈ ગયું, રેડિયો આવ્યો એટલે લોકો માનતાનના રોખીન ને ભાષણો ચાલ્યા. મોટરો ને સાઈકલો આવી એમણે ગૂઢા ભાંગી નાખ્યા, નાણાં-ચશ્મો સોનું ઢમડી લીધું. કેટલાક તો એમ પણ કહેવાના કે બહુ ભજનર વધુ એમાં શું ફાયદો થયો? વાદાકાદ વધી. કોઈ ને કંઈ વધ્યાં.

ગુરૂદેવ એક જગ્યાએ કહે છે કે જે ડિટેક્ટરનો ધધો કરતો હોય છે તેને આખી દુનિયા શુનાઓ ને શુનેમારોથી જ ભરેલી દેખાય છે. ખૂન, નાસભાગ, વેશપટ્ટા ને ઝેરથી જ એની મનોવૃત્તિ ભરી હોય છે. તેમજ આ ભાઈઓ રોગમાનનું ખીજ રક્તપિત્ત સમી એ યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં દેખે છે.

એ વાત કરનારા એટનું પણ બૂલી જાય છે કે દુનિયામાં કાંઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ કે સંપૂર્ણપણે ખરાબ એમ હોતી જ નથી. “જડવેન ગુણદેવમય વિશ્વકીર્તિ કિરતાર” છે. અસત્યને અસ્તિત્વ જ નથી સંભવનું. જેનું અસ્તિત્વ છે તેમાં સત્યનો કાંઈક અંશ પણ રહેલો જ છે. એ અંશનોય જે દિવસે એમાંથી લોપ થાય તે દિવસે એનું મૃત્યુ થાય. બધી યુરોપીય વિચારણા જો અસત્ય હોત તો યુરોપ કે દિવસનું નાશ પામ્યું હોત.

એમણે જે કંઈ તેમાં હકીકતો સાચી છે પણ તારણ ખોટું છે. હિંદુસ્તાનમાંથી અનાજ ઘસડી જવામાં રેલવે મદદગાર થઈ છે એનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી, પણ રેલવેના અવગુણ માની વખતે એઓ કેટલીક હકીકતો જ બૂલી જાય છે કે રેલવે નહોતી ત્યારેય દુનિયામાં દુકાળો પડતા. તે વખતેય ખાનદેશમાં રૂપિયે

મણુ આજરો મળતો હોય ને પૂનામાં લોકોને જુએ મરુ* પડતુ*
 છાપખાનાં શરૂ થવાથી ખમખ ચોપડીઓ છપાય છે તે વાત સાચી
 છે, પણ છાપખાનાં નહોતાં તે દિવસેય ખોટી હસ્તપ્રતો ચાલતી
 ને તે વખતે તો એ હસ્તપ્રત ખોટી છે કે સાચી તે તપાસવાનું
 પણ લગભગ અશક્ય હતું. કરોડોને માટે તો એ પોથી પડનારા
 પંડિતનું વાક્ય તેજ વેદ-આજ્ઞા હતી. વામભાગીઓએ આપણાં
 મહાભાગત ને પુરાણોમાં જે કેટલોક મંદો ભાગ ધુસાડી દીધો છે
 તે સંભળો તો આશ્ચર્ય પામે. શંકર ને ભીતડીની વાત, બ્રહ્માને
 એની દીકરી પરજ થયેલો મોહ, ઇંદ્રના કેટલાય નીતિનાલ્ય
 બચ્ચદારો અને એવી ક્ષેપક ઉપકથાઓએ આપણી પ્રગતી નીતિ
 શિથિલ કરવામાં ભારે વેગ આપ્યો છે.

પેશ્વરે જંતુનાશક દવાઓ સોધી કેટલાં આકાળ મૃત્યુ બચાવ્યાં
 છે ! લંડનમાં એક કાળે એકેડે ૪૦ બાળકો મરતા આજે એ
 ભરતક નગરમાંય એકેડે આજે બાળકો મરે છે. આમ કરવામાં
 દાકતરી વિદ્યાનો ફાળો છે છતાં વર્તમાન દાકતરી વિદ્યા સામે
 તકોમતો ન મૂકી શકાય તેનું થોડું છે ?

આપણે ત્યાં યુરોપીય વિચારણાઓએ આવીને ધણું નુકસાન
 પહોંચાડ્યું છે એ વાત સાથે આપણે તકરાર નહિ કરીએ, પણ
 જે કંઈ નુકસાન થયું છે એનું કારણ એ બધી વિચારણા મૂજે જ
 એની છે એમ નથી, પણ ચણી વાર તો જેના હાથમાં એ પડી
 એના અજ્ઞાનને લોભે આમ બન્યું છે નારાયણરાજ અશ્વત્થામાના
 હાથમાં પશુ તે વસ્તુનો દોષ છે

વિશ્વની કથાનો એ કરુણ ખંડ છે કે સજીવની વિદ્યા ધણી
 વાઃ ગણ્યોના હાથે જન્મી છે ને નિકસી છે. શુક્રાચાર્ય સજીવની

વિદ્યાના આચાર્ય, અમુરપતિ તૃપર્વાના આશ્રિત હતા. આજ પહેલી જ વાર એમ બન્ધુનું તેવું નથી. જાણે વિશ્વનો એ ઘટનાક્રમ જ હોયને ! વસ્તુભાવને વ્યાપક થતાં પહેલાં એકવાર બંદીખાને પડવું પડે છે. બંદીખાનાની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ એના વિરાટ સ્વરૂપનો વિકાસ થાય છે. શિષ્યવિદ્યાનો આચાર્ય મયદાનવ હતો. અર્જુનને એને દસવી એની પાસે યુધિષ્ઠિની ગજસલા બંધાવેલી.

આજે પણ એ જ પ્રકારનો કરુણ વિસંવાદ જિભો થયો છે. યંત્રયુગે મનુષ્યસમાજ પાસે કદીયે નહોતી તેવી સામગ્રી સર્જી છે. મહાસાગરો વીંધવા, કુર્ગમ પહાડો ઝોળંગવા, જ્વાળામુખીના મર્મમાં પેસવું, સાગરને તળિયે કે આસમાનના ગુંબજમાં જવું એ રાજની વાતો થઈ પડી છે. પ્રાચીન જાતિઓએ જિભા કંદેસ રાક્ષસી પિરામિડો પણ વર્તમાન મૂડીવાદી યંત્રયુગે જન્માવેલ આશ્ચર્યોની પામે વેંતિયા લાગે છે. મધ્યએશિયાવાસીઓને જેમ એક દિવસે લાખોની સંખ્યામાં દિદ કે ચીન પર જીવનધારણા માટે ચડી આવવું પડતું તેમ આજે કરવું પડે તેમ નથી. ખેતી તેમજ ઈતર ઉદ્યોગોએ એટલો વિકાસ કર્યો છે કે પ્રત્યેક દેશવાસી પોતાના દેશમાં જ સુખએનથી અન્યને પીડયા વિના જીવી શકે, પણ વાધો એટલો જ છે કે નારાયણાસ અશ્વત્થામાના હાથમાં પડ્યું છે એટલે અધર્મી કૌરવોનો નાશ કરવાને બદલે જિલ્લુ એ તો ઉત્તરાના મર્મને હણવા મથે છે. અભિમાનમાં એ જૂસી જાય છે કે પ્રકૃતિએ નાગયણાસ સન્ન્યુ છે તે એને કાખમાં લાવનારને પણ સર્જે છે.

વસ્તુતઃ એકાગ્રી આગ્રહ જેવી જૂરી ચીજ એકે નથી એમાં ગુણનું અવગુણમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. એ જ વિચારણાને વાદ ને ધર્મને પંથ બનાવી મૂકે છે. મારે મન એકાગ્રીપણુ એ આશુરી સંસ્કૃતિનું એક ચિદ્ર એમાં એક દિશામાં ધણી

વિકાસ થાય છે, પણ આખરે સમતોલનના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાની ચિન્તા થાય છે. એ તરી પડે છે.

આપણે એકાંગી કદી ન થઈએ એમ ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરી છે. હું કહેવા તો એટલું જ માગું છું કે સમાજવાદી વિચારણા પુરોપમાથી આવી છે એટલા જ કારણે એના તરફ પૂર્વગ્રહથી જોવાની જરૂર નથી. તેમજ યંત્રની સાથે આજે શોષણ જોડાયું છે એથી જ યંત્રને અવગણવાની મનોવૃત્તિ વૈજ્ઞાનિક નથી. અસ્પૃશ્યતા આજે હિંદુધર્મ સાથે જોડાયેલી છે એથી કરીને ઠાઈ હિંદુધર્મને છોડી દે કે ફક્ત એના પરથી જ હિંદુધર્મનું મૂલ્યાંકન કરે તો મું એ જરાજર થશે કે કરશે તો એમાં સૌથી વિશેષ ગુણજ્ઞાન તેને પોતાને જ થશે. અસ્પૃશ્યતા કવંક છતાં હિંદુધર્મમાં રહેલા બીજા પ્રમુખ સત્યથી તે વંચિત રહેવાના. તેથી જ રીતે યંત્ર તેમજ યુરોપીય વિચારણા વિશે એસમજ સેવકથી આપણને જ ગુણજ્ઞાન થવાનું છે.

વસ્તુતઃ ઠાઈ પણ વસ્તુ દેવળ સારી કે દેવળ ખરાબ હોતી નથી. એમાં સારા ને નરસાનું મિશ્રણ હોય છે. વિવેકી પુરુષ એમાં કાળને લક્ષમાં રાખી નીરક્ષીરૂપાય કરે છે. મધ્યયુગની સાથે ટેટલીક સારી વસ્તુઓ સંકળાઈ છે—જેમકે સ્વાયત્ત અર્થ-રચના. મધ્યયુગમાં દરેક મામ પોતાનું અનાજ પકાવી લેતું ને તે જ ખાતું. અગદાળ પકાવી તે વેચી દુવેરદાળ ખાવી એમ નહોતું. માણસ જે પાકતું તે ખાતો. પરિણામે એને વ્યાપારીના યંત્રમાં સપડાવાનું નહોતું. પ્રકૃતિ પર એ પસ્તંત્ર હતો પણ વ્યાપારની તેજમંદીથી ગામડું અસ્પૃશ્ય રહેતું. જેમ આ સારી વસ્તુ તેમ ટેટલીક લારે ખૂરી વસ્તુ પણ મધ્યયુગ સાથે સંકળાઈ છે. મૂડીવાદી જમાનાનું એક ખૂરું લક્ષણ છીછરાપણું—છીડાણ નહિ—વિસ્તાર ખરો એ છે, તેમજ મધ્યયુગનું ખૂરું લક્ષણ સ્થિતિચ્યુતતા.

ગણાય. મધ્યયુગમાં જેમ માલની હેરફેર નથી થતી, ધ્વાનિક પેદાશ પર જીવન ચાલે છે, તેમજ જ્ઞાનની હેરફેર પણ નથી થતી, અથવા ઓછી થાય છે. એમાં પણ સ્થાનિક પેદાશ પર જ જીવવાનું હોય છે. મધ્યયુગમાં જ્ઞાન “બદ્ધતા નીર” નથી રહેતું. સતીના રિવાજ વિશે એ યુગમાં દ્વિસત્યાજ ઉઠાવતી તે મુશ્કેલ હોય છે. ચૈદું હળખોના દાયમાં હોય છે ને મંત્રજન પણ મહાવિદ્યા ગણાય છે.

સમાજવાદનો દાવો એ છે કે મધ્યયુગની રિથિતિયુક્તતા—ઉત્પાદનને અભાવે તંગી ને પ્રતિ પરતું નિરાધારપણું સમાજવાદને દૂર કરે છે તેમજ એ વર્તમાન મૂડીવાદે સર્જેલ અસ્થિરતા, છીછરાપણું, સ્વાર્થમયતા ને સમાન વહેંચણીને અભાવે આવતી તંગીને પણ દૂર કરે છે. મધ્યયુગની સ્વાયત્ત અર્થસ્થના એક પ્રકારની સ્થિરતા આપતી તેમજ બીજી બાજુએ યંત્રોત્પાદન, વાદન-વ્યવહાર તથા વૈજ્ઞાનિક વિચારણાના અભાવે સંકુચિતતા ને તંગી પણ આપતી. સમાજવાદ મધ્યયુગનો ગુણ સ્વાયત્ત અર્થસ્થના *planned economy* આયોજિત અર્થસ્થનાને સ્વરૂપે રાખે છે, છતાં એ યુગની તંગી ને જડતાને કાઢે છે. મધ્યયુગની સ્વાયત્ત અર્થસ્થના એટલે એક એક ગામકું પોતે પોતાને જરૂરી વસ્તુ પકવે. આયોજિત અર્થસ્થના એટલે એક દેશ મુખ્યત્વે પોતે પોતાની જરૂરિયાતો વિચારી તે પ્રમાણે જ પેદા કરવા મથે—જને વસ્તુમાં ઉપભોગ માટે જ ઉત્પાદન. *Production for use* એ પાથો.

એટલે સમાજવાદમાં મધ્યયુગના દોષો નહિ હોય, સારી વસ્તુ હશે. મૂડીવાદની પણ સારી વસ્તુ હશે, એના દોષો નહિ. એટલે સમાજવાદમાં મધ્યયુગી દ્વંદ્વરૂપે ને વર્તમાન મૂડીવાદનાં સુંદર તરવોનો તો સમન્વય હશે.*

આનો અર્થ એમ નથી કે સમાજવાદમાં કંઈ જ દોષ નહિ હોય, એ બેદિસ્ત બની જશે. હું કહેવા એટલું જ માગું છું કે એક એવી વિચારણા દસ્તી ધરાવે છે કે જે મધ્યયુગના જે લાભો માટે આપણને પાછા જવાનું મન થાય તે આપે છે છતાં ગેર-લાભોથી બચાવે છે.

જો કે હું એમ માનું છું કે આખી દુનિયાએ મધ્યયુગ તરફ પાછા જવાની વાત અસંકેપ છે. હકીકતો આપણને જવા નહિ દે. આપણને મોં ફેરવી લીધે ચાલે તેમ નથી. x

: ૨ :

સમાજવાદ એ શું છે તે વિશે વાત કરતાં પહેલાં એ શું નથી તે સમજી લેવું જરૂરી છે. કારણકે તો આપણે એની પાસેથી વધારે પડતું માગશું નહિ આજે સમાજવાદના દિશાપતીઓ જાણે એ ગુરુચાવી હોય તેમ વાત કરે છે, તેમજ એના વિગેધીઓ એના વિશે બધા જ દુર્ગુણોનું આરોપણ કરે છે

સમાજવાદ એ પ્રધાનપણે મમાજગતિશાસ્ત્ર છે સમાજની ગતિ-અવગતિ, પ્રગતિ વિશે ખોજ કરી કેટલાકે નિર્ણયો એણે

x During the last hundred years or so the population of the world has increased roughly from 910 millions to 1900 millions. This phenomenal increase has been due to the great scientific discoveries and the epoch-making inventions of new machines and processes of 19th and 20th centuries which have enabled vastly larger numbers to be maintained in much greater comfort than before

From P 63, Indian Economics, Jather and Bery.

તારવ્યા છે તે એના પરથી તે વર્તમાન તેમજ ભાવિ સમાજ વિષે માર્ગદર્શન કરાવી શકે છે સમાજ એ કોઈ જડ અચલાચલ નથી પણ દ્વંદ્વેશ વિકસતી, બદલતી, જીવંતવાતી કે વિસ્તરતી સંસ્થા છે. જીવંત વ્યક્તિઓના એકબીજા એ બનેલ હોવાથી એ અર્થમાં એ જીવંત પણ છે.

એક કાળે એક સમાજમાં શુભાભગીરી વાળખી ગણાય છે તે ખીજે કાળે એ મહાપાપ મનાય છે. એક કાળે સ્ત્રીઓનું સ્થાન ધરતો ખૂણો ગણાય છે તે ખીજે કાળે એ સમાન અધિકારિણી તરીકે પૂજાય છે. એક સમયે વ્યક્તિ એ સમાજનો એક ક્ષુદ્ધક-હિસાબ વગરનો અણુ ગણાય છે તે ખીજે કાળે વ્યક્તિવાદ એ જ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત વિચારણા થઈ પડે છે આના કિલટપાલટ સામાજિક ફેરફારો એમ ને એમ નથી ચતા હોતા અનેક બળો આની પાછળ કાર્ય કરી રહ્યા હોય છે.

સમાજવાદનું મુખ્ય કામ સમાજમાં થયેલા-થઈ રહેલા ફેરફારોનાં કારણો શોધી હવે ચાલના ફેરફારો વિશે માર્ગદર્શન કરાવવાનું છે. છુખારીનના શબ્દોમા કહીએ તો Socialism is a science of social revolution

પણ જો કે વ્યક્તિ સામાજિક પ્રાણી છે, પણ માત્ર સામાજિક પ્રાણી નથી એટલે વ્યક્તિના જે જે અંગે વ્યક્તિજન્ય જ છે તે વિષે સમાજવાદ નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય નહિ આપી શકે. માણસ જ્યારે સમાજમાં નહોતો તે દિવસે પણ એના હૈયામાં નસ-નારી-પ્રેમ ને અપત્ય-પ્રત્યક્ષની ધારા વહેતી હતી. એ પ્રેમની ધારાનું મૂળ સ્થાન સમાજ નથી એટલે હજીકો સામાજિક વિચારણા એને અસર પહોંચાડી શકે પણ એનું ઉન્નિવૃત્ત નહિ કરી શકે, કારણકે એ અમાનવ પ્રતાપે પાછળથી આવેલ ગુણ નથી એનાં મૂળિયાં કોઈ ખીજ ન રચાને છે. માણસ મધ્યયુગી હતો, મટીલાદી

હોરી કે સમાજવાદી, પણ એના જીવનના આ પ્રવાહ છે તેનો ઉગમ તો વ્યક્તિશઃ રહેવાનો.

તેરી જ રીતે ધર્મ વિશે કહી શકાય. ધર્મસ્ત્રિપદ વિચારણાને સ્વચ્છ કે મલિન કરવામાં તે તે જમાનાની સમાજરચનાએ ધણે મોટો ફાળો આપ્યો છે તે નિઃસંશય છે. પણ એનું જન્મસ્થાન છે તે તો સંમારણું દણબગુર સ્વરૂપ છે. મૃત્યુ જીવું છે તે વાત પણ એમાંની એક ગણી શકાય.

એટલે સાચું સુખ શું? ઉવટનું જ્ઞાન કયું? ચિત્તનીપે પેસે પાર શું છે? નામરૂપવાળી આ સૃષ્ટિમાં નામરૂપની પજવાડે શું છે? આ ને આવા પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે સમાજવાદના પ્રશ્નના ન ગણાય. એ બધા પ્રશ્નોને વિચારણાની સામાજિક અસર નથી થતી તેમ નથી, તેમજ સામાજિક પરિસ્થિતિની આ બધાય પ્રશ્નો પર અસર થાય છે તેનીય ના નથી કહેવાનું એટલું જ કે આ પ્રશ્નોનું મૂળ સામાજિક વ્યવસ્થામાં નથી એટલે સમાજવાદ રથપાયા પાછી પણ નચિકેતાના પ્રશ્ને ધ્યાન રહેવાનું જ કે ધૈર્યશાનયંસ્ય. ને એવા માર્ગમે નીકળવાના જ જે એમ કહે કે “તત્ત્વેવ વાદાસ્ત્વ ન્યયર્ગતિ.”

આજની ચોરી અને લૂંટફાટનું, આજની તેજ ને મંદીનું, આજની સગર્ષ ને બેકારીનું મૂળ વર્તમાન સમાજરચનામાં છે. એથી સમાજરચના બદલાના એ પ્રશ્નો તો નામશેષ ધર્મ જવાના છે ઊંચટપડે ઉપર કહ્યા તેવા વ્યક્તિજન્ય પ્રશ્નો છે તે સામાજિક વ્યવસ્થા બદલાતે તેથી જોડી નહિ જાય. અવગત એના ઉકેલમાં ટોઈ પણ વ્યવસ્થા અંતસવરૂપ કે મહાવરૂપ ચર્ષ શકે કાકાસાહેમે એક પખત વાત કરતાં કહેવું કે અરાજ એ મોખાથી ચર્ષને આવે છે, પણ મોઢું એ અવાજનું મૂળ નથી. અવગત, મોના આકાર-પ્રકાર અવાજને નાનો-મોટો કરી શકે છે, શુદ્ધ-અશુદ્ધ પણ કરી શકે છે, પણ અવાજનું જન્મસ્થાન તો બીજું જ છે. તેરી જ રીતે

આવા કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ સમાજવાદના પ્રદેશની બહારનો છે. બહુ બહુ તો એટલું જ કહી શકાય કે એને યુજાયેલા પ્રક નેટલે અગે સામાજિક હોય તેટલે અગે જ સમાજવાદ એનો ઉકેલ કરી શકે ખીજામા એ માથું મારી શકે (જેમ આપણે પડોશીના ધવ્યનહારમા ડોઈ વાર માથું મારીએ છીએ તેમ), પણ તેવે પ્રસંગે તેનો નિર્ણય બંધનકર્તા ન ગણી શકાય.

તેથી જ રીતે સમાજવાદ શુ નથી તે જાણી લેવું પણ જરૂરી છે.

કેટલાક કહે છે કે સમાજવાદ એટલે સ્વેચ્છાચારનાદ. સમાજવાદમા ડોઈ ડોઈને પરસ્પરે નહિ. ધર બાધીને ગદેશે નહિ જેને જેની જોડી ફાવશે તેની સાથે ફરસેફરશે. આજ એક સ્ત્રી જોડે તો કાલ ખીજની જોડે. હાકરા થશે તો રાજ્યને સોપી દેશે.

આવું સાબળું છું ત્યારે મનમા કુ અ યાય છે, કારણ કે આમ કહેનારા ધણીવાર અમાનમાં નથી કહેતા હોતા પણ જાણી ખૂજીને સમાજવાદથી સૌને બડકાવના માટે કહેતા હોય છે. હમ વિષે સમાજવાદની માન્યતા શુ છે તે તો આગળ જોશું. અત્યારે તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે સમાજવાદ જનસમાજની એક-એક વ્યક્તિને આજે છે તે કરતા વિશેષ નિર્ભય, વિશેષ સ્વતન્ત્ર કરવા માગે છે, વિશેષ વિચારપૂર્ણ પણ ખરી એક વર્ગ કે વ્યક્તિનું ખીજા વર્ગ કે વ્યક્તિ દ્વારા થતું આર્થિક શોષણ અટકાવવું એ જ એનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે ખીજા વાતો અનાતર ને ગૌણ છે. આજે સમગ્ર સ્ત્રીવર્ગ આર્થિક રીતે પુરવને આધીન છે સમાજન વહીવટમા એનો અવાજ નહિ જેવો છે એટલે સ્ત્રી પ્રત્યે અનેક અ-ગાયો થઈ ગયા છે તેની આપણાથી ના નહિ પડાય એ વાતની હું ના નથી પાડતો કે આ દેશમા અનેક સતીઓના પતિવ્રતનો મહિમા અનેક કાવ્ય ને કથામા ગુંથાયો છે, ને લોકજીવન પર

એની અસર પણ થઈ છે, પણ આપણાથી એ વાતની પણ ના નહિ પડાય કે એકપત્નીવ્રતનો સર એટલા જોરથી નથી નીકળ્યો. નીકળ્યો છે તોય એકપત્તિવ્રતના સૂરમાં ડૂબી ગયો છે નર જમર ગણાય ને ! અમારે ત્યાં આવેલા એક તાળજ ખેડુ-વિદ્યાર્થીની વાત મને યાદ રહી ગઈ છે અમારા પડખેના ગામમાં એક ખેડુએ ટોઈ કારણસર એની વહુને ખેતરમાં લઈ જઈ ગામીપ દઈ ને મારી નાખેથી તે પછી એ ઝોળ વચ્ચે મુનાડી કામ કરતાં કરતાં સરપ કરજો તેમ પચને કહી પતાવી દીધેલુ હું વર્ગમાં આની વાત કરતો હતો ત્યાં પેલો તાળજે જ આવેલ વિદ્યાર્થી બોલ્યો, “ એમા શુ ? એની બાયડી હતી ને ! કાઈ મરત નહોતી આણી-અમે રૂપિયા રોકડા દીધાંતા ” । । ।

સીતાના પતિપ્રેમનો વિશ્વમાં જોયે નથી તે વાત સાચી છે, પણ એ વાત પણ તેટલી જ સાચી છે કે સીતાનો પ્રેમ ને પૂજ્ય જ્ઞાવ કાયદાના કે જસો રૂપિયાના જોરે નહોતો મેગવાયો. વ્યક્તિ કે વર્ગને પરાધીન-પરાવલની રાખીને જે સેવા લેવામાં આવે છે તે સેવા નથી, વેઠ છે-કર છે કાલ્પકથાના આખ્યાત-ઉપાખ્યાતો વડે પણ એ કર છે તે વાત ઢાકી નહિ શકાય એકનિવ પ્રેમ એ અમૂલ્ય વસ્તુ છે, વિશ્વનું સારસર્વસ્વ છે, પણ એ પ્રેમની જ ખૂબી છે કે જ્યારે એને બગાડવાની તક મળે ત્યારે નિર્જીવ ખોખુ બની જાય છે બાલ રૂપ એનું એ નહે છે, પણ એની મુગધ-એની અજ્ઞતા સાચી જાય છે, ને દલાડા વીતતાં તો એમાં રાશ થાય ॥ સડો આજે આરે દિશામાં બદલો જિલગઈ જોડી ॥ તેનું મુગ કારણ ॥ આ બગાડવાની મહારાજા ને રાજા, રાજા ને પ્રજા, ગેઠ ને વાણીતર, સ્ત્રી ને પુરુષ, બાળક ને માતાપ, ધનિક ને નિર્ધન, શુરુ ને સિંધ-આ બધાં જ મનુષ્યોની મિથરતા આજે છે ટોઈ ને ટોઈ બગાડવાની પર ને એ બગાડવાની મુગ છે

દુઝાયેલની આર્થિક પરવશતા, રોટલાની પરાધીનતા. સમાજવાદ પ્રત્યેક વ્યક્તિને આર્થિક પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરી સ્વાધીન માણસ તરીકેના સંબંધો બાધવાનો માર્ગ ચીધો છે. શોષક અને શોષિત એ વર્ગો મધ્યા પછી જ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સાચા પ્રેમ ને સહકારની સ્થાપના થશે સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધમાં પણ સમાજવાદ સ્વાધીન વ્યક્તિઓએ કરેલ પ્રેમની સ્થાપના કરવા માગે છે. બાળે તેમ નથી તેથી જ ૬૦ વર્ષનો ડાસો સોળ વર્ષની સુકુમારીને પરણી શકે છે. બોહતા ને બોજ્ય, સેવક અને સેવ્ય વચ્ચે પ્રેમ કેમ સંભવે ? સ્વાધીન સ્ત્રીપુરુષો કાર્પિવાર દોઢર ખાશે, પડશે-આખડશે પણ ખરા ને સ્વાધીનનો અર્થ પણ રકુટ કરતાં જશે, પણ એ બંધામાં ગદ્ગદી કે દીનતા નહિ હોય.

સાચી રીતે તો સમાજવાદની નીતિ એ વર્તમાન નીતિ કરતાં ઊંચા પ્રકારની હશે, કારણ કે એણે મૂઢીવાદ ને ઠંકરાત બનેનાં ખૂર્સાં લક્ષણો તથા સારાનો સમન્વય કરવાનો છે. તો જ થીસિસ, એન્ટીથીસિસ ને સીન્થેસિસનો નિયમ સાચો હશે વસ્તુતઃ સમાજવાદે તો એના પહેલાની બધી જ સંસ્કૃતિઓના શ્રેષ્ઠ અંશોના વારસદાર થવાનું છે. મૂઢીનાદમાં કે ઠંકરાતયુગમાં બધું જ ખરાબ નથી હોતું મૂઢીવાદના જે અંશો સામાજિક વિકાસને રૂધી રચ્યા હોય છે તેને જ એણે ઉચ્છેદવાના છે. લેનિને આ સરસ રીતે સ્પષ્ટ કરેલું. ક્રાંતિ પછી નવી વ્યવસ્થા સર ચર્ચ ત્યારે ધણા તાજ સમાજવાદીઓ ઓફિસમાં નિયમિત ન આવતા-કામ પણ ગમે તેમ કરતા. એક વાર લેનિને કાઈ ઓફિસની મુલાકાત લીધી. કાઈ હાજર જ નહિ બધા મોડા આવ્યા. લેનિને પૂછ્યું ત્યારે કહે—નિયમિતના એ તો ભુર્જવા મુણ છે. આપણે તો ભુર્જવા સંસ્કૃતિને ઉપલાવી નાખવી છે. લેનિન એમને સખત ઠપકો આપતાં કહે: 'આવું ક્યાંથી શીખ્યા ? તમે તો તમારા પૂર્વે થયેલી બધી જ

સંસ્કૃતિઓના સદ્અંશોને જાળવી રાખવા બંધાયા છે. સમાજ-વાદ એના પૂર્વની બધી જ સંસ્કૃતિઓના સદ્અંશોને ગર્ભમાં લઈને જન્મે છે. સુર્જવાએ પણ સમાજની એક કાલે સેવા કરી છે. એણે ઉત્પાદન વધારવાની કળા હસ્તગત કરી છે તે શું આપણે વીસરી જવાની ? એવી જ રીતે એક વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ જ્યારે એને કહ્યું કે અમે તો રોસ્ટ્રોય ને તુર્ગિનેવ જેવા જૂના સુર્જવા સાહિત્યકારોને વાચના નથી ત્યારે તેઓને પણ સારી પેઠે ઝાડેલા.

એવી જ રીતે કેટલીક વાર સમાજવાદ આવશે એટલે પૈસાદારોની મિલકત લૂંટી લઈ ખજી એક ઢેકાણે જમા કરી સૌને વહેંચી દેવામાં આવશે એવું ધણા ધારે છે. સમાજવાદનો એ અર્થ નથી. અદ્યતન, કેટલાક કાયા ને ઊઠતા સમાજવાદીઓ એવો અર્થ કરતા હોય છે ખરા.

અમેરિકામાં રોસસવાઈલ્ડ કરીને ડાહ્યપતિ થઈ ગયો. જે તાજ જ સમાજવાદીઓ એની પાસે એકવાર ચપા ને લાંબું બાપણ આપ્યું કે રોસસવાઈલ્ડે મેળવેલું ધન એનું નથી પણ આખા જમતના પ્રમથ્ણીઓનું છે, માટે એણે એ આપી દેવું જોઈએ, વગેરે વગેરે રોસસવાઈલ્ડ એમને સંજીવો જતો હતો ને કાંઈક દિસાન કરતો જતો હતો. પેલા ને બિરાદરોએ બાપણ ખૂડે ક્યું એટલે ખિસ્સામાંથી બળ્લે પેન્સ કાઢી દેકે, ‘તમારી વાત સાચી છે. આ ધન મારું કે તમારું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું છે. મેં હમણાં જ દિસાન મર્યો ને દુનિયાની વગીને દિસામે મારી મિલકતમાંથી તમારે લાગે બળ્લે પેન્સ આવે છે તે લઈને ચાખના થાઓ. બીજા એનો લાભ લેવા આવશે ત્યારે આપી દઈશ. રોસસવાઈલ્ડનો આ દિસો આવો હોય કે ન હોય, પણ સમાજવાદ

કેવી વહેચણી નથી કરવા માગતો તે સમજવા માટે તો ઉપયોગી છે.

સમાજ ગ્રંથપાથો ત્યાંથી જો કેટલાક પ્રશ્નો ચાલ્યા આવે છે તેમાંતો એક પ્રશ્ન છે દાર્શનિક વિષયોને ઝોણી કુગી તે સુદામાની ગ્રંથવક્તા ગૃહિણીની વાત સૌ કોઈએ સ્વીકારી છે કે 'અન્ને ચાલે સઝળ સમાજ'

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ શૂન્ય ને દાર્શનિક પીડાતા માણસો

It would be a very serious mistake to suppose that one can become a communist without making one's own the treasures of Human knowledge. It would be mistaken to imagine that it is enough to adopt the communist formuleas and conclusions of communist science, without mastering that sum total of different branches of knowledge, the final outcome of which is communism

Communism becomes an empty phrase, a mere facade, and the communist a mere bluffer if he has not worked out in his consciousness the whole inheritance of human knowledge.

(Lenin, Before the third congress of the communist youth 1920)

Marxism won its world historic significance as the ideology of the revolutionary proleteriet because it did not reject out and out the most valuable achievements of the bourgeois epoch, but made its own and worked over a new all that was of value, in the more that two thousand years of development of human knowledge

(Draft on proletarian culture 1920)

માટે મુશ્કેલ છે એમ રાનીઓના મોટા ભાગે સ્વીકાર્યું છે. બુદ્ધ ભગવાનનું એક કથાનક છે.

ભગવાન તથાગત એક ગ્ધોળે વિરામ કરતા હતા. ત્યાં એક દિવસ બપોરે એક બ્રાહ્મણે તેમની પાસે આવી કહ્યું : ‘ભગવાન ! હું વીસ કોસથી આપનું નામ સાંભળી દોડી આવ્યો છું. કદાચ આપ અહીંથી વિહાર કરી જાઓ તો મારી શંકાઓનું સમાધાન મળતું રહી જાય એ બીકે સ્નાન કે આહાર કરવા પણ થોડાંક નથી. આપ મને અમૃતોપદેશ કરો.’ ભગવાને આનંદને કહ્યું : ‘આનંદ ! આ ભદ્રપુરુષનાં સ્નાન-આહારાદિની વ્યવસ્થા કરો.’ બ્રાહ્મણનું મન ઉપદેશ પહેલાં ત્યાંથી ઊઠવાનું નહોતું, પણ બુદ્ધદેવે સાયંકાળે આવવા કહ્યું એટલે ગયો. સાંજે બ્રાહ્મણ આવીને સામે બેઠો એટલે કહે : ‘હે બ્રાહ્મણ ! ભગવાન તથાગતનો માર્ગ મધ્યપ્રતિપદા-માર્ગ છે. બપોરે તું યાકચોપાકયો હતો, એ વખતે જો મેં તને ઉપદેશ આપ્યો હોત તો તારું મન પ્રસન્નપણે એ પૂરો ગ્રહણ ન કરત. હવે સ્વસ્થ થઈને સાંભળ.’

આધ્યાત્મિક પુરુષોએ હંમેશાં અસમાનતાજન્ય દારિદ્ર્યને ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાનકડેવે ગરીબના ઘરનો રોટલો ને શ્રીમંતના ઘરના માલપૂઆ દુઆવી પહેલામાંથી દુધની ને બીજામાંથી રક્તની ધારા પડતી બતાવેલી તે સુપ્રસિદ્ધ છે. નીતિશાસ્ત્રે માથેલ જ્ઞાનનો મહિમા પણ આ અસમાનતાનો કટિ બને તેટલો મોટો નાખી ગરીબ ને તવંગર વચ્ચેની ખાઈને બને તેટલી જૂઠ્ઠા માટે છે.

લોક-કલ્પનાએ તો હંમેશાં એકાદ પારસમણિ, એકાદ કલ્પ-વૃક્ષ, એકાદ કામધેનુ કે નંદનવનનાં સ્વપ્ના જોયાં છે. સતયુગ કે જોમાં કોઈ ગરીબ નથી તેમ કોઈ તવંગર પણ નથી, કોઈને તંગી નથી, કોઈ અકાળ મૃત્યુ પામતું નથી, તે તો સૌની ઝંખના ગદી છે. દેવતાય પામલ ને દેવતાય ઓલિયા એ સતયુગ ઉનારતા મધ્યા છે.

કોઈક કવિએ કટણ કર્યો છે ને કે—

દગ્ધં સ્નાનહવમર્જુનેન ચલિના દિવ્યેઃ દ્રુમૈઃ સેવિતમ્
દગ્ધા વાયુસુત્તેન રાવણપુરી, લંકા પુનઃ સ્વર્ણમુઃ
દગ્ધઃ પંચશરઃ પિનાકપતિના તેનાપ્ય યુક્તં કૃતમ્
દારિદ્ર્યં જનતાપકારકમિદં કેનાપિ દગ્ધં નહિ ।

રોજ બિડીને લોકદેયાંને બાળનાર આ કંગાલિયત કેમ ટળે ? યુરોપમાં પણ પ્લેટોથી માંડીને એની તરેહતરેહની વિચારણાઓ થયેલી. કોઈ રાષ્ટ્રે નહિ ને કોઈ રકે, નહિ એ સમાજ જ મેઢ એ સાદી વાત લોકહૃદયમાં એવી તો વસી ગઈ છે કે અસમાનતાને વાળખી ને નૈસર્ગિક દરવનારા ડેટલાય રાસ્ત્રસો નીકળ્યા છતાં લોકોએ કદીય એ વાત માની નથી; બિલટું બન્યું ત્યારે અસમાનતા સામે માથું જાયકયું છે. પણ માકર્સ પહેલાં જોણે જોણે એ વિષે વિચારેલું—લખેલું તે બધા ભાવનામુગ્ધ સમાજવાદીઓ ગણાય છે ને માકર્સ-એન્ગલ્સથી નવો ગાળો શરૂ થાય છે ને તે વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનો.

અમુક વસ્તુ હોવી જોઈએ, આમ હોવું ઘટે છે, આમ થાય તો કેવું રહું ? એ સુભ ભાવના છે. ને આમ થશે જ, આમ કરે તો આમ થાય જ, આ તરફ આવો તો ત્યાં પહોંચશો, એમ કહેવું તે એ ભાવનાને વૈજ્ઞાનિક રીતે અમલમાં મૂકવાની નિશાની છે. લોકદારિદ્ર્ય બનું જોઈએ એમ ઘણા કહેતા હતા, પણ દારિદ્ર્યનું મૂળ સંપત્તિના વિભાજનમાં છે. વિભાજનમાં કયાં દોષ છે, કયો દોષ છે, એ દોષ કઈ રીતે દૂર થઈ શકે, કેના હાથે દૂર થઈ શકશે, ક્યારે ને કઈ રીતે દૂર થઈ શકશે તે બતાવવાનું કામ માકર્સને ભાગે આવ્યું. એણે કહેલું કે ફિલસૂફીએ દુનિયા કેવી હોવી જોઈએ તે કહ્યું છે. પણ આપણુ કામ તો એવી દુનિયા કેમ થાય તેનો માર્ગ નક્કી કરી બાંધવાનું છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે ભાવનાની કદી ઉપયોગીતા નથી. હેતુ તો માત્ર માકર્સની વિશિષ્ટતા બતાવવાનો છે. આપણે તો ભાવનામુખ્ય સમાજવાદીઓને પણ પ્રભુમશું કારણ કે એમણે ઊંચ ઉડાડી, ને વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદીઓને પણ નમશું કે એમણે બેઠા કરી માર્ગ દોરી આપ્યો.

સાચું કહીએ તો યંત્રયુગના વિકાસ પહેલાં ખેતી તેમજ હાથઉઘોગોનું ઉત્પાદન એટલી બધી નીચી દક્ષાએ હતું કે એમાં સૌને જોઈએ તેટલું મળી રહે તેમાં વ્યવસ્થા-વ્યવહાર જગતમાં ઉતારવાં એ અશક્ય હતું.

માકર્સના દાળમાં યંત્રયુગે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી કે જોમાં સૌને સંસ્કારી બનાવવાની-સૌને પૂરું આપવાની વાત વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય.

માકર્સ અને એન્જલ્સ એ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદના સ્થાપકો છે. કયામાં ગૂંથાય તેવી મૈત્રી બને વચ્ચે ઇત્તબર રહેલી. માકર્સ ને એન્જલ્સે જેમ એની વિચારણા સ્પષ્ટ કરવામાં સાથ આપ્યો તેવી જ રીતે એનો ધરસતાર ચલાવવામાં પણ કાપમ સહાય કરેલી. એન્જલ્સ ન હોત તો કદાચ સમાજવાદનો પિતા બૂએ ટળવળાને મરી ગયો હોત.

એ બંનેએ પહેલી જ વાર મુસંબદ્ધ રીતે સામાજિક વિધેયનું શાસ્ત્ર સૌની પાસે મૂક્યું. એ વિચારણા પ્રમાણે તો કોઈ પણ સામાજિક વિધેય તર્ક કે ભાવનાથી છટ્ટ લાગે માટે જ થઈ જતો નથી. દરકોઈ સામાજિક ફેરફારમાં મૂળ એ તે તે સમયની આર્થિક સ્થનામાં છે, સંપત્તિ-ઉત્પાદનની રીત ઉપર લેન્ડલેન્ડ ને ન્યાયનાં ધારાધોગ્યોથી નિશ્ચિત એવા સંબંધો રચાય છે. તત્કાલીન ૩૯ ઝળવણી, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી ને નીતિશાસ્ત્ર એ બધાં જ

ઉત્પાદન-પદ્ધતિ પર આધાર રાખતાં-એનો પડઘો પાડતાં હોય છે. ટુંકમાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિ એ મૂળ પાથો છે ને તેના પર આ બધા મળલા ચણાય છે. પાયાને અવગણીને ઉપલા મળલા સ્વવામાં આવે તોયે એ **Top heavy** થઈ સમતોલનના નિયમ પ્રમાણે તૂટી પડે. એથી ઉપલા બધા મળલાઓની યોજના પાયાને લક્ષીને જ થાય છે. પાથો ન્યારે વિસ્તરે છે ત્યારે ઉપલો મળલો કાં તો તૂટી પડે છે ને કાં તો પાયાની જોડે જ એને વિસ્તારવામાં આવે છે. ઉપલક્ષ્ય નજરે નીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, રાજ્યતંત્ર ને ડેળવણી મનુષ્યના મનને ધડે છે પણ એ બધા શાસ્ત્રોને દિશાસચન કે મર્યાદિત કરે છે. અર્થસ્યતા એ અર્થમાં બહુજનસમાજના મનને છેવટનો ધાટધુપ આપનાર બળ તે ઉત્પાદન-પદ્ધતિ જ છે.

બહુ જ સ્થૂળ રીતે કહીએ તો મનુષ્યસમાજને ધડનાર બળ એ બાલ પરિસ્થિતિ છે. આ શોધ તો તે પહેલાં પણ થયેલી પણ માકર્સની વિશિષ્ટતા તે આ બાલ પરિસ્થિતિરૂપ મોઢમ શબ્દમાંય એક મંથનિંદુ ચીંધવામાં છે. એણે કહ્યું કે દરિયો, રણ, પહાડ કે કઠિબધો ત્યાં ત્યાં રહેનારને ધાવામાં જરૂર ફાળો આપે છે. પણ એ બધાં તો સ્થાયી બળો છે. લાખો-કરોડો વર્ષે એમા ફેરફાર સંભવી શકે છે. એટલે દરિયા કે ગ્રે એની નિકટમાં રહેનાર પર નિપજાવેલ અસર તે તો ત્યાંના રહેવાસી પર કાયમી એક વખત પડી ગયા પછી એમાં ફેરફારનું કંઈ કારણ રહેતું નથી. એટલે સમાજમાં જે અવારનવાર બિચલપાલસો થાય છે તેનું મૂળ કયાંક બીજે હોવું જોઈએ. ત્રીસ દેશ પાસે દરિયા તો આદિકાળથી છે પણ એક કાળે ત્યાંના અફલાતૂન જેવા થેડ ફિલસૂફોએ ગુલામી એ સમાજનું બળે સ્વાભાવિક અંગ હોય તેમ માની લીધું ને આજે એક સાધારણ ગ્રીક સદેરી પણ એ વિચારને હસી કાઢે છે. એને ગુલામી સમાજનું સૌથી અપ્રાકૃતિક અંગ લાગે છે. એક કાળે

એ જ ત્રીસ દેશમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો રચવાનો આદર્શ સેવાતો હતો. આજે ત્યાં દેશવ્યાપી પ્રજાતંત્રમાં માને છે. આ ફેરફારનું કારણ શું ? પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તો એની એ જ રહી છે.

એટલે બાહ્ય સ્થિતિમાં પણ સામાજિક ફેરફારનું ચાલક બળ તે સંપત્તિની ઉત્પાદન ને વહેંચણીની પદ્ધતિ એ છે. એના પર જ બાકીનું બધું રચાય છે. ને એમાં ફેરફાર થતાં બાકીનું બધું તૂટી-ફૂટી ફરી રચના થાય છે. સાહિત્ય, રાજનીતિ વગેરે પહેરવાના કોટની જેમ છે. શરીર વધવાની સાથે આપણને નવો કોટ સિવડાવવો પડે છે, ને હઠપૂર્વક જૂનો જ પહેરવાનો આગ્રહ રાખીએ તો તે ફાટી જાય છે. આ ફાટવાની ક્રિયા તે વિધન.

આ વિચારણા આંચકો આપે તેવી છે. સામાન્ય રીતે સૌ આથી છુટું માનતા હોય છે. આપણને સૌને સામાન્ય રીતે એમ લાગે છે કે વિધનનું આદિસ્થાન તો સાહિત્ય અને ડેંગવણી વગેરે છે. મનુષ્યના ચિત્તને એ ઘડે છે ને એ ચિત્ત બધાને કાનિ કરવા માટે ધક્કેલે છે. આપણે હમેશાં એમ માનતા આવ્યા છીએ કે વિચારણાનું બળ એ જ બધા ફેરફારનું મૂળ છે. પણ સમાજમાં વ્યાપક થયેલી કે થતી વિચારણાને કોણે વેગ આપ્યો છે ? આપણે જેને દોઝનારાં બજો દલીએ છીએ તેને આ વિચારણા ઉત્પાદન-પદ્ધતિને અનુસરનાર્થ બજો કહે છે, આપણે કંઈએ છીએ કે માનવચિત્ત સમાજને ધડે છે, જ્યારે આ વિચારણા કહે છે કે સામાજિક ચિત્ત તે સામાજિક પરિસ્થિતિનો જ પડવો પાડે છે. પ્રજાના નાચકો પણ એમાંથી બાદ નથી.

આંચકો આપે તેનું તો છે જ, પણ જરાક તાંત મને વિચારશું, પહેલો આંચકો સમી ગયા પછી આખી વાત ડેંગશું, તો એમાં બધું સ્પષ્ટ છે એમ લાગશે.

આપણે ત્યાં પણ સંગ તેવો રંગ ને અજ તેવો ઝોડાર

જેવી કહેવતો જાની છે તે આ સભાના અનુભવથી જ માણસ
જે જાણ્યો ને જે ધંધામાં જાગરે છે એ ધંધા એટલે વ્યાજવિ-
હાના વ્યવસાય અંગેની પરિચિતિ એના મન પર બહુ મોટી
અસર કરે છે. સામગ્રી ભટે રાવણ-મદાદરી-મંત્રાદિમાં એ વસ્તુ
સરસ રીતે દર્શી છે. રામનું સંન્ય લંકાને ઘેરો ધાલીને પડ્યું છે.
અંગદ વિદિતો મદદો લઈને આવ્યો છે તે રાવણ પોતાની રાજ-
સભામાં સીતાને પાછી મોકલવી કે નહિ, શું શોભાલયું ગણાય, તે
વિષે સૌ અમણીઓનો મન પૂછે છે. રાવણે તો પૂછ્યું હોય કે ન
હોય પણ કવિએ તો રાવણ પામે જાંધી જ નાતના પટેલોને પુઝામ્યું
છે. તે દરેક નાતના પટેલે પોતાની લાક્ષણિક રીતે સલાહ આપી
છે. એ લાક્ષણિકતાનું મૂળ સૌ સૌના ધંધામાં છે. ઉપમા, અલંકાર
તથા સલાહનો ઝોક એ પેલા ધંધાના માનસે આવ્યો છે. કુબાર
કહે છે કે ‘હજી શું કહેવાય ? કાણ જીતે ને કાણ હારે, હજી
ચાક પર પિંડો છે.’ વૈશ્ય કહે છે, ‘વદાણ મૂક્યું છે દરિયામાં.’
મોઝી કહે છે, ‘દિવન મખીએ, દૈવત દાખીએ, પાણી પહેલાં
શાં મોજડાં રે.’ માછી કહે છે, ‘આ અંગદ વિદિ લાવ્યો છે
તે તો કણક મચ્છને નાખી છે.’ કણખી કહે છે, ‘ગોફળ
ગોળા સોતી જાગે.’ કવિને પોતાને પણ વ્યવસાયની વાણી તેમજ
વ્યક્તિગત દષ્ટિ પર ચીંતી અસર અમણી નથી એટલે જ અંતે કહે છે-

“જેહને જેહ વણજ તે રૂને પ્રીત યજી પચે પરમાણો.”

જેમણે લોકવાર્તાઓ સાંભળી છે તેમને પેલી, કાણ કહે છે
‘રૂંપીનો ધા ?’ એ વાત સ્ટુબ્બે યાદ આવશે. એમાં દરેક માણસને
એ ધા પોતે વાપરતો હોય છે તે હથિયારનો લાગે છે. એ દારૂ
પણ લોકવાર્તાનો કરાક્ષ સામગ્રી ભટે દલો તેવો જ છે.

રશિયન ગત્યક્રાંતિ ચર્ચા તે દિવસની વાત છે. મમૂર-સેનિકો,
ત્રીમતો, કારખાનદારો, જમીનદારો તથા બેકરોને એક પછી એક

પકડી લાવીને સજ્જમહેલના એક વિદ્યાળ ઓરડામાં બેસાડતા હતા. અમીર-ઉમરાવ, ડયુક-ડચેસ, જૂના પ્રધાનો, લશ્કરી વડાઓ, બધા સનમૂન થઈને બેઠા હતા. થોડી થોડી વારે નવા માળસોની ભરતી થતી હતી. એક વૃદ્ધા રૂમાલ વડે મોં ઢાંકીને રડતી હતી. ત્યાં એક માલેતુભર બેંકર કે જમીનદારને પકડી લાગ્યા. પેલી વૃદ્ધા પાસેની ખુરશી પર 'હે ભગવાન !' કહીને એ બેસી પથો, પછી ડૂસકા ખાતા ખાતા કહે, 'Madam we are witnessing the death of a great country.'

પોતાનો વ્યવસાય, પોતાનું વર્ગદિત જ કેમ મનુષ્યના મનને ધડનાડું સર્વોપરી બળ છે તેને આ દાખલો વિશદ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. Great country મરતો નહોતો, પણ સેકડો વર્ષના અંધકાર-મુગ પછી યુનર્જન્મ પામતો હતો. ખેડૂતો, મજૂરો, સિપાઈઓ આજે પહેલી જ વાર એક નક્કર કિલમૂઠી ને સ્પષ્ટ ચિત્ર સાથે નવ-વિધાન માટે ઊપડતા હતા. જેને પરિણામે હરકોઈ કામની, હરકોઈ જાતિની વ્યક્તિને છૂટે હાથે અજ તેમજ મંસ્કાસું દાન થવાનું હતું. જે મરતું હતું તે તો અત્યાચાર, પાસવતા, શોષણ ને અંધારું. છતાંય પેલા વૃદ્ધને આમ કેમ લાગ્યું? એ ખોટું રડતો હતો? એ સાચું જ રડતો હતો. એના કહેવામાં હર્દ ને સચ્ચાર્ધ હતાં. તો આ પ્રસંગે રડવાનું શું કારણ? આ તો આનંદપ્રમંગ નહોતો? ના, એને મન નહોતો. એની કેળવણી, એની સંસ્કારિતા ને એની વ્યવસાય-નીતિએ એને એમ જ શીખવ્યું હતું કે ઝાર, જમીનદારો, ઉલોગ-પતિઓ જતાં સંસ્કારિતાના ધ્વજવાહકો મરી ખૂટ્યા. પછી તો બાકી રહ્યું અસંસ્કારી, જંગલી પશુઓનું ટોળું. એ બધાં લૂંટરો, મારફાડ કરરો, સીઓને રંબાડરો, કેટલા બાગ-બગીચા, કેટલાં ઓખ-બવનો, કેટલાં ચિત્રધરો ને નૃત્યધરો તૂટીફૂટી જશે. ખાનગી માલિકી જતાં દુનિયા ચાલશે કેમ? ને સૌથી વિશેષ તો રશિયા

એ લડાઈમાંથી ખસી જશે તો મિત્રરાજ્યો દારશે ને તો પ્રજા તનનુ શુ ? મમ્મરો તે ધરીએ જ વિશ્વસસ્કૃતિનો નાશ કરી રહ્યા હતા એમ પ્રતિષ્ઠિતપણે એ બિચારો માનતો હતો એને કાંઈએ એમ કહ્યું હોત કે આ બધું તમે બોલો છો કારણકે તમને લડાઈના કારખાનામાંથી નફા મળે છે, તમને તથા તમારા મિત્ર બાધવોને આ પ્રયામાંથી અઢળક ધનધાન્ય મળે છે-આ લડાઈ તથા આ રાજ્યપ્રથા તમને અથવા તમારા મિત્રમાંધવોને વિકસવાની તક આપે છે, તો એ અત્યથી ધવાઈને ચિડાઈ જાત. એ વાત માનન જ નહિ કે એના વર્ગે જન્માવેલ વિનાશી સરકારિ તાનો નાશ થતો હતો પણ દેશ તો પુનર્જીવન પામતો હતો.

હુગોની ૧૭૮૩ નામની નવલકથા છે એ ફ્રાંસના વિપ્લવ વખતની વાત છે ફ્રાંસનો વિપ્લવ એ જમીનદારી-પ્રથા સામે વ્યાપારી તથા ખેડૂતવર્ગે કરેલો બળવો હતો એ વાર્તામાં મુખ્ય પાત્ર એક જમીનદારનું છે ને એની સામે જ એનો બત્રીજો, જેશે પ્રમુખકીય સૈન્યની આગેવાની લીધી છે, એ બત્રીજો વચ્ચેનો એક મુદ્દર સવાદ છે બત્રીજો અગ્રણ્યપણે પોતપોતાના પક્ષની મુદ્દર બાજુ રજૂ કરે છે પેલો અમીર રશિયન બેકરની પેઠે જ કહે છે, 'તમે કેની મનોહર સસ્કૃતિનો નાશ કરી રહ્યા છો' એમ બત્રીજો કંકરાતણુગનું ઘડીભર આપણનેય મળાવી દે તેવું મનોહર ચિત્ત રજૂ કરે છે આખું તો મતે યાદ નથી, પણ આખું કાંઈક કહે છે, 'હવે સૌથીની જગ્યા વણિખની કપટકળા લેશે, ઔદાર્ય ને દાનને સ્થાને વ્યાપારીની દિસામટ્ટિ ને કરકસર આવશે, નિખાનસતાને સ્થાને મનનો મેવ બેસશે, લોકો ખુલ્લા મેદાનોમાં સુવર્ણરસે રસ્યા ખેતરોમાં દ્રાક્ષના માંડવા નીચે કામ કરવાને બદલે કારખાનામાં જાધારો વફાદારી ને નિમન્દલાલી તો જૂતકાળના અવરોધો યવાના' એનો બત્રીજો સામેથી પોતાના પક્ષની મદદ ને અમીત્વર્ગની

હીનતા સંભળાવે છે. આખો સંવાદ માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વાંચવા જેવો છે. માણસ પોતાના વર્ગહિતની દૃષ્ટિએ જ કેમ જુએ છે તેનો એ યથાર્થ નમૂનો છે. વસ્તુતઃ પેલા અમીરે ઠકરાતધુગના માત્ર ગુણો જ વર્ણવ્યા, દોષો જોયા જ નહિ. ઉપરાંત જે ગુણો વર્ણવ્યા તે પણ પ્રચલિત નહિ પણ અસરોપ સમા જ હતા. છતાં જીવે એ ગુણો બધી જ ઠકરાતોમાં સર્વવ્યાપી હોય તેમ માન્યું ને મનાવ્યું. સામે પક્ષે એના ભત્રીજાએ જે વ્યાપારી પ્રગતંત્રના ગુણ વર્ણવ્યા તે પણ કાયમી નહોતા. છતાં જીવે એ ગુણો જીવે અજરામર હોય તેમ માન્યું ને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. દોષો તો સૂઝ્યા જ નહિ.

વર્ધા-યોજના અંગેની એક નાનકડી સભા અમદાવાદમાં મળેલી. વર્ધા-યોજનાના અભ્યાસક્રમ પર ચર્ચા થતી હતી. એ અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીને સ્થાન નથી. પહેલાં જ એક પ્રોફેસર જે આમ સંસ્કારી ને વિચારશીલ ગણાય છે તે જિભા યયા ને એ અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીને ઉઠાડી મૂકવાથી આપણા રાષ્ટ્રના વિકાસમાં કેટલું વિઘ્ન આવશે તે વર્ણવ્યું. અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં કેટલો ફાળો આવ્યો છે, કેટલી નરી દૃષ્ટિ આપી છે, એમાં કેટકેટલો જાનબંડાર પણો છે, ને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં કેમ તેના વિના ચાલે નહિ એ બધું અનિશ્ચય જુરસાથી કહ્યું. હજવેથી બાબુના મિત્રે મારા કાનમાં કહ્યું કે માર્ક્સ સાચો છે. આનું નામ 'class psychology'. બધા ખેડૂના ઠાકરાને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર કરવાની રેગ જરૂર પડશે ખરી ! એ બાઈ ઉત્સાહમાં એ પણ જુની ગયા કે બાપુએ ઉચ્ચ કેળવણી વિશે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહોતો. એમાં અંગ્રેજી ધનર ભાષા તરીકે રાખવાની ના પાડી નહોતી. કેરોડે ગ્રામીણ જાગૃતિનો કેટલો સમય અંગ્રેજી પાઠ્ય વ્યર્થ બાંધે તે વિચાર જ એમને આવ્યો નહિ.

એમને તો પોતાના વર્ગ માટેનું હિત સર્વને માટે સરખું જ કીમતી લાગ્યું ! છતાં એ પ્રમાણિકપણે જ આ દહેતા હતા. હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી બંધ થાય તો મારો પગાર બંધ થાય તેવો તેમને ખ્યાલ સુધ્ધાં નહિ હોય.

માક્સ એની ખટખટી ભાષામાં એક જગ્યાએ ટોચર કરે છે, 'Men go to war for liberty, equality and freternity, when all the time they are really thinking of infantry, cavalry and artillery.' *

વર્તમાન માનસશાસ્ત્ર એ વાતને ટોચા આપે છે. માનસ-શાસ્ત્રમાં આને Rationalise કરતું કહે છે. એ કોઈ જાણીબુજીને કરતું નથી. અસાત મન જ એ કામ કરતું હોય છે. કારણકે માણસમાં પડેલ સત્યાસત્યવિવેકને સાત ગૂંગળાવી દેવાતો નથી. એને છેતરવો અથવા ઉઘાડી દેવો પડે છે. નહિતર આખો વખત મનમાં કાંઈક કાંટા પેટે ખૂંચ્યા કરે છુદ્ધિ એ વાસનાની દાસી છે. વર્ગહિત જાળવી રાખવાની વાસના પ્રત્યેક વર્ગને આમ Rationalise કરવા પ્રેરે છે. પોતે જ હરી રહેલ છે તેમાં પોતાનું જ નહિ પણ વિશ્વ આખાનું હિત છે તે વાતની પોતાને તથા અન્યને ખાતરી કરાવે તો જ એનો અંતરાત્મા ડંખતો બંધ થાય. અંગ્રેજો અહીં ગેહવાનું કારણ શું આપે છે ? સ્વરાજ નહિ આપના માટેનું સાચું કારણ શું છે ને દલીલ શું છે ? હિંદુસ્તાન નહિ હોડવાનું કારણ તો અહીં અંગ્રેજો પાઉન્ડની મૂડી રોકી છે, કાચા માલની અહીં સામગ્રી ભરી છે, વર્તમાન જીવનવ્યવસ્થાનો આધાર અહીંના શોષણ પર છે એ છે. પદાબીએ એક ઇંગ્લિશ એન્ડ કંપની લખીને મોટી મેચ બજારી છે. એમાં ઇંગ્લેન્ડના કયા કયા અમીરે, કયા કયા વાઈસરોયે ને પાર્લિમેન્ટના દેવલા સભ્યોએ અહીં મૂડી

રોડી છે, કોણ કઈ કંપનીનો ડિરેક્ટર છે તેના આશ્ચર્યજનક આકાંક્ષા આપ્યા છે. હકીકત આ છે છતાં દલીલ શું છે? લઘુમતીઓના હિતસંરક્ષણની. ખિચારા પરાપકારી જીવો! અંગ્રેજો માટે જ નથી, દરેક બ્યક્તિ વર્તમાન બ્યવસ્થામાં પોતાના વર્ગના હિતને જ્યારે જાગવું હોય ત્યારે આવી જ રીતે આત્મચંચના કરે છે. દેશપ્રેમી ગણાતા એક ઉદ્યોગપતિએ રાષ્ટ્રસંઘર્ષમાં હિંદુસ્તાનના કારખાનાના મજૂરો માટે કાંઈક સમયનિયમનના કે એવા જ મજૂરહિતના કાયદાની ચર્ચા વખતે વિરોધ કરેલો. કારણકે હિંદના ઉદ્યોગો હજી ખીણના હતા-એ જો રૂધારો તો રાષ્ટ્રને બારે લુકસાન થશે. મજૂરોની કમાણી પણ સમયનિયમન થતાં ઘટશે. ગઈ સદીમાં ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગપતિઓ પણ જ્યારે સમયનિયમન અંગે ફેક્ટરી એક્ટ પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચાયા ત્યારે આવી જ દલીલો કરતા હતા. ‘મજૂરો આજે હોંશથી ચોંક કલાક કામ કરી ઉદ્યોગપરાયણ થાય છે તેમને આગમ્ય બનાવવાનો રસ્તો છે!’ એમ તેઓ કહેતા. મજૂરોનો વિકાસ ને કમાણી રૂંધાત કે કેમ તે તો રામ જાણે પણ કારખાનાનો ઉદ્યોગ સહેજ રૂંધાત ને પરિણામે એમાં રોકેલ મૂલીનું બ્યાજ એટલું રૂંધાત ખરું!

આટલી બધી વિગતથી તમને કહું છું. એક કારણ એ છે કે માર્કિસચન વિચારપદ્ધતિના આ એક મુખ્ય પાયો છે ને ખીણું આપણે આ દષ્ટિએ સમાજશાસ્ત્ર તેમજ એનાં આનુષંગિક શાસ્ત્રોનો આ બત્તી લઈને અભ્યાસ કરવા માંડીએ આપણે ત્યાં હજી આવી સુસંગત દષ્ટિની છણાવટ થઈ નથી. બધું ફેગની પેડે ફેંપાયું છે. તમારામાં ધણા તેજસ્વી ને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ હશે કોઈનેય જો ચોટ લાગી જાય તો! માર્કસે પહેલી જ વાર બત્તી ધરી કે

“In making the livelihood men enter into certain necessary involuntary relations with each other.

These industrial relations arise out of their respective conditions and occupations and correspond to whatever stage society has reached in the development of its material productive forces.

The totality of these industrial relations constitutes the economic structure and basis of society.

Upon this basis the legal and political superstructure is built.

The method prevailing in any society of producing the material livelihood determines the social, political and intellectual life of men in general. *

It is not primarily men's views which determine their mode of life, on the contrary it is their social life which determines their views.

આ દૃષ્ટિએ માર્ક્સે ભૂતકાળ તથા વર્તમાનના ઇતિહાસને તપાસ્યો છે ને એમાંથી ભવિષ્યની કેડીને સ્પષ્ટ કરી છે. કારણકે ઉત્પાદન-પદ્ધતિ એ મનુષ્યના મનને ઘડનારું એક પ્રમુખ બળ છે ને ઉત્પાદન-પદ્ધતિ એ કોઈ સ્થિર વસ્તુ નથી. એમાં ફેરફારો થયા કરે છે. એથી જ્યારે જ્યારે ઉત્પાદન-પદ્ધતિ ને વ્યવસાયમાં ફેરફારો

*From the preface to Marx's "Critique of political economy."

ચાચ ત્યારે પ્રચલિત વિચારણામાં-પ્રચલિત રાજ્યતત્ત્વ, અર્થતત્ત્વ, ન્યાયતત્ત્વ તેમ જ બીજા બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં આનુષંગિક ફેરફાર થાય તે સહેજે સમજાય તેવી વસ્તુ છે પણ તે વિશે આપણે આગળ ચાલીએ તે પહેલાં એક વાત ઠીક નાખી કે આ વિચારણાનો એવો અર્થ નથી કે કોઈ જ વ્યક્તિ પોતાના વર્ગદિતથી ઉપર જઈને જોઈ શકતી નથી કે જીવનપરિવર્તન કરી શકતી નથી માકિર્સન વિચારપદ્ધતિ ઉપવા સિદ્ધાંત દ્વાગ કહેવા માગે છે તે તો બે જ વસ્તુ-એક એ કે મોટા ભાગના માણસો ઉત્પાદન-પદ્ધતિએ સર્જેલ વિચારણાથી પર થઈ શકતા નથી ને બીજી ઉત્પાદન-પદ્ધતિમાં જ્યારે ફેરફાર થાય ત્યારે અન્ય મૌલિક ફેરફારો વહેનામોડા આવે છે જે યોગ્ય દોરણથી આપનાર હોય તો વહેના ને ઝાઝી પીડાથી, ને કોઈ ન હોય તો મોડા-ખૂન થયા પછી ને કોઈ વાર એ વ્યથા થઈ સસ્કૃતિનો નાશ પણ સંભવે.

એવી વ્યક્તિઓ જરૂર નીકળે કે જે તે જમાનાની સામાજિક ઉત્પાદનજન્ય વિચારણાથી ક્યારે દૂર ચાલી જાય એકાદ પ્લેગ કે એકાદ ફાકસ નીકળે પણ સામાજિક વિનયના સત્ત્વ તરીકે સમાજવાદ એનાં કાગળો શીધવાનું કામ મુખ્યત્વે માનસશાસ્ત્રનું મણે સમાજગતિશાસ્ત્ર તરીકે સમાજવાદ તો એટલું જ કહેવાનો કે તેઓ ધાગતા હતા તેવો આદર્શ સમાજ ન થઈ શક્યો કારણ કે ઉત્પાદન-પદ્ધતિમાં હજી ફેરફાર થયો નહોતો પણ એનો અર્થ એવો નથી કે કોઈ વિચારી પણ ન શકે એવા પ્રતિભાસપત્ત પુરુષો નીકળે જે પોતાના જમાનાથી હમ્મરો વર્ગ આગળ હોય છતાં પણ સમાજવાદનું કામ સામાજિક વિનયને ઝેરવાનું હોવાથી આવી વ્યક્તિશા વિચારણામાં તે મડુ જોડો ન જોડે.

આજવિકા-યશ્ચાન એ મોટે ભાગે મનુષ્યના ચિત્તને ધાર મુપ આપનો હોવાથી એ ઇતિહાસ પ્રચલિત વિચારણામાં પણ ફેરફારો

થાય તે સમાજ ત્રેવું છે. ને ઇતિહાસ એવા ઉદાહરણોથી બરપૂર છે. એ ઉદાહરણો પરથી સમાજશે કે અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્ય-નીતિ, ધર્મ વગેરે બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોના ઉપદ્રા મળવા ઉપાદાન-પદ્ધતિ સાથે કેમ સંકળાયલા છે. દાખલા તરીકે એક દહાડે સમાજમાં બ્યાજ લેવું તે બારે પાપ મનાતું. ઇસાઈતયા મુસ્લિમ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને બ્યાજ લેવાની સખન મનાઈ કરતા. વેદોમાં પણ બ્યાજખાઉ માણુઓની નિદા કરી છે. પ્રચલિત હિંદુ, મુસ્લિમ ને ઇસાઈ ધર્મની સંગ્રાઓ દાનના થોડાકે ટકા કઢાવી બ્યાજ લેવાની પરવાનગી આપે છે. શું કારણ છે આ ફેફાર પાછળ ?

જે કાળે બ્યાજ નહિ લેવાની આદા ઊભી થઈને અમમમાં હતી તે કાળે સમાજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતો. લોડો સામાન્ય રીતે રોજની મજૂરી પર જીવતા. એક તો બચાવ કરવા જેવું ઉપાદાન ઓછું થતું. એથીયે વિશેષ બચાવ થાય તોપણ એને સાચવનાથી વિરોધ કાઈ ઉપયોગ નહોતો. માણુસો સોનું કે રૂપુ સંધરી રાખના. દાદી ગણેયુ સોનું કે રૂપુ કાઈ વધારે ધનને જન્મ આપી શકે તેમ નહોતુ. બિલ્લુ સાચવવાની જંગલ હતી. મધ્યયુગના અસ્થિર જમાનામાં આવુ બચાવેયું ધન બિલ્લુ કાઈકે વાર લૂંટારા તરફથી આકૃત લાભતું એટલે નણી વાર તો જો કાઈ માણુસ બીજાની બચત સાચવતો તો બિલ્લુ તેને સાચવવા પેટે કાઈકે આપુ પડતુ લોડો એ યુગમાં એકબીજાની પાસે જ્યારે કાઈકે માગતા ત્યારે સામાન્ય રીતે અનાજ કે રોજની સામગ્રીનો અભાવ એ મુખ્ય કારણ રહેતું. મારા ખેતરમાં આ વર્ષે ઓછું પાકયુ હોય તો પાડોશી પાસેથી જીગીનું લેતો પાડોશી જાણતો કે મે વખાના માર્યા જીગીનુ લીધુ છે, બીજો કાઈ હેતુ એમાં નથી ને હું જો એ પાલી લોટ લઈશ તમાથી મને કાઈ અઢી પાલી લોટ થવાનો નથી. બળદ ખરીદવા માટે એ આદિના દુકા

લઈ જઈશ તેથી મારી અટકી પડેલી ખેડ શરૂ થશે એટલું જ. એથી વિશેષ લાભનો અને સંભવ નહોતો. પેલા માણસને ત્યાં પણ એ ટુકડા પડ્યા જ રહેવાના હતા. આ સ્થિતિમાં વ્યાજ લેવાનો વિચાર પાપ ને કૂસ્તા ગણાય તેમાં નવાઈ નથી. પણ વ્યાપાર શરૂ થયો, કંપનીઓ શરૂ થઈ, એટલે આ સડી રહેલી મૂડીનો ખર્ચ જાગ્યો. હવે જો કોઈ સો સોનાના સિક્કા માગતો તો તે કાંઈ લોટ લેવા, હજી સમાસ્તા કે ગિયારણ માટે નહિ પણ વેપારમાં રોકવાની મૂડી તરીકે. એ સો સોનાના સિક્કામાંથી અને ૧૫૦ સિક્કા મળવાના હતા, એટલે જો આ સો સિક્કા અને લઈ જનારને વગર મહેનતે ખીજા પચાસ રજાવી દેતા હોય તો આપનાર આ સો પેટે શા સારું કાંઈક ન આપે ? એમ સહેજ ધીરનારને યતું- એ કાંઈ વખાનો માર્યો નહોતો આવ્યો પણ મારા પૈસામાંથી વધુ પૈસા પેલા કરી ગળ્ગર થવા આવ્યો હતો. એની પાસેથી શા સારું કાંઈક ન લેવું ? વેપારીઓને પણ વહાણો બાંધવામાં, મુલો બાંધવામાં, વણઝારો લાવવા-લઈ જવામાં, ટ્રાકારિયા બાંધવામાં પૈસાની ગરજ હતી, એ ખુશીથી વ્યાજ આપવા તૈયાર હતા. મઈકાલ સુધી નાણાં સાચવવાવાળાને સાચવણ પેટે મૂકવાવાળો સામેથી વ્યાજ આપતો. હવે ઊલટો એ મૂકવા આવનારને વ્યાજ આપવાની હા પાડવા માગ્યો. પૈસા મૂકવા આવે તે માટે સૌના એટલા ધસવા માંડ્યો. વાત સાવ ઊંધે માથે જ થઈ ગઈ. ખ્રિસ્તી ધર્મે શરૂ શરૂમાં થોડો વિરોધ કર્યો પણ ધીમે ધીમે એણે ઢીલું મૂક્યું કે Usury is sin but under the circumstances... આમ તો વ્યાજ લેવું પાપ ગણાય, પણ નાણાં ધીરનારનાં નાણાં પેલો વ્યાપારમાં રોકવાનો છે ને વ્યાપારમાં કદાચ નાણાં ડૂબી જાય એટલે આપનાર જે સાદસ ખેડે છે તે પેટે એને મળી રકમથી કાંઈક વિશેષ રકમ આપવી જોઈએ. આવો તોય ધર્મસંસ્થાએ

કાઠયો કારણકે એની પાસે પણ બેટ-સોગાદરપે મળેતું ધન સડતું
પણ હતું એ પણ જાગરમા ફરવા ઊછળી રહ્યું હતું

આ ફેરફાર પાછળનું કારણ સમજાયું ? Production for
use ને બદલે Production for marketનો જન્મ-વ્યાપારી
અર્થશ્યનાનો જન્મ

એવો જ ખીજો દાખવો લઈએ છંદડમા શરૂ શરૂમા વ્યાપારમા
એક દેગે ખીજ દેશના માલની આવજાવમાં જકાતો નહિ નાખવી
જોઈએ તેની દિમાયત કરાવી મુક્ત વ્યાપારની એક ફિલસૂફી પણ
રચાણી હતી ને એ લગભગ સર્વમાન્ય થઈ હતી એ ફિલસૂફીનો
સિદ્ધાંત હતો વ્યાપારી કે ઉત્પાદક કોઈ ને કોઈ જ રોકડોક ન કરે
એને મુક્ત રીતે ચાલવા દો રાજ્ય જો એના વ્યવસાયમા વચ્ચે
નહિ પડે તો બધું બરાબર થશે કોઈ દેશ કોઈ દેશના માલ સામે
જકાત ન નાખે પ્રતિમધ વિના ઉલોગ ને વ્યાપારને ચાલવા દેવા.
એમ ધશે તો ઉત્પાદકો તથા વ્યાપારીઓ સૌની અદર દરીફાઈ
મશે ધણી દરફિ હોનાથી પ્રજાને જે સગતામા સગ્તો માલ
આપશે તેનું જ ચાલશે પગિલામે લોકોને સરતામા સગ્તો માલ
મળશે જે માલ પેદા કરશે તે પણ ઓછામા ઓછા ખર્ચે પેદા
કરના મથશે નહિતર એને ખોટ જ જવાની એ રીતે ઉત્પાદનને
વેગ મળશે જે દેશમા જે વસ્તુ ઓછી મહેનતે-ઓછા ખર્ચે પેદા
થતી હશે તેને વેગ મળશે ખરિણામે ઉત્પાદન ને લેવડદેવડ બનેમાં
ઓછા શક્તિવ્યયે વધુ લાભ મળશે અર્થશાસ્ત્રમા આ સિદ્ધાંત એ
લગભગ વેદવાક્ય મનાતો હતો બસો વર્ષ પછી શું છે ? એ
સિદ્ધાંતની આજે ટેકડી થઈ રહી છે એના દિમાયતીઓ જ આજે
સરક્ષણનીતિને પોષક ઓટાના-કરાર કરી પોતાના તારાના દેશોમા
પોતાના દરફિનો માલ ન આવે તેવી વેતરણ કરી રહ્યા છે

પણ હર શા માટે ? એક દિવસ આપણે ત્યાં જ દૂધ વેચતું

એ પાપ મનાતું. આજે છાશ પણ કાંઈ મફત આપતું નથી. ગામડાંમાં એ પેટે દળણું દળાવે છે.

આ બિલટપાલટ ફેરફારનું કારણ શું? આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર, વ્યાપારી મૂડીવાદ તથા બગ્ગર માટે ઉત્પાદનનો જન્મ.

જેમ વ્યાપારી અર્થવ્યવસ્થાએ વ્યાજને વાજળી ફારાનું તેવી જ રીતે તેણે કાકોરોના અંગૂઠા નીચે દબાયલા અર્ધશુભામ ખેડૂતોને સુકા કર્યા, સ્વતંત્ર ખેડુ અથવા સ્વતંત્ર કારીગર-વર્ગને જન્મ આપ્યો. ગઈકાલ મુધી ખેડૂતો એ કાકોરોના ચણોતિયા હતા. એમની મોટા ભાગ કાકોરે આપેલી અમુક જમીન પોતાને માટે ખેડતો, બહુભાઈ દર અઠવાડિયે ત્રણ કે ચાર દિવસ જઈને કાકોરની આવગી જમીન પર ખેડ કરતો. આમાં એને કાકોરની દયા પર નિર્ભર રહેનાતું થતું. કાકોર એની જમીન ગમે ત્યારે ખૂંટવી લઈ શકતો-એના મન-માન્યા કાયદા આ ખેડુઓએ માનવા પડતા. એ કરનાય વિશેષ તો એ હતું કે બધાં જ કામોમાં પહેલું હિત કાકોરની જમીનનું જોનાતું. વાવણી પહેલાં ત્યાં થતી-ભલે એ દરમિયાન આ અર્ધ-શુભામોની જમીન સુકાઈ જાય. પહેલી ખેડ, પહેલી લણણી-ખધું જ ત્યાં થતું. દરમિયાન આ ખેડુનો માલ લંધાઈ જતો, સુકોતો કે બગડતો, ઉપગંત કાકોરની નજર ક્યારે કયા સારી ખેડવાળા દુકડા પર બગડે તે અનિશ્ચિત હતું. આ સ્થિતિની અંદર એમનામાં સારી ખેડ કરવાનો-હિલ દઈને મારું સમજી કામ કરવાનો કે જમીન સુધારવાનો ઉત્સાહ નહોતો, કારણકે પોતે રજેપું પોતે જ બોગવશે ને ખારો તેની ખાતરી નહોતી. ખેડૂતો સ્વતંત્ર નહોતા-સર્ફ અથવા અર્ધશુભામ હતા.

તે વખતે ખેડુ પોતે પોતાનું પકવતો ને કાંઈ અવ્યવસ્થ કરતી હોય તે વસ્તુવિનિમય કરી લેતો. વ્યાપારી મૂડીવાદ આવનાં ખેડુને

પોતાની ચીજો બહાર વેચવાનું, બહારની વિવિધ ચીજો લેવાનું, તે લેવા માટે વિશેષ ઉત્પાદન કરવાનું સહેજે મન થયું. એ ઇચ્છા પૂરી પાડે તેવા વર્ગ પણ મદદમાં મળી ગયો. તે આ વ્યાપારીઓ, વ્યાપારીઓને નાના નાના ઠાકોરો આંખના કણાની પેઠે ખૂંચના હતા. એમણે ખેડૂતોને નાણું આપ્યું. ખેડૂતોએ અત્યાડિયાના ઠારાવેલ દિવસ ઠાકોરને આપવાને બદલે રોકડ નાણું આપીને છટી જવાનું ને પોતાની જમીન પર વધુ મહેનત કરવાનું સ્વીકાર્યું. સ્વતંત્ર ખેડ તથા વિધેાદીની પ્રથા શરૂ થઈ. તે સાથે જ સ્વતંત્ર કારીગર-વર્ગનો પણ જન્મ થયો. ગઈકાલ સુધી દરેક માણસ ખેડ કરતો ને લાંબુ-તૂટકું હાથે સમારી લેતો. પોતે પોતાનો વણકર ને સુતાર હતો. કોઈ સ્વતંત્ર કારીગર ભોગજોગે હોય તો એ ઠાકોરો દાસ થઈને રહેતો. વેપારીઓએ આવા કારીગરોને નાણાં અપાવી મુક્ત કરાવ્યા ને નવાં રચારાં શહેરોમાં તે સ્વતંત્ર કારીગરનું સ્થાન પામ્યા. વેપારીઓને લાવેલ માલ પેટે કાંઈક માલ તો લઈ જવો જોઈએ. એકપક્ષી વ્યાપાર કે જેમાં એક પક્ષે માલ લઈને નાણાં જ આપ્યા કરવાનાં હોય તે તો લાંબો વખત પોસાય નહિ. એટલે મૂળ જગ્યાએ લઈ જવાના માલની શોધે હાથકિયોગોને વેગ આપ્યો. પ્રત્યેક ધંધા અલગ ધવા માંડ્યા-કારીગર ને દસ્તકીશફયના ઉદ્યોગનો જન્મ થયો.

હવે આ વસ્તુએ રાજ્યઅવસ્થા પર શી અસર કરી તે જોઈએ. ધર્મે નમતુ મુકયુ ગણોતિથા-સર્ફ-ખેડૂતપે પલટાયા, કારીગરો સ્વતંત્ર થયા ને રાજ્ય જ ન પલટાય તે કાંઈ આત્મે ? વસ્તુત તો આ બધાંએ ભેગાં મળીને રાજ્યપલટો કર્યો. રાજ્ય-તંત્રને પલટાવું તો નહોતુ, કારણકે ગઈકાલ સુધી બધા એના વેડિયા હતા. સૌ એને હાથ-હા કરતા, પણ હવે તો રૂપિયા આપ્યા કે સૌ છટા, ને રૂપિયા આપવા વ્યાપારી તૈયાર હતા. આમ વ્યાપારી એ ઠકગતયુગનો દુસ્મન હતો. ઠાકોરોને લાંબુ કે યુગ

યુગથી જે એમનો દાસ હતો-શિકાર હતો તે આજે ખીજના દાધમાં આપ્યો જતો હતો. ઠાકોરો કંઈકયા-આખરે ભાગ્યા ને ભાગ્યા. કારણકે યુગબળ એમની વિરુદ્ધ હતું. કારીગરો ને ખેડૂતો પૂરા સ્વતંત્ર નહોતા થતા-વ્યાપારીની ગળગમાં જરૂર જતા હતા, પણ એ ગળગ ઠાકોરોના કરતાં દીથી ને મુંઝવણી હતી. દકરાતો કરતાં ત્યાં વધુ સ્વાતંત્ર્ય હતું. એટલે સર્ક ને ખેડૂતોએ પોતાનું વજન વ્યાપારીઓ તરફ નાખ્યું. વેપારીઓને આ નાની નાની ઠકરાતો વેપારમાં આડી આવતી હતી. આ બધા ઠાકોરોને વ્યાપારની દૈર્ઘ્ય પડી નહોતી. તેમને તો એમના અર્ધશુભ્રામોથી જ સંતોષ હતો. એમના રાજ્યમાં નહોતા રસ્તા, નહોતાં પુલ કે નાળાં, નહોતો એક પ્રકારનો તોલ કે નાણું. તેઓ ટૂંકી મર્યાદામાં જીવનારા ને ટૂંકી નજરવાળા હતા. તેઓ અંદર અંદર કંઈકયા કરતા ને એ કંઈકા એમના તાખાના લોકોના વ્યાપાર તેમજ ખેતીવિષયક જીવનને પણ અસ્થિર કરી મૂકતા. વ્યાપારીને આ સ્થિતિ પોતામાં તેમ નહોતું. એને સુંદર રસ્તા, લુંદારાથી સડીસલામતી, એકસરખી જ જગત, એકસરખાં તોલ-માપ ને એકસરખી કાર્યપદ્ધતિ, કાયદા-કાનૂન, વેપાર અર્થે ફર્યાદસ્તાની છૂટ ને સંરક્ષણ જોઈતાં હતાં. આ બધી નાની નાની ઠકરાતોતી હોય એમના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ હતી. સમાજશરીર વિકસતું હતું પણ કિપલા કોટ સમી રાજ્યપદ્ધતિ વિકસવા ના પાડતી હતી. કોઈકે સમજી ઠાકોરો યુગબળ સમજ્યા, ધણા ન સમજ્યા. ત્યાં ખેડૂતો ને વ્યાપારીઓએ એક ઠાકોરને પોતાને અનુકૂળ રીતે રાજ બનાવી, નાણાં ધીરી, દેશવ્યાપી સત્તાનો ઉદય કર્યો. ઠકરાત-યુગ, ભૂદાસ-પદ્ધતિ પર રચાયેલ વ્યવસ્થા તૂટી નવી અર્થવ્યવસ્થાને અનુકૂળ એવાં Nation states બિલાં થયાં.

માકસે ક્રીટિક આફ પોલિટિકલ ઇકોનોમીની પ્રસ્તાવનામાં આગળ ચાલતાં લખ્યું છે કે—

" When material productive forces of society have advanced to a certain stage of their development they come into opposition with the old conditions of production—to use a legal expression with the old property relations under which these forces have hitherto been exerted.

Instead of continuing to serve as institutions for the development of the productive powers of society these antiquated property relations now become hinderances. Then begins an epoch of social revolution."

સમાજવાદ તરીકે માર્ક્સે આમાં વિશ્લેષ કરવાની ધડી નક્કી કરવાની ચાવી આપી છે. ઉત્પાદન-પદ્ધતિમાં થતો ગમે તે ફેરફાર બાકીનાં ક્ષેત્રો પર ફેરફાર કરી રિશ્તવર્માં મદદગાર થતો નથી. એ જ ઉત્પાદન-પદ્ધતિનો ફેરફાર વિશ્લેષ કરી સકશે કે જે અગાઉના કરતાં સામાજિક ઉત્પાદનને વિશેષ વેગ આપી શકે તેમ હોય. બાપારી મૂડીવાદે ઠકરાતયુગ પર વિજય મેળવ્યો તેવું કારણ એ હતું કે એણે ખેડૂત-કારીગરને વિશેષ ઉત્પાદન કરવાની તક આપી, ને એ રીતે વ્યક્તિવિકાસને પણ વિશેષ અવકાશ આપ્યો. એ તકને અવકાશ ગમે તેટલો ઝોછો હોય તોપણ અગાઉની વ્યવસ્થા કરતાં વધારે હતો.

સંક્રાંતિકાળમાં સમાજવાદીઓને મન પ્રાગતિક ને પ્રત્યાધાતી ફેરફારની દસોટી આ છે. સામાજિક ઉત્પાદનને જે પદ્ધતિ વેગ આપી શકે તેમ હોય તે તે કાળપુરતી પ્રાગતિક લેખાય.

પણ દરેક વ્યવસ્થાને ઉત્પાદન વધારવાની મર્યાદા મુકાય છે. એ અમુક હદ સુધી જ વિશ્વના કુલ ઉત્પાદનને વેગ આપે છે, ને

યુગથી જો એમનો દાસ હતો—શિકાર હતો તે આજે ખીજના દાસમાં
આલ્પો જતો હતો. ઠાકોરો ઝડપ્યા—આખરે ભાગ્યા ને ભાગ્યા.
કારણકે યુગમળ એમની વિરુદ્ધ હતું. કારીગરો ને ખેડૂતો પૂરા સ્વતંત્ર
નહોતા થતા—વ્યાપારીની જામમાં જરૂર જતા હતા, પણ એ જામ
ઠાકોરોના કરતાં બીજી ને સુવાળી હતી. ઠકરાતો કરતાં ત્યાં વધુ
સ્વાતંત્ર્ય હતું. એટલે સર્ક ને ખેડૂતોએ પોતાનું વજન વ્યાપારીઓ
તરફ નાખ્યું. વેપારીઓને આ નાની નાની હકારતો વેપારમાં આડી
આવતી હતી. આ બધા ઠાકોરોને વ્યાપારની કંઈ પડી નહોતી.
તેમને તો એમના અર્ધગુલામોથી જ સંતોષ હતો. એમના ગભ્યમાં
નહોતા રસ્તા, નહોતાં પુલ કે નાળાં, નહોતો એક પ્રકારનો તોલ
કે નાણું. તેઓ ટૂંકી મર્ચાંદામાં જીવનારા ને ટૂંકી નજરવાળા હતા.
તેઓ અંદર અંદર ઝઘડ્યા કરતા ને એ ઝડપા એમના તામાના
સોડાના વ્યાપાર તેમજ ખેતીવિપયક જીવનને પણ અસ્થિર કરી
મૂકના. વ્યાપારીને આ સ્થિતિ પોસાય નેમ નહોતું. એને સુંદર રસ્તા,
લુંદરાથી સડીમ્લમતી, એકસરખી જ જકાત, એકસરખાં તોલ
માપ ને એકસરખી કાર્યપદ્ધતિ, કાયદા—કાનૂન, વેપાર અર્થે
ફત્વાહરવાની છૂટ ને સંસ્કૃષ્ટ જોષતા હતાં. આ બધી નાની નાની
ઠકરાતોની હદો એમના માર્ગમાં અંતગચ્છ હતી. સમાજશરીર
વિકસતું હતું પણ ઉપલા કોટ સમી રાજ્યપદ્ધતિ વિકસવા ના પાડતી
હતી. કોઈક સમજી ઠાકોરો યુગમળ સમજ્યા, ધણા ન સમજ્યા,
ત્યાં ખેડૂતો ને વ્યાપારીઓએ એક ઠાકોરને પોતાને અનુકૂળ રીતે
ગળા બનાવી, નાણાં ધીરી, દેશવ્યાપી સત્તાનો હિંમત કર્યો. હકગત-
યુગ, બૂદાસ-પદ્ધતિ પર સ્થાયેલ વ્યવસ્થા તૂટી નવી અર્થવ્યવસ્થાને
અનુકૂળ એવા Nation states બિના થયાં.

માકસે ક્રીટિક એક પોલિટિકલ હિસ્ટોરીની પ્રસ્તાવનામાં
આગળ ચાલતાં લખ્યું છે કે—

"When material productive forces of society have advanced to a certain stage of their development they come into opposition with the old conditions of production—to use a legal expression with the old property relations under which these forces have hitherto been exerted.

Instead of continuing to serve as institutions for the development of the productive powers of society these antiquated property relations now become hinderances. Then begins an epoch of social revolution."

સમાજવાદ તરીકે માઠમે આમાં વિશ્લેષ કરવાની ધડી નક્કી કરવાની ચાવી આપી છે. ઉત્પાદન-પદ્ધતિમાં થતો ગમે તે ફેરફાર બાકીનાં ક્ષેત્રો પર ફેરફાર કરી વિશ્લેષમાં મદદગાર થતો નથી એ જ ઉત્પાદન-પદ્ધતિનો ફેરફાર વિશ્લેષ કરી શકશે કે જે અગાઉના ક્રમમાં સામાજિક ઉત્પાદનને વિશેષ વેગ આપી શકે તેમ હોય. બાપારી મૂડીવાદે ફક્તતથુગ પર વિજય મેળવ્યો તેનું કારણ એ હતું કે એણે ખેડૂત-કારીગરને વિશેષ ઉત્પાદન કરવાની તક આપી, ને એ રીતે વ્યક્તિવિકાસને પણ વિશેષ અવકાશ આપ્યો. એ તકને અવકાશ ગમે તેટલો ઝોડો હોય તોપણ અગાઉની વ્યવસ્થા કરતાં વધારે હતો.

સક્રિયકાળમાં સમાજવાદીઓને મન પ્રાગતિક ને પ્રત્યાધાતી ફેરફારની કસોટી આ છે. સામાજિક ઉત્પાદનને જે પદ્ધતિ વેગ આપી શકે તેમ હોય તે તે કાળપુસ્તી પ્રાગતિક લેખાય.

પણ દરેક વ્યવસ્થાને ઉત્પાદન વધારવાની મર્યાદા હોય છે. એ અમુક હદ સુધી જ વિશ્વના કુલ ઉત્પાદનને વેગ આપે છે, ને

એક કાળ એવો આવે છે કે જે પછી એને માટે ઉત્પાદન-શક્તિ તે જ વ્યવસ્થા નીચે વધારવી તે અશક્ય થઈ પડે છે તે ધડીથી તે વ્યવસ્થા પ્રમાણાતી ગણાય દુષ્કાંત-યુગે પણ નાનો પણ ચિથર સમાજ જીમો કરી, એના રક્ષણની જવાબદારી લઈને એના અગાઉના જમાના કરતાં ઉત્પાદન ને તે દ્વારા મુખ્યશક્તિ વધાર્યાં હતાં પણ એથી વિશેષ નિસ્તરુ પ્રયેક ઠાકોરના અધિભાર રહેના છતાં અને તેમ નહોતું ઠાકોર મગી જાય તો જ નાની નાની દુશ્કાંતોમાંથી વિશાળ સમાજ મને ને ઉત્પાદન વધે

સમાજવાદીઓના વિશ્લેષણ પ્રમાણે મૂડીવાદ પણ આજે ઉત્પાદનને રોકી રહી છે પ્રત્યાષાતી અનેક છે એને ઉધવાની નાખવાની ધડી આવી ગણાય આ કસણી લઈને આપણે જોઈએ કે મૂડીવાદ કયા આવીને જીમો છે

આપણે અત્યાજનનાર છાપામાં આવતું નહિ હોવાથી આત્મ દત્ત્યા કર્યાના ક્રિસ્ટા વાચીએ છીએ પહેલાં પણ માર્ગમાં ભૂખથી પીડાઈને મરતા ખગ-રોગ પણ એકીસપાટે અનેકને ઉપાડી જતો “પ્લેગ ડેથ” યુરોપમાં વર્તવિન ડેરના વર્ણનો રૂનાં જીભા કરે છે પણ તે દિવસે તો લાચારીથી એ બધું જોઈ ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો એ પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં સમયસર અમ્મ પહોંચે તેવી મોઈ નહોતી ઔષધો તથા આરોગ્યના નિયમો ગોધાયા નહોતા પણ આજે તે કારણો હયાત નથી માનવશુદ્ધિએ યત્રોની સદાયથી એટની શક્તિ જન્માવી છે કે કોઈએ અમને અભાવે બૂખે મરવું ન પડે ઔષધના અભાવે જ રોગના મોગ થવું ન પડે

એવી સદીમાં આ જાતની યત્નશક્તિનો કેટલો વિકાસ થયો છે તેનો સહેજ ખ્યાન લાવવા નીચેના આકાશ શ્રુઓ *

કેટલા હોર્સપાવર શક્તિ- ગ્રેટબ્રિટન	એક હોર્સપાવર = ૬ માણસની શક્તિ	ફ્રાંસ	જર્મની	યુ.એસ.એ.	કુલ દુનિયા
૧૮૩૫ ૦૩ મીલિયન હો. પા. ૦૦૨	૦૦૧	૦૦૩	૦૬૫		
૧૮૭૫ ૬	૩	૪	૭૦૮	૨૬૫	
૧૯૧૩ ૨૮૫	૧૨૫	૨૧	૮૬	૨૧૧	
૧૯૨૮ ૩૭	૧૮૫	૩૨	૧૬૨	૩૯૦	

આ તો કારખાનાંના ઉદ્યોગોમાં જે યંત્રશક્તિનો વધારો થયો તે છે ખેતીવાડીએ પણ એ સાથે જ પ્રગતિ કર્યા કરી છે. કેનેડામાં ૧૮૬૦માં માણસ દીક ૧૩૧ શુશલ (શુશલ એટલે ૧૧ મણ) થઈ પેદા થતા. ૧૯૨૧માં તે ૭૦ શુશલ થયા. ફ્રાંસમાં ૧૮૪૦માં ૭૫ ટકા લોકો ખેતીમાં શ્રદ્ધાવા હતા. પણ ૧૮૮૧માં ખેતીમાં અરધા જ હતા. ૭૧% ઉત્પાદન ૧૮૪૦ કરતાં જમણું હતું. વૈજ્ઞાનિક ખેતીનું આ પરિણામ હતું. ૧૯૦૦થી ૧૯૨૮ સુધીમાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ ૧૦૪ ટકા વધી. આર્જેન્ટાઈનમાં ૧૭૨ ટકા ને કેનેડામાં ૩૩૦ ટકા વધી. ૧૯૧૩થી ૧૯૨૮ વચ્ચે દુનિયામાં અનાજની કુલ નિકાસ ૧૪૭ ટકા વધેલી અને એ જ દરમિયાન દુનિયાની વસ્તી ૧૧.૬ ટકા વધેલી.*

શેધેમસ્ટીડમાં ઇંગ્લેન્ડના ખેતીવાડી ખાતાની ખૂબ જાણીતી પ્રયોગશાળા છે. ત્યાંના આકાશચોરીએ ૧૯૩૧માં જણાવેલું કે ખૂબ સંભાળપૂર્વકની તપાસ કરીને દિસાન મૂકતા એમ લાગે છે કે આજે જે વસ્તી છે તેના કરતા ચારમણી વસ્તી આજે જ ખુશીથી નભાવી શકાય +

સ્ક્રુઅર્ટવેઇઝે ‘મશીન એન્ડ મેન’ના દિસાન મૂકીને કહ્યું છે કે આજે જે યંત્રશક્તિ છે તે દરેક માણસને પાંચ નોકર પૂરા પાડે તેટલી છે.

* World's progress 1976

* Facism P. 7.

દરેકને નોકર મળે કે ન મળે, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે કેમ તે વાત એકવાર જવા દઈએ, પણ કોઈને જુએ ન મરવું પડે, કોઈએ કામ વિના બેસી રહેવું ન પડે, બાદ્યાવસ્થામાં પેટ માટે થઈને વૈતરું ન કરવું પડે ને વૃદ્ધાવસ્થામાં બીખ ન માગવી પડે તે વસ્તુ તો ઇચ્છવા જેવી ■ એમાં તો શંકા નથી. આજે રોજના જે આનાથી વિશેષ કમાણી નથી કરી શકતા એટલે જ બાળકોને શાળામાં મોકલવાને બદલે જે ખેતર પર મોકલવા પડે છે તે ને તેનાં દરેકો તો સંસ્કારી હુનિયાને શોભાવનારાં નથી જ. જે વૃદ્ધ ખેડૂતો ને મજૂરોએ કાયાનો મઠોડો મઠોડો લોકોનું કામ કરતાં કરતાં ઘસી નાખ્યો છે એને વૃદ્ધાવસ્થામાં સારવાર-ઔષધ ને કેટલીય વાર જરૂરી ખોરાકના અભાવે તરફડિયાં મારતાં રિમાવું પડે તે તો કલંક છે જ એમ તો સૌ સર્વાનુમતે કહેવાના.

હાં આજે સ્થિતિ તો એ જ છે. હિંદુસ્તાનમાં મેલે-રિયાથી કેટલા મરે છે ? સર્પદંશથી કેટલા મરે છે ? ઇન્દિયુ-એન્ડાએ છેલ્યાં વર્ષમાં કેટલા લીધા ? બેકારી કેટલા ભોમ લે છે ? માણસ મરી જાય તેનું દુઃખ નથી થતું, મરી જાય તે તો છૂટ્યા, પણ એના અંતરની જ્યોત ધીરે ધીરે ઓલવાતી જાય, જીવન અંધાર, નિરાશા ને અનીતિથી ભરાઈ જાય તે કરુણ દ્રશ્ય છે. જે પ્રયેકમાં છુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, અશોક નદિ તોય ઓછામાં ઓછું સુંદર શિલ્પી, સુંદર કવિ, સુંદર શૂદ્રસ્થ થવાની શક્તિ છે તેને અર્ધ-પશુ જેવી સ્થિતિમાં વિના કારણ જનડતા જતા જોવા તે દૈયું વલોવી નાખે તેવું દ્રશ્ય છે. પ્રકૃતિએ ભરેલ અનુપમ સમૃદ્ધિનું આ અપમાન જોયું જાય તેવું નથી. અમેરિકામાંય મંદી વખતે લાખો બેકારો હતા. ઈંગ્લંડમાં સામાન્ય રીતે ૧૨-૧૫ લાખ તો બેકારો રહે જ છે. આ બે તો સૌથી ગમદા દેશો. એના પરથી બીજાની સ્થિતિ માપી લેજો. આપણા આંકડા તો રહે છે કે બ્રિટનમાં ૧૮૩૫માં જે

યંત્રશક્તિ હતી તેના કારણે ૧૯૨૮માં સવામો મણી થઈ. ને અમેરિકાની તો ૫૦૦૦૦મણી વધી. એનો અર્થ શું એ છે કે બ્રિટન અને અમેરિકાના બધા રાજીઓ ૧૮૩૫માં હતા તેના કરતાં ૧૯૨૮માં અનુક્રમે સવાસો ને પાંચદશગણા સમૃદ્ધ છે? તો પછી આ બેકારી ને યુદ્ધ શા માટે?

યંત્રયુગ જ્યારે શરૂ થયો ત્યારે તો જગતે એના પર બારે આશા બાંધેલી. ને એના યોજકો ને સંચાલકોએ પણ બાતબાતનાં મનોહર ચિત્રોથી સૌનાં મન રંગી દીધેલાં. હવે કોઈ બૂખ્યું નહિ સૂએ, કોઈ નાચું નહિ રહે, કોઈ કોઈને મારશે નહિ તેમ પીડશે પણ નહિ. સૌ બાઈબોની જેમ રહેશે. ખાગે-પીગે ને રમશે-જામશે. જ્યાં યંત્રધી અશ્વપાત્ર બન્યું હોય ત્યાં કોઈએ કોઈને ચૂસવો શા માટે? તાંત્રીને કારણે જ માણસ લોભી ને દૂર હતો. નિયારા મીઠા ગુલામીની વ્યવસ્થા નબાવે નહિ તો શું કરે? એમની પાસે થોડું જ વગણ કે વીજળીનું બળ હતું કે એના વડે વહાણો દાંટી શકાય. પણ હવે તો યંત્રવિદ્યાને મનાપે આપણે કુદરતને જ હળે જોડી છે. પછી શું ફિક્ક? માણસને તો મુક્તિ જ આપવાની ને? યંત્ર સૌને જોઈએ તેટલું પેદા કરશે પછી તકગર શું કામ? આવા કૈંક ગુલામી જ્યો યંત્રયુગની શરૂઆતમાં સૌએ સેવેલાં. એનો પૂર્વાર્ધ સાચો ધડચો છે. આજે યંત્ર અટક પેદા કરે છે-દ્વલુપ વિશેષ પેદા કરવાની શક્તિ ધરાવે છે બીજા, કાળી, લગ્નિનથી માંડીને તે રાજા-મહારાજા સુધી સૌને સંસ્કારી જીવનની સામગ્રી પૂરી પાડવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. છતાં એનો ઉત્તરાર્ધ અમલમાં આવ્યો નથી અમજીવો તો ગરીબના ગરીબ જ રહ્યા છે.

કેમ? સમાજવાદ એનો જવાબ આપે છે ને માર્ગ પણ ચીંધે છે.

એ કહે છે કે મૂડીવાદ કદી ઉત્તરાર્ધને અમલમાં મૂકી શકવાનો નથી. એનું અસ્તાગૃહ્ય પૂર્વાર્ધને જ અમલમાં મૂકવાનું છે મૂડી-

વાદ અદ્ભુત રીતે, શુદ્ધિને દિગ કરી દે તેણે ઉત્પાદન કરી શકશે પણ તેની વહેચણી નહિ કરી શકે. પાણીનો સ્વભાવ જેમ નીચાણ તરફ વળવાનો છે, તેમાં ફેર જ થતો નથી, તેવા જ મૂડીવાદનો આ અંદર સ્વભાવ છે.

આમ કેમ ? આપણે જોઈએ

મૂડીવાદનો પાયો શો છે ? એને ગતિ આપનારું બળ કયું છે ? કયા ધક્કાનો માર્યો મૂડીવાદ પોતાનાં કારખાનાં ચક્ષાબ્ધા કરે છે ? નફો. મૂડીવાદી પોતાની મૂડી રોકે છે, માણસો એકઠાં કરે છે, દોડધામ કરે છે, કરોળિયાની પેઠે ચારે બાજુ પોતાની એજન્સીનાં જર્જા ગૂંથે છે, તાગનાં દોરડાં સંધિ છે. પણ એ બધાંની પાછળ મુખ્ય હેતુ હોય છે ખાનગી નફાનો આને કીધે મૂડીવાદ ઉત્પાદન-પદ્ધતિને production for profit-નફાના પાયા પર અધિષ્ઠિત થયેલી ઉત્પાદન-પદ્ધતિ કહી છે. એ પાયો જે દહાડે ન રહે કે ખસી જાય તે દહાડે મૂડીવાદી કારખાનું નહિ ચલાવે. બને તેટલો ઝાઝો નફો રહે તેટલા માટે તે એનાથી થાય તેટલા પ્રયત્નો કરશે, સાચા-જૂઠાં કરશે, ફૂડ-કપટ રમશે, અન્યાય-દિંસા બધું જ કરશે પણ માનો કે તે છતાંય નફો મળે તેવા સંજોગો ન રચાતાં શું તે કારખાનું ચાલુ રાખશે ખરો ? એ તરત બંધ કરશે Production for profit એ મૂડીવાદી ઉત્પાદનનું ચાક્ષક બળ છે તે એમાં જ એના વિકાસ તે વિનાશના બીજ છે

પ્રત્યેક મૂડીવાદી નફો મેળવવા માટે મૂડી રોકે છે ને ખીણ બંધી ખટપટ કરે છે પણ એ એક જ મૂડીવાદી નથી એના જેવા બીજા પણ છે જેમણે પણ નફો મેળવવા માટે ઉલ્લેગ શરૂ કર્યો છે. હવે વધારે નફો મળવાનો સંભવ તેને વિશેષ છે કે જે બીજાના કરતાં સરસો માન બજારમાં મૂકી શકે બીજાના કરતાં મોંઘો હોય તો તો એનો માલ ખપવાનો સંભવ જ નથી. આથી મૂડી-

વાહીઓની પરસ્પરની હરીફાઈ જ માલને બને તેટલો વિશેષ સસ્તો કરવાને પ્રેરે છે માલ સસ્તો તો જ થઈ શકે જો સામેના હરીફ કરતાં પોતે ઓછા સમયમાં, ઓછું તેવ બાળી, ઓછા માણસો રોકી, ઓછી મુદત માગે તેનાં યંત્રો શોધે આ રીતે એમની હરીફાઈ ઓછા મજૂરો માગે તેવા યંત્રોના સંશોધનને ઉત્તેજન આપે છે, જે યંત્રો આ રીતે વિશ્વની કુલ ઉત્પાદન-શક્તિમાં વધારો કરે છે

યંત્રોદ્યોગનો સતત વિકાસ કરવાનો આ મૂડીવાદનો સ્વભાવ એ જ મૂડીવાદના વિકાસને મુશ્કેલ ને છત્તની ધડીએ એક કાળે અશક્ય બનાવે છે. તેજમદી-મુદ્દ-એકારી ને વિપુલતા વચ્ચે જ દારિદ્ર્યે જન્મ આપે છે

એના કારણે બે છે.

(૧) કોઈ પણ એક મૂડીવાદીને શરૂ શરૂમાં એનો માલ કેટલો ખપશે તેની ખચ હોતી નથી એ ઉત્પાદન કરે છે-ખપી જાય છે, વળી વધુ જોરથી ઉત્પાદન કરે છે એનું જોઈને બીજા પણ એ જ ધધામાં મૂડી રોકે છે પરિણામે એ ધધામાં જોઈએ તે ક્રમમાં માલ વધારે પેદા થાય છે આપણે જુદો જ દાખલો લઈએ આ દેશમાં કુલ કેટલી જોડી જુદા ખપશે તેની કોઈ એક મૂડીવાદીને નિશ્ચિત ખચર હોતી નથી મૂડીવાદીઓને પરસ્પર હરીફાઈ હોય છે એટલે એકઠા મળીને નિકાલ પણ લાવી શકતા નથી. એથી જ્યારે એક જુદું કારખાનું ધમધોકાર ચાલતું ને સારો નફો કરતું દેખાય છે ત્યારે બીજા એવા જ કારખાનાઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં શરૂ થાય છે એક દિવસે ઓચિંતાની સૌને ખચ પડે છે કે ખચરમાં જુદા તો વધારેપડતા આવી પડ્યા છે વખારો જુદની જોડીથી જરાના માડે છે, શરૂઆતમાં તો દરેક મૂડીવાદી જુદને વધુ સસ્તા કરવા પ્રયત્ન કરે છે, એક બાજુ યંત્રો

શોધે છે. અને તેટલા ઓછા મજૂરો કોમ લઈ વધુ પેદા કરવા મથે છે, ને ખીજી બાજુ આવી બહેરખજારો આવે છે :

“તમારે એક ‘બોડ’ ખૂદ શા માટે ? શિયાળા માટેનાં ખૂદ ખરીદો. ઉનાળા માટે સ્લીપર નહિ પણ ચંપલ ખરીદો. દાકતરો કહે છે—તમારા પગને સૂર્યનો પ્રકાશ મળવા દો. ”

પણ આમાંય હરીફાઈ તો હોય જ છે. મૂડીવાદીઓ એક-બીજાનું અનુકરણ કરવામા પાછા પડતા નથી પગિણાએ એક દિવસે રાતપાળી બધ થાય છે. કારખાનું સાવ બધ કરનું પડે છે. મજૂરો બેકાર બને છે. મજૂરો બેકાર બનતા ઘણી ચીજો ખરીદી શકતા નથી. ને જે ખૂદના ધંધાનુ તે જ અન્ય ધંધાનુ પણ વહેંચે-મેડે થાય છે. આનું નામ મંદી આ મંદી ઘણીવાર કામચલાઉ હોય છે. થોડા મહિના પછી પેલાં વધી પડેલા ખૂદ ખપી જતા—થોડાં કારખાનાએ દેવાળું કાઢતાં, બાકીનાં વગી બૂંગળું વગાડે છે. પણ તેય થોડા વખત માટે જ ને ? આમ તેજ—મંદીનું વર્તુળ ચાલ્યા કરે છે. દર વખતે મંદીનું જોર વધતું જાય છે ને છેવટે આવે ■ સાવ સ્થગિતતા

કઈ રીતે તે સમજવા ખીજું કારણ લઈએ

(૨) સમાજવાદીઓ માને છે કે પાણીનો સ્વભાવ જેમ વહેવાનો છે તેમ જ મૂડીવાદનો સ્વભાવ સુદર ઉત્પાદન અને ખરાબ વહેંચણી કરવાનો છે. અસમાન વહેંચણી હોય—એકના હાથમાં અલગક ધન હોય ને એકના પેટમાં સાંસા હોય ત્યાં આ પરિણામ આવે જ. માર્કિસમન વિચારણામા આને Law of concentration of capital અથવા મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો કાયદો એ નામ અપાયુ છે મૂડીવાદ જે ઉત્પાદન કરે છે તે બે વર્ગ વચ્ચે વહેચાય છે, એક મજૂરવર્ગ ને બીજો માલિકવર્ગ. જેમ જેમ યત્રો-

લોભનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ મજૂરોની સંખ્યા સમાજમાં વધતી જાય છે આ વધુ સખ્યાવાળા મજૂરોને શુ મળે છે ?

યત્રોએ એમના આગમન સાથે જ હાથઉલોગોને તોડી પાડ્યા હોય છે મિનના કાપડની હરીફાર્ષમાં હાથસાળનુ કાપડ ટપી શકતુ નથી, મોઘુ પડે છે એથી સાગરીએ સાળ છોડીને બીજો ધધો ગોતવા નીકળતુ પડે છે આવુ જ ધાત્રી, મોત્રી, કુભાર, રમારો, છીપો ને બીજા હાથકારીગરીમાં રોકાયના કારીગરો વિશે હવે યત્ર ઉલોગ એ હાથઉલોગ કરતા ઓછી મંખ્યામાં મજૂરો માગશે—જ્યારે કામ વગરના મજૂરો તો ધણા વધારે હોય છે મિન-માલિકને મિલમાં સો મજૂરો જોઈતા હોય ને એને જ્યારણે કામ માગનાર ૨૦૦ જાલા હોય તો પરિણામ શુ આવે ? મિન-માલિકને સો જોઈતા હોય ને ૫૦ હોય તો તો મજૂરો મોઘા થવાના, એમનુ મન સંતોષાય નેવો દર મળે ત્યાસુવી ખેચતાણ કરવાના પણ અહીં તો એથી ઉધુ છે મજૂરો જોઈએ તે કરતા વધારે છે, મજૂરોને કામની ગરજ છે, એટલે તેઓની અદર અદર હરીફાર્ષ થવાની. દરેક માણસ બીજાના કરતા બને તેનુ ઓછુ માગીને પણ કામે ચડનાનો સાવ બૂખ્યા સ્વભાવ કરતા અધબૂખ્યા સ્વભાવ તે ઠીક જ છે ! પરિણામે મજૂરોને ઓછામાં ઓછી મજૂરી મળવાની ઓછામાં ઓછી એટલે ઝરા, રાટલો ને મરતુ મગી રહે તેટલી મજૂરી, હાડબામ એકમ રહે તેટલી મજૂરી આને Iron law of wages અથવા મજૂરીનો લોખડી કાયદો કહે છે કોઈ પણ યત્રો-દોગી મૂડીનાદી સમાજમાં મજૂરોની સખ્યા યત્રો માગતા હશે તેથી વિશેષ જ રહેવાની આથી મજૂરોને ઓછામાં ઓછી મજૂરી મળવાની, કારણકે જો મજૂર વધારે દર માગશે તો તેને હડમેલીને તેની જગ્યા લેનાર બેકાર મજૂરોની રોજ જહાર જબી જ દશે

આમ મજૂરોને લાગે હમેશા છોતરા જગે ને માલિકોને

ભાગે ગર માનો કે એક માલિકને ભાગે વીંછ હજારનો નફો થયો એ શુ કરશે આ નફાનું ? આપણે કલ્પીએ કે થોડાક તો એ ખાવા-પીવામા, એકાદ મોટર લેવામાં, સારુ મનન વાંધવામા ખરચશે પછી શુ ? બીજા વર્ષે જે નફો આવશે તેનું શુ ? ધનના ત્રણ ઉપયોગો છે એક ભોગ બીજો દાન કે ત્યાગ તે ત્રીજો મૂડીમાં પગિવર્તન મૂડીનાદીઓ ને એમના નફાનું મજૂરોને જ દાન કરી દે તો તો પ્રશ્ન પતી જાય, પણ એ માટે એણે ધધો શરૂ કર્યો નથી દાન દે છે ખરો અદ્વિતદ્વિ, પણ એ તો એરણની ચોરી ને સોયના દાન જેવું, એટલે દાનનો માર્ગ તો બધ છે

હવે ભોગ ભોગને પણ મર્યાદા હોય છે નફો થતાં પહેલાં માનિક ચાગ શેટની ખાતો હશે તે કાંઈ હવે ચાગીશ શેટથી નહિ ખાય એક ખુસ્સી પર મમાતો હશે તે હવે બે-ચાર ખુસ્સી નહિ જોઈએ, બે પનગ પર નહિ ચૂએ, તેમ જ બે જમના બધાવી એક પગ આંહી ને બીજા બમના પગ મૂળને નહિ હરફરે બમના બાધજે તોપણ ભાડે દેશે એના વગી નના પૈસા આવશે ટૂંકમાં ભોગનેય મર્યાદા છે એથી ફક્ત ત્રીજો રસ્તો રહ્યો મૂડીરૂપે પરિવર્તન કરવાનો એટલે એ નફાને રોકે છે મૂડીરૂપે મૂડી એટલે જે ધન નવું બેચસા માટે રોકાયુ હોય તે મિન-માલેક એ નફામાંથી નાં તો મિનમા જ એમદ સાળખાતુ ખોવશે, ભાડાની ચાનીઓ બાધશે, બીજો કાંઈ કેકાણે રેશમતી મિન શરૂ કરશે, મિન શરૂ કરવા જેટલા પૈમા નહિ હોય તો એરી મિનના રોર ખરીદશે ટૂંકમાં, એ પૈસા ખાપી જવાને બદલે જીનગ બીજા વર્ષે મિજેય પૈસા લાવશે નફાનો આંકડો વીંછ હજારને બદલે પચીશ હજારે ચડશે વગી એ ત્રીશ હજાર મૂડીરૂપે રોકાશે એ વળી નવો નફો લાનરો આમ મૂડીનો જમાવ થોડા માણસોના હાથમા થયા જ કરશે મઠકાલ સુધી જે એક જ મિનનો માનિક હતો તે ધીમે ધીમે

ખીજ ઉદ્યોગોને પણ જમાવતો-ગળતો જશે. શણ, રેશમ, ડાલસા, લોખંડ, વહાણવટું, શરાષી આમ ચારે બાજુ આ ફાજલ મૂડી પથરાવા માંડશે. લોકજીવનની ધોરી નસો આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે મૂડીવાદના હાથમાં સરળી જશે. જેમાં મૂડીવાદીઓ પડ્યા તેમાં ઉત્પાદનશક્તિના વધારાની દરીદ્રાઈ-ચંત્રીકરણુ તો આવવાનું. આમ ક્રમશઃ સમાજની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થનાનો. તેની સાથે મજૂરો પણ વધવાના. પણ એક કાળ તો એવો આવશે જ કે જ્યારે આ મૂડીનો જમાન, આ અસમાન વહેંચણી જ મૂડીવાદને તોડી નાખે મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં મજૂરોને તથા ખેડૂતોને પેટવડિયા રહી શકાય તેટલું જ મળે છે તે તો આપણે જોયું. હવે ખેડૂતોને પણ કેમ આપું મળે છે તે જોઈએ.

મૂડીવાદનો જન્મ થયો નથી હોતો સામુધી તો ખેડૂતો પોતાના કામોગ માટે જ પેદા કરતા હોય છે, પોતાના ઠાકોરોને ત્યાં અમુક દિવસ કામ કરે છે અથવા તો નિશ્ચિત ભાગ આપતા હોય છે પણ વ્યાપારી મુગ આવતા જ એ પ્રથા વૂટે છે. ઠાકોરો જાય છે. નાનાંમોટાં રાષ્ટ્રો જન્મે છે. ભાગ્યદાઈ કે હાથી કે બુદ્ધાસ (સર્ફ) પ્રયાની જગ્યાએ સ્વત્ર ખેડૂતો, રોકડ વિતેલી ને production for market-જગરમા વેચવા માટેનું ઉત્પાદન આવે છે, નવી રાજ્યવ્યવસ્થા ઠાકોર-મુગ કરતા વિશાળ પાયા પર હોય ■ એટલે એને પણ પેલી સર્ફવાળી પ્રથા નકામી છે. એને પણ એના અસખ્ય નોકરોને પગાર ચૂકવવા હોય છે, મોટું લશ્કર રાખવાનું હોય છે, રસ્તા સમરાવવાના ને કેળવણી આપવાની હોય છે. આ બધામા રોકડ નાણા-વ્યવહાર એ વધુ સરળ લાગે છે. વસ્તુતઃ ભાગ્યદાઈ કે હાથીપદ્ધતિ એ વિશેષ ખટપટ ને ધ્યાન માગે છે, જે મોટા પ્રદેશ માટે શક્ય નથી હોતું. ખેડૂતો એ નાણાં ચૂકવવા વ્યાપારીઓ પાસે માગ વેચવા જાય છે. સરજાતમા તો

એમને પણ ખેતી, ભાગમટાઈ કે હાલીપદતિ કરનાં આ વિરોધી પદતિ ગમે છે નિશ્ચિત રૂપિયા આપી દીધા એટલે બાકી બધું ઉત્પન્ન એનું—એ માફીના ઉપાદાનનો માલિમ ભાગમટાઈ કે હાલી પદતિમાં એને ભાગે કેટલું આવશે તે અનિશ્ચિત હોય છે, એ પદતિમાં એને ઉત્સાહ નથી હોતો ઉપગમ હાલી એટલે અર્ધ શુનામી પદતિ ને ભાગમટાઈ એટલે ઠાઠારોની સતત કનડગત ખેડૂત એટલે ચોગ એ માનીને જ ઉપરીઓ ચાવવાના એના ખેતર પર ચોપા, એના ખર્ગા પર ચોખી, એની ખડની ગાંસડી પર પણ ચોખી રખેને ઠાઈ ઉત્પન્ન છ નુમાનુ ધરમેયુ કરી દે તો ! ખેડુએ એ વ્યવસ્થામાં સદાય નાના કારખારીઓના અગૂદા નીચે રહેવાનું હોય છે વિરોધીપદતિ એને આ મધ્યયુગી કનડગતમાથી બચાવે છે પણ ધીરે ધીરે વ્યાપારીઓના પગમાં ફસાવે છે આ વ્યાપારી વર્ગ અદશ્ય છે એટલે ખેડુને એની સામે ઉપાય સૂઝનો નથી ગયા વર્ષે જનાં ઓણુ ધઉં સરસ કિતર્યાં પણ સાલો લાવ અરધા જ આવ્યો—રજિરા ગદની વેરના યેગ ને ભગ્નકામેર જેવું થયું એના માનની કેટલી મિત્ર આપની તે નક્કી કરનાર વર્ગ તો એ ખગીદ નાર ઉલોગપતિઓનો હોય છે એક તો ખેડૂતો વેરવિખેર હોય છે એમને મગદન કરતાં આવડતું નથી

૨ ખેતીમાં પણ યત્રીયરણુ દાખન થતા શ્રીમતોનો પળે એમા પેરા હોય છે નાના ખેડૂતો તો લાંગી રયા હોય છે

■ એકદાર બળવ માટે ઉત્પન્ન કર્યા પછી વેચ્યા સિવાય છૂટકો નથી રાહ જોવી એ રોજની કમાણી પર જીવતા મરીમ ખેડુવર્ગ માટે મુશ્કેલ છે ઉલોગપતિ રાહ જોઈ શકે છે,—સમકંન પણ કરી શકે છે, ને છેવટ પરદેસથીય કાચો માલ મગાવી શકે છે

આ સ્થિતિમાં ખેડૂતોને પણ જે લાવ મળે તે બંને તેટલા ઓછા જ હોવાના

આમ ખરીદનાર વર્ગની મોટી સંખ્યા મજૂરો તથા ખેડૂતો. તેને આ વહેંચણીમાં એની શરીરશક્તિ ટકી રહે તેટલી જ સંપત્તિ મળે છે. હવે અનેક દારખાનાંમાં રોકાયેલ મૂડી જે અઢગક માત્ર પેદા કરે છે તેને ખરીદ દેણું ? લોકો પાસે પૂર્ણ વિકસિત મૂડી-વાદી યુગમાં પોતાની મજા અનિવાર્ય જરૂરિયાત સિવાય કશું જ વધારે ખરીદવાની શક્તિ નથી, માત્ર તો બજારમાં દગલાબધ પડ્યો છે. દોલિયા છે, પારણાં છે. રમકડાં, મકાન બાંધવાની સામગ્રી, આનંદવિલાસની વીજળી, બધું જ લેવાનું મન ને જરૂર પણ છે. પણ ખરીદ શાના વડે ? ખરીદશક્તિ જ નથી. આપણે એક દાખલો લઈએ. માનો કે એક શેઠે પદ્મગનું દારખાનું કાઢ્યું. એ ૮૦ પદ્મગ બનાવે છે ને એની કિંમત ૩૦૦ રૂપિયા છે. હવે એ દારખાનામાં કામ કરતા ૫૦ મજૂરોને મજૂરી પેટે ૧૦૦ રૂપિયા મુકવાયા છે. મજૂરો પોતાના એ રૂપિયામાંથી તો પવન ખરીદી શકે નહિ. (આપણે સરગતાથી સમજવા માટે ધડીબ મારી લઈએ કે દેશમાં આ મજૂરો ને શેઠ એ એ જ છે, કાગળે વિકસિત મૂડીવાદી અર્થ-શ્યનામાં એ જ મુખ્ય વર્ગો રહે છે. પાંચ-સાત લેગા મળીને ખરીદે તો છુટી વાત. હવે શેઠને એ પવગોનો મોટો ભાગ ખરીદવા જોટલા પૈસા મળે છે ખરા, પણ એને એટલા બધા પદ્મગને કરવા શું ? જો શેઠ એને મળેલ નફો આ મજૂરોને દાન પેટે આપી દે તો તો પદ્મગ ખરીદાઈ જાય, અથવા એ જ નફો વિશેષ મજૂરી-રૂપે આપી દે તોપણ $100 + 300 = 400 = 40$ પદ્મગની કિંમત, પણ એમ ન બને ત્યાં સુધી દોલિયા લે દેણું ? યાદ રાખો કે મજૂરોને પદ્મગ નથી જોતા તેમ નથી-એ બધા તો બિચારા ભોંઠે સૂએ છે, પણ દોલિયા લેનાના પૈસા નથી. ખરીદશક્તિનો અભાવ છે. બરાબર આવું જ મૂડીવાદમાં બને છે. અલગત, આ કાંઈ એક જ દિવસમાં નથી બની જતા, ધીમે ધીમે ઘણાં વર્ષો આ સ્થિતિ

આવે છે પહેલા અચરનવાર મદી આવે છે તે પછી તો એ મદી chronic થઈ જાય છે એની દિશા તો એક જ હોય છે—મૂડીના જમાવની ને ખરીદશક્તિના અભાવની

Law of concentration of capital (મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો કાયદો) એ ન તૂટી શકે તેવું વિધાન છે મૂડી વાદીઓ પોતાના નફાને નવી મૂડીરૂપે રોકીને આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે છે યત્રોદ્યોગપ્રધાન મૂડીવાદી સમાજમાં મૂડીનો જમાવ એક વર્ગના હાથમાં થયો હોય છે ઉત્પાદનના સાધનો જેવા કે ખાણ, રેલવે, જમીન, કારખાના, બેન્કો બધું એમના હાથમાં હોય છે માનવનો જે વિશાળ વર્ગ ઉત્પાદન કરે છે તેની ખરીદશક્તિ લગભગ હોતી જ નથી એમણેની સખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જ જાય છે તે ખીછ બાણ માનવ ઉત્પાદન પણ ફૂટકે ને જુસકે વધતું જાય છે તે પછી આવે છે મદી માલ ઉત્પન્ન તો કર્યો પણ ખરીદશે કોણ? ટપોટપ કારખાના બંધ થવા મડિ છે લોખંડ મસ્તા પર નિરાશ આખે કામ વિનાના આવડે છે કચ્છાનિષ્ઠ ને ભૂખમરો આવે છે વિશ્વના ઇતિહાસમાં આ એક અનોખી ધમ્તો છે પહેલાં લોકો ભૂખે મરતા પણ ઉત્પાદનને અભાવે આજે પ્રમથધા વિનાના છે, ભૂખે મરે છે મરણકે બહુ વધારેપડતું પેદા થઈ ગયું છે વિપુલતાને પરિણામે દારૂિ અહીં લોકોના વાંસા ઉપાગ છે ને ત્યાં દગમથ કપડુ સડતું પડ્યું છે જેની ખીંક ઉગાડી છે તેની ખાસે ખરીદશક્તિ નથી ને જેની ખાસે માલ છે તે નફા સિવાય વેચના તૈયાગ નથી આવી સ્થિતિનું નામ જ આંત વિરોધ-*contradiction* મૂડીવાદ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વહેંચણી અસમાન કરે છે તેને તીધે ઉત્પન્ન કરેન માન ખપી શમ્તો નથી સમાજવાદ ન્યાયી વહેંચણી મ્ની અ આંત વિરોધ-*contradiction*ને ફૂટકે ધારે છે ||૧૦૦૦ રૂપિયાનો માન પેદા કરીને હજારે

રૂપિયા મજૂરી પેટે આપી દેવામાં આવે તો માત્ર ખપવાનો પ્રશ્ન જ ન રહે. કરોડો ને અબજોનો માત્ર પેદા થાય તોયે મંદીની ગૂંચ ન ઊભી થાય.

તેજે મૂડીવાદ પોતાના દેશમાં ન્યારે માત્ર ન ખપે ને ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિ આવે ત્યારે એક માર્ગ જોણી કાઢે છે. પણ એ માર્ગ પણ કામચલાઉ હોય છે, અથવા તો ઊલટો પેલા આંતર-વિશેષને તીવ્ર ને વ્યાપક કરે છે.

તે ઉપાય છે સંસ્થાનોની શોધ. મૂડીવાદનું ત્યાં સામ્રાજ્યવાદમાં પરિવર્તન થાય છે. સામ્રાજ્યો આ પહેલાં પણ દુનિયામાં સ્થપાયાં છે. અશોક, સમુદ્રગુપ્ત, ધરાની ને મુગલ બાદશાહો ને ખલીફાનાં સામ્રાજ્યો લાંબા કે ટૂંકા ગાળા માટે ઊભાં થયાં હતાં, પણ એ સામ્રાજ્ય ને આજના સામ્રાજ્યવાદ વચ્ચે ફેર છે. મૂડીવાદે જે સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપ્યો છે તેનું મૂળ કારણ ને વર્તમાન પાચો આર્થિક છે. અર્થસામ્રાજ્યના ધક્કાને લીધે એ ઊભાં થયાં છે ને આર્થિક જરૂરિયાતના માર્યાં જ એ રખાયાં છે. જૂનાં સામ્રાજ્યો વિજયની તૃષ્ણામાંથી થયાં હતાં એટલે વિજયની તૃષ્ણા શક્તિ વિજેતાને સતોષ થતો. પણ મૂડીવાદ જે સામ્રાજ્યવાદને વિકસાવે છે તેનું કારણ તો પેલાં મહાકાય યંત્રો જે માત્ર પેદા કરે છે, જે અનર્ગળ કાચો માત્ર ખાય છે, તેને માટે વ્યાપારનાં ક્ષેત્રો જોઈએ છે તે છે. તેનું જ ત્રીજું કારણ છે જે ફાગલ મૂડી ઉદ્યોગપતિ પાસે જમા થઈ છે તેને ક્યાંક વધુ વ્યાજ મળે તેવે સ્થળે રોકવાનું. હવે જ્યાં હું મારી લાખોની મૂડી રોકું ત્યાં સહેજે મારા કબજામાં રહે-મારી અસર પડે તેનું સંજ્ઞાંત્ર હોય એમ ઇચ્છું. તો જ મારી ત્યાં રોકેલ મૂડી વિરે હું નચિંત રહી શકું. કાચો માત્ર લેવામાં ને પાકો માત્ર વેચવામાં પણ મારો કોઈ દરરૂં ન હોય. કોઈ દરરૂં ન હોય તો સારું એમ મન થાય જ. એટલે જ

સંસ્થાનોનો પ્રગ્ને લેવાની જરૂર પડે છે એટલે આજે એશિયા તથા આફ્રિકાનો મોટે ભાગે પરાધીન છે તેનું મંણુ જગતનો મૂડીવાદ છે મૂડીવાદ એ દેશોને રોડખના ક્ષેત્ર તરીકે વાપર્યા માગે છે

સંસ્થાનોનું આ શોષણ ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજાનું રાજકીય ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય તો નષ્ટ કરે જ છે, પણ એથીયે વિશેષ બધા પરિણામ લાવે છે તે તો વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ

કારણકે દુનિયા મર્યાદિત છે એમા ત્રણ ભાગ પાણી છે ને એમ જ ભાગ જમીન છે મગગના પ્રહાર તો જવાય તેમ નથી જવાય તોપણ ત્યાં માણસો છે કે કેમ તેની ખબર નથી એથી આ સંસ્થાનોના શોષણ અંગેની ધોડાદોડમાં એ- વખત એવો આવે જ કે જ્યારે પૃથ્વીનો એક એક ખૂણો શોષાઈને કમળે યઈ ચૂક્યો હોય છે ને વિસ્તરો ઉદ્યોગવાદ તો નવાં ક્ષેત્રો માસ અને મૂડી માટે માગતો હોય છે જો એક ઈંગ્લેન્ડ કે એક અમેરિકા જ મૂડીવાદી હોત તો તો એ દેશમાં જ આવી વડીએ આનંદવિમ્મલ થાત. પણ દુનિયામા જર્મની, ઈંગ્લીસ, જપાન તથા બીજા દેશો પણ મૂડીવાદી છે ને એ પણ સંસ્થાનો માગતા હોય છે એમનો વાક એટલો જ છે કે એ મિત્રાગ સહેજ મોડા જન્મ્યા છે પૃથ્વી એમના જન્મ પહેલાં વહેમાઈ ચૂકી છે પણ વહેલો જન્મ થાય એ કારણે જ એ દેશો આખી પૃથ્વી પચાવી પાડે ને મોડા જન્મેના આગનાના કસ્તા સકિતશાળી, શુદ્ધિશાળી હોય તોપણ બિખારી રહે તે વાત પેના મોડા પડેના ગણોને ન્યાયી નથી લાગતી ને વડીભર સમગ્રય તોપણ એમનાં પેનાં ભૂખ્યાં કારખાનાં ને ખાણો સમળે તેમ નથી એ તો લાવો લાવો કલા કરે છે કુમુદિત કિમ ॥ કરોતિ પાપમ્ નથી જમીન નથી એટલે જો કમળે યઈ ચૂકી છે તેના નવેસરથી ખરે કે ત્રણે ભાગના પાડવા તે જ રસ્તો પડે છે મૂડીવાદી યત્રોદ્યોગી સમાજ તે બાબતો જુદ જોવો છે

એને ધડીનોય પોરો ન અપાય. સતત કામ આપતું જોઈએ. જો કામ ન આપે તો પેલા જૂતની જેમ જ એ એના માલિકને ખાઈ જાય તેવી ખીક રહેલી છે. આ સ્થિતિને લીધે યુદ્ધ આવે છે. સેરાજેવો ગામમાં એક કુંવરતું ખૂન થઈ ગયું એટલા માટે થઈને ઇંગ્લંડ, આફ્રિકા, ફ્રાંસ, જર્મની ને રશિયા પોતાના ૧ કરોડ કસૈયા જુવાનોને વધેર્યા નીકળે, ખીજાં એ કરોડ કુટુંબોને પાયમાલ કરે ને અખજોના દ્રવ્યની હોળી કરે તે વાત માન્યા જેવી નથી. તે પહેલાં કંઈક રાજાને ઉઠાડી મૂક્યા હતા ને ખૂનો પણ થતાં હતાં-પછીયે થયાં, મહાયુદ્ધ નથી થયું. મહાયુદ્ધ તો થયું હતું આ મૂઢીવાદી અર્થશાસ્ત્રને લીધે, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીની હરીફાઈને લીધે. ફ્રાંસ પાસેથી જર્મની ઠાલસા ને લોખંડથી ભરપૂર પ્રાંત આંચકવા માગતું હતું એથી ફ્રાંસ સડોવાયું. રશિયાને તુકી પાસેથી ડાર્ડનેલ્સની સામુદ્રધુની પર કાબૂ લઈ વ્યાપાર માટે ખુલ્લો દગ્ગિયો જોતો હતો અને ફ્રાંસની મૂઢી રશિયામાં રોકાઈ હતી તેને લીધે રશિયા પડયું. ને અમેરિકા પડયું એણે મિત્રગળ્યોને ધીરેજ નાણાં મિત્રરાજ્યો દારશે તો ડૂબશે એ લાયે. જર્મનીમાં વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઉદ્યોગવાદ ટેટલો વિકસ્યો તે તપાસો ને એની સાથે ઇંગ્લંડના આકડા સરખાવો એટલે સમજાશે કે ઇંગ્લંડ ને જર્મની વચ્ચે કેવી તીવ્ર હરીફાઈ હતી. જર્મનીનો માલ ૧૯૧૪ પહેલા આપણે ગામડે ગામડે પહોંચી ગયો હતો. “ મેડ ઇન જર્મની ” નો સિક્કો સામાન્ય માણસોથી પણ અજાણ્યો નહોતો. ઇંગ્લંડની સ્થાપિત ખજારોમાં પણ જર્મનીનો માત્ર એને હરાવતો જતો હતો. ઉદ્યોગવાદમાં જે પાછળથી વિકસે છે તેને એક ફાયદો હોય છે કે તે અછતન શોધોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આગલા દેશોને શરૂઆતના પ્રયોગોમાં જે સમય અને શક્તિ ખર્ચવાં પડ્યા તે ખર્ચવાનાં હોનાં નથી. એને તૈયાર શોધો છેલ્લામાં છેલ્લી દબની ખપ લાગે

છે. ઇંગ્લંડ પાસે જે જૂની યંત્રસામગ્રી હતી તે કાંઈ કંટ લઈને ફગાવી તો ન દેવાય. ઉપરાંત એની લોખંડની ને કાલસાની ખાણો કાંઈક જાડી પણ ગઈ હોય-ખૂટવા પણ માંડી હોય, એટલે જુવાન જર્મની સાથે હરીફાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ નીવડે છે. જુવાન જર્મની જુએ છે કે એ સહેજ મોડું જન્મ્યું તેટલા જ કારણે એના માલની ખપત તથા વિકાસ માટે જમીન નથી રહી. જ્યાં જાય ત્યાં ઇંગ્લંડ ને કાસના વાવટા ફરકે છે. મૂડીવાદની ભૂખ તો અસંલ્પ હોય છે. અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદી સેસીય રાફ્સે લખ્યું છે, ‘હું’ રાજ સ્વરાજનું છું ત્યારે વિચાર થાય છે કે હવે કાંઈ પ્રદેશ ખાકી નથી રહ્યો. આફ્રિકા તો બજાર્ઈ ચૂક્યો છે શું કરવું ? ક્યાં જવું ? ઉંચે નજર કરું છું તો અગણિત તારાઓ દેખાય છે. તારા શાના, અગણિત સૃષ્ટિઓ જ. ત્યાં કેટલો માલ ખપે ? કેટલી મૂડી રોકાય ? I would annex the planets if I could-મારુ ચાલે તો તો મહોનેય છતીને સામ્રાજ્ય સાથે બેઠી દઈ-પણ અંતર અમાપ છે.’ ત્યાં જે વત્તી હોત ને પહોંચાવું હોત તો સેસીય રાફ્સ જેવા સામ્રાજ્યવાદીઓ જરૂર ત્યાં પહોંચીને નહેરો, રેલવેઓ કે કારખાનાં બાધનાના કોન્ટ્રાક્ટ લઈ આવ્યા હોત. જઈને કહેત, ‘જરા આપે આ દસ્તાવેજમાં મહી જ કરવાની છે. ખીલુ બધું જ અમે સલામતી લેશું આપ જોશો કે છ મહિનામાં તો અમે કોન્ટ્રાક્ટ પૂરો કરશું. ફક્ત આપે ‘ઓપનીંગ સેરીમની’ કરવી પડશે હ. બસ Thanks’

પણ વિચારો મૂડીવાદ ! પૃથ્વી મર્યાદિત છે, ને તેષ વહેવાઈ ચૂકી છે એટલે પ્રમાણિત વ્યાપારને બદલે સભ્ય ખજાણાવ્યા દિવાલ ખીંતે ઉપાય નથી બાજરો ભૂત ખાઈ જાય !

પગારપાપ, મદી, હડતાલો, સરથાનો માટેની મૂંઠામૂંઠ ને અતે મહાયુદ્ધ એ મૂડીવાદનો ક્રમ છે.

મૂડીવાદની અંતિમ દશામાં એના જે કંઈ સારા લક્ષણો હતા તે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. મૂડીવાદ જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે જરૂરી હતો તે પહેલાની વ્યવસ્થા કરતાં એની વ્યવસ્થા સારી હતી. સમાજવાદ ગમે છે તેનું એક કારણ એ છે કે તે આપણને સહિષ્ણતા ને પુણ્યપ્રકાશ બનેલી આવી આપે છે. માર્ક્સિયન વિચારણા માને છે કે દરેક સામાજિક વ્યવસ્થાને એનું એક ઐતિહાસિક અવતારરૂપ હોય છે એ અવતારરૂપ બળ યા કરે ત્યાંસુધી એ વ્યવસ્થા પ્રગતિ-શીન ગણાય, પણ એનો જે માટે જન્મ થયો છે એ કામ આગળ ન ધપાવી શકે ત્યારથી એ પ્રતિગામી થઈ એના નાશ માટેનો કાળ આવી ચૂક્યો ગણાય. શરીર જ્યાં મુઠ્ઠી પ્રવૃત્તિમાં-કાર્યવિગમાં મદદગાર થાય ત્યાં સુધી એનું સ્થાન છે, પણ જ્યારે એ શરીર જ બારફા લાગે-પ્રત્યેક હલનચલનમાં વિઘ્નરૂપ થાય, કાંઈના જેવું બની જાય, અવયવો બોજાઉં બની એના માલિકનું આશાપાલન ન કરી શકે, ત્યારે સમજવું કે હવે હેહનું અવતારરૂપ પૂરું થયું. ઠાકારોનું અવતારરૂપ હતું એની નાની ઠંકરાતનું સ્વરૂપ કરવાનું તે પહેલાના જગથી-અગ્નિચર, વ્યક્તિગત બળજબરી પર જીવતા યુગ કરતાં એ અડિયાતી વ્યવસ્થા હતી. રૈયત નિરતિ ખેતરોમાં ને ધરોમાં કામમાં મચી શકે, ઉત્પાદન કરે ને ઠાકારો એના સ્વરૂપની ચિંતા સેવે એક પ્રકારનો શ્રમવિભાગ જ હતો એ કાળે એ જરૂરી પણ હતો, કારણકે હજી સમગ્ર સમાજમાંથી લૂટફાટ ટગીને અગ્નિચર જીવન કાપમી થયું નહોતું. દરેક માણસ સ્વરૂપની ચિંતામાં જ ખડે પગે બિમો રહ્યા કરે તો કામ કેણું કરે? રાજ્યવહીવટ પણ ઠાકારોને જ સોપેલો, કારણકે મોટા બાગને એમાં લાગ લેવા નોતરે તો ઉત્પાદન દક્ષા વધી જાય. આ રાજ્યવહીવટ ને સ્વરૂપ બને કામો તે દહાડે ઠાકારો આપડે વેમ કરતા-એનો સદુપયોગ ને દુરુપયોગ બને મિથ્ર થતા પણ એ કાર્યો કરતાં જ ન હોય અથવા જરૂર જ ન હોય.

ત્યારે પણ જો એ પોતાની જગ્યાએ ચોંટી રહે તો એ પ્રતિગામી થયા. સમાજના વિકાસની આડે રોડા થયા. આજના મૂડીવાદનો સમાજવાદ હાડોહાડ વિરોધ કરે છે તે આ નિયમ પ્રમાણે. એક કાળે આ જ મૂડીવાદ પ્રગતિશીલ હતો; કારણકે—

૧ સમાજની કુલ ઉત્પાદન-શક્તિમાં વધારો કરતો હતો.

૨ મોટા ભાગની પ્રજા ને ખેડૂતોને તેણે અર્ધગુલામી-અવસ્થામાંથી હોડાવ્યાં હતાં.

૩ કામગીરીની આપખુદ સત્તાને બદલે એથી થોડુંક પણ વિસ્તૃત જનશાસન ઊભું કર્યું હતું ને મંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાના વિચારનો એ દ્વારા ઉદય થયો હતો.

૪ દરીદ્રાઈને ઉત્પાદનનો પાયો બનાવી એણે શરૂઆતમાં વ્યક્તિગત વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. સાહસિક દરિયાખેડુઓ તથા દિંમતવાન જુવાનોને એણે ક્ષેત્રમાં આપ્યા હતા.

ટૂંકમાં કહીએ તો એક વધુ ઉત્પાદન કરે તેવી અર્થવ્યવસ્થાને જન્મ આપી એને પરિણામે બાકીની વાતોમાં પણ સમાજને એક પગથિયું ઊંચે લીધો હતો.

આજનો મૂડીવાદ એ કર્તવ્ય બજાવે છે ખરો ? આ દિશામાં વિશેષ પ્રગતિ કરી ચકે તેમ છે ખરો ? સમાજવાદીઓના મતે ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે દહાડે જ મૂડીવાદે પોતાની પ્રગતિશીલતાનો જો દાવો હતો તેમાં દેવાળું કાઢ્યું છે. મૂડીવાદ આજે કુલ ઉત્પાદન-શક્તિ વધારતો તો નથી જ, ધટાડવાનોય પ્રયત્ન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે જો પેદા કર્યું છે તેનો જ નાશ કરે છે—જનેતા જાણે એનાં જલ્દયાને જ ખાઈ રહી છે. કેવું બચકર કારુણ્ય છે આ ! જે શક્તિ નવસર્જનમાં વાપરી શકાય તે જ સંહારમાં વપરાય છે. ૧૯૩૩ ના જુલાઈની ત્રીજાના ‘ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ’માં નીચેનું લખાણ હતું :

‘આઝિત્ર કોશીના પાકના ૩૦ ટકાનો નાશ કર્યો. રીઓડી બનેરો. જુલાઈ ૨.’

૧૯૩૩માં ૨૨૦૦૦૦૦૦ પેટી કોશી થયો, એમાં ગઈ સાતતી નદિ વેચાયથી ૪૦થી ૫૦ લાખ પેટીઓ ઉમેરાયો. નેશનલ કોશી વ્યાપાર-ખાતાએ એમ નક્કી કર્યું છે કે આમાંની ત્રીજા ભાગની કોશીનો નાશ કરવો.’

અમેરિકાના ખેતીવાડી-ખાતાએ એ જ અરસામાં લાખો એકર જમીનમાંથી વાવેલો કપાસ ખેડાવી નાખ્યો. ધર્ડેનું, તમાકુનું, કપાસનું તે ખીજ પાકોનું લાખો એકર વાવેતર ઓછું કરાવ્યું. જેને ફૂલ ફૂટવાની તૈયારી હતી તેવાં ખેતરનાં ખેતર ખેડી નખાવ્યાં. એક ખખરપત્રીએ એના વિશે કર્યું મર્મભર્યો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ લખે છે, ‘ખેડૂતો તો દુકમ પ્રમાણે ખેતર ખેડવા માંજા છે પણ ઘોડા અને બળદો આજ સુધી પાકની દારની વચ્ચે જ ચાલવા દેવાયેલા હોવાથી હવે પાકના છોડ પર ચાસતા નથી.’ જાણે એ દારા એ પશુઓ કહેતાં હોયને કે તમારી તો અકલ ગઈ છે, તમે તો ફૂટતી જીવાનીવાળા કુમારોને કપાવી નાખો તો આ ખીજેશ પાકને બોંબાં દારી છે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. પણ હજી અમારી અકલ ગઈ નથી, સાબૂત છે. ખંભે ઘોંસડું લીધું છે પાક પેદા કરવા, પાક દારી દેવા નહિ.

ચારે બાજુ ગાંડપણ. દરિયાને સામે પાર ઇંગ્લંડથી પણ એ જ ખખર. British to cut production in U. S. manner. Bill curbs textile output to raise prices. (બ્રિટિશરો પણ એ જ અમેરિકાની પેઠે ઉત્પાદન ઘટાડશે. કિંમતો ચડાવવા માટે કાપડનું ઉત્પાદન ઘટાડનારું નિબ.)

શા માટે ? મૂડીવાદી કહેશે કે બહુ વધારેપણું પેદા થઈ ગયું છે. યું બધાને વસ્ત્ર, અનાજ, ધરખાર મળી ગયાં ? બધાને

જોઈતો આરામ મળી ગયો ? બધાને કેળવણી મળી ગઈ ? અરે, જે મડીએ કોરીની ગૂણો દરિયામાં પધારી, કપાસના પાકને ખેડી નાખ્યો, મહિના પાક પાડી દીધો તે મડીએ જ કેટલાય ધરો કોરી પીના, કપડા પહેરના ને ઘઉં ખાવા છવ્વટાં દરો કર્યાંક દુમળ પણ દશે ને અધશૂખે પીડાતાય દરો તો આમ કેમ ? ઉપગ્ના શબ્દોમાં જ કારણ પશું છે *Bill curbs textile output to raise prices*—ભાવ ચડાવવા માટે અહીં એવું મૂકી છે ભાલ બહુ પેદા થયો છે એટલો ને એટલો બજારમાં મુકાય તો ભાવ ઓછો આવે—નરો ઓછો થાય ને ? જે વર્ષે બાજરો બહુ ઊતર્યો હોય તે વર્ષે બાજરોના ભાવ ઓછા ખોનાય છે તે તમે જાણતા હશો. પણ મૂકીરાદીઓ તો એ બાજરો સગતા ભાવે લઈ પડી એમાંના એક ભાગો બાળી નાખી બાકીના બાજરોના બે-પાંચગણા ભાવ ઉપજાવવા માટે આ નાશ કરે છે ક્રૂધ નદીમાં પધરાવી દે છે, ઠાલસાની ખાણો બધ કરે છે, જિલા પાકના ખેતરો પાક્યા પહેલાં ખરીદી લઈ ખેડારી નાખે છે કાંઈ વૈજ્ઞાનિક વધુ ઉત્પાદન થાય તેની શોધ કરે તો પેટન્ટ ખરીદી લઈ એનો નાશ કરે છે ને આ બધા વખત દરમિયાન માત્ર એક વસ્તુના કારખાના ચાલતા હોય છે, તે શસ્ત્રસરજન.

મૂકીવાદનો જે એક ઘણો કુન ઉત્પાદન વધારવાનો તે તો નક્કમો હોયો તે જોયું.

હવે ખીજી લઈએ.

મહે છે કે મૂકીવાદ દરેક વ્યક્તિને આગળ આવીને પોતાનું હિત દેખાડવાની તક આપે છે એક સદ્ગૃહસ્થાઈલરી હરીફાઈ પર એની વ્યવસ્થા ચાલે ■ જે કાર્યદક્ષ હોય તે આગળ આવે ચોગ્ગને ચોગ્ય જગ્યા.

એક મળે એમ હતું ખરું, શરૂઆતમાં વ્યક્તિઓની સાદ

સિક્તા એને માર્ગ દરી આપતી, કારણકે કોઈની પાસે અસાધારણ મૂડી હજી નહોતી પણ આજે તેમ નથી. આજે જે કોઈ યોગ્યતા સમાજમાં સ્થાન પામતી હોય તો તે મૂડીના કાજૂની યોગ્યતા. જેનો વધારે મૂડી પર કાજૂ હોય તે આજે સમાજને દોરે છે, (અલગત ગોટે ભાગે ખાડમાં). વ્યાપારી મૂડીવાદમાં પહેલાં જે વધુ સાહસિક ને ઈર્ષી નજરવાળો હોય તે સરતો માલ વેચી શકતો, પણ જેમ જેમ મૂડીના જમાવના કાયદા પ્રમાણે મૂડી થોડા હાથેમાં કેન્દ્રિત થતી ગઈ હોય તેમ તેમ ઓછી મૂડીવાળા કે આપઅમુકે ને જાતજેમને આગળ વધતી વ્યક્તિઓને મોખરે આવવાનો અવકાશ ઓછો થતો ગયો. ધીમે ધીમે થોડી મૂડીવાળા બેન્કરો ને ઉદ્યોગપતિઓ જ જુદા જુદા વ્યવસાયો પર કાજૂ ધરાવતા થઈ ગયા. માત્ર રાષ્ટ્રીય જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ આવા મૂડીપતિઓ મુખ્ય લાગવગ ધરાવતા થયા. થોડી મૂડીવાળા મારણે દાં તો દરીકાઈમાં હાર્મા-પાયમાલ થયા કે મોટી કંપનીઓને શરૂ કર્યા. લોખંડ, કાલસા, આસતેય, વીજળી, રેલવે, વહાણવટા જેવા મુખ્ય ઉદ્યોગો કે દિવાનગી, એલ્યુમીનિયમ જેવા નાના ઉદ્યોગોની રાક્ષસકાય મૂડીવાળા કંપનીઓ થઈ પેટ્રોલિયમની આજે આખી દુનિયામાં મુખ્ય બે જ કંપની છે. એક અમેરિકન ટાંકર ઓઈલ કંપની ને બીજી ગેયલ ડય રોલ કંપની. આ બંને કંપનીઓ દુનિયાના ૯૦ ટકા પેટ્રોલિયમનો ઈર્જિયો સમી બેડી છે. અમને પાઉન્ડની મૂડીવાળા આ કંપની સામે જિલા રહેવાનું કોઈ વ્યક્તિગત વેપારી કે ઉદ્યોગપતિનું શું મળ્યું ? એનો પતો શું લાગે ? સમ-પના ગરીબ ખેડુના ઘરમાં કેટલું આસતેય બાળવું, કેટલા પૈસે બાળવું તેય આ કંપની નક્કી કરવાની. આવી જ સ્થિતિ બીજા ઉદ્યોગો વિશે. આખા જર્મનીનો શક્તિસરંજામ મુખ્યત્વે કંપનું કાગખાનું જ પેદા કરે છે. દુનિયાના શક્તિસરંજામનો ચોથો ભાગ એને જાય છે.

બાકીના ત્રણ ભાગમાં એવી જ જગ્યા પર બીજી બે-પાંચ કંપનીઓ છે. તેથી જ રીતે લોખંડ, કોલસો બધાંનાં મંજૂર દરેકો. આમાં વ્યક્તિઓની સાહસિકતાને શું સ્થાન ?

ગ્રીન્ને દાવો હતો પ્રજાસત્તાના વિકાસનો. જે મૂડીવાદ એક કાળે સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને બંધુતાની ખૂબ મારતો હતો—અર્ધા કાઠિયાનાડ જેવડા બેલ્જિયમ માટે લડાઈમાં ઊતર્યો હતો, તે બ્રિટિશ મૂડીવાદ આજે હિંદુસ્તાનને ડેબુ' રાજતંત્ર બચે છે ? એ જ એના દાવે પ્રજાસત્તાનો વિકાસ થવો અસંભવિત છે એમ સૂચવે છે. હમણાં જ ત્યાંના નાયબ હિંદી પ્રધાને કહ્યું કે 'કદાચ પશ્ચિમમાં સફળ બનેલી પાર્લામેન્ટ-પદ્ધતિનો અખતરો હિંદની સરકારને નહિ ફાવે' પવન કયા વહી રહ્યો છે તે આ બતાવે છે. સાચી વાત તો એ છે કે રાજતંત્ર તે ને સમયના અર્થતંત્રને કાયમી કરવાની ગણતરીએ ઊભું કરેલું એક ચોક્કસ છે. જેને તમે આર્થિક રીતે પરતંત્ર રાખવા માગતા હો તેને રાજકીય સ્વતંત્રતા આપી ન શકો. આપો તોયે એ સાચું ન હોય—અભાસ-મુગજળ જ હોય. ખરું આખું પડે ત્યારે પણ બીજે રસ્તો ન હોય ત્યારે જ આપાકું હોય ઇંગ્લંડ આજે નમૂનેદાર પ્રજાસત્તાક ગણાય છે મૂડીવાદીઓ કહે છે કે 'અમારે ત્યાં સૌને મતાધિકાર છે. મનુષ્ય ને ખેડૂતો ધારે તો પોતાને ગમે તેના પ્રતિનિધિઓને મોકલી શકે છે. બગવો કરવાની જરૂર જ નથી. દર ચાર વર્ષે ચૂંટણી થાય ત્યારે મન આપીને જ સોશ્યાલીઝમ કે બીજી ફાવે તે વ્યવસ્થા લાવે. પણ એ તો અમને મોકલે છે એનો અર્થ જ એ છે કે એને અમારી વ્યવસ્થાથી સતોષ છે' વાત ઉપરથી તો મારી ને સાચી લાગે છે, પણ જોટલી દેખાય છે તેટલી સાચી નથી, કારણકે પહેલું સ્વાતંત્ર્ય એ મતનું નથી પણ ગેટવાનું છે, ને કોઈ પણ વિકસિત મૂડીવાદી સમાજમાં આમજનનાને શેઠવાનું સ્વાતંત્ર્ય

હોતું નથી. આર્થિક રીતે પરત્ર હોય તે ખીર્ન સ્વાતંત્ર્યો પણ મોગવી શકતો નથી.

એક મોટી નાટકશાળામાં સૌ બેઠા હોય ને આચાર્યનાની આગ લાગે. બધા બચવા માટે બહાર નીકળવા દોડે. પણ જે બાગણ આગળ બેઠા હશે તે વહેતા નીકળી જશે. દૂર બેઠેલા થણા સળગી જશે. હવે બહાર નીકળી ગયેલા પેલા દૂર બેઠા હોવાથી સસડી જનાર વિશે કહે, ‘સાવ મૂર્ખા ! બાગી ન છૂટ્યા ! ડોલે બાગણ બંધ રાખ્યા હતાં ? ડોલે એમને બાંધી રાખ્યા હતા !’ તો આપણને એમના પર ત્રીક ન ચડે ? બરાબર તેવું જ આ મૂડીવાદીઓ કહે છે. ઇંગ્લંડમાં જેણે ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે જામા રહેવું હોય તેણે પહેલાં તો ડિપોઝિટ તરીકે ૩૦૦ પાઉન્ડ ચૂંટણીમાં પ્રચાર કરવા માટે ખર્ચવા પડે છે. ઉપરાંત એને પોતીકું મકાન હોવું જોઈએ. માલિકોની આસીઓમાં રહેનારા ને આજીવિકાવેનન પર જીવનારા મજૂરો ક્યાંથી ધારાસભામાં જાય ? નથી એની પાસે પ્રેસ કે ઊર્ષા, નથી એની પામે મૂડી, નથી સાગવગ, નથી પ્રચારશક્તિ, નથી પૂરું જ્ઞાન. એ ગિચ્તિમાં એ કેટલીક સંખ્યામાં ધારાસભામાં જઈ શકે ? આર્થિક પગધીનતા હોય ત્યાં સુધી ખીજ સ્વતંત્રતાને મર્યાદા છે. મારા જ દેશમાં ગંગા, સિંધુ, હિમાચલ છે, પણ જે મારી પાસે ત્યાં જવાના પૈસા જ ન હોય તો છે તે નથી બરાબર જ ચર્ચા. મૂડીવાદી સમાજમાં ખેતી તેમજ ઉદ્યોગો અને પણ આખરી કાજુ ઉદ્યોગપતિઓનો હોય છે. ખુદ ઇંગ્લંડનો રાજા એની મન-ધારી સીને પરણી શકતો નથી પરણવા જતાં ગાદી ખોલી પડે છે, કારણકે એ બાઈ સામાન્ય વર્ગની હતી-શુદ્ધવાધી એ સહન થાય તેમ નહોતું.

આપણે માનીએ છીએ કે ત્યાંના મજૂરો ખૂબ સુખી છે. આપણા તેમજ અન્ય દેશોના મજૂરો કરતાં જરૂર ઠીક છે. ઇંગ્લંડની

માથાદીક સસસરી આવક ૭૫ પાઉન્ડ છે પણ એની વસ્તીના કે ભાગને જે સાચી આનક મળે છે તે તો ૨૫ પાઉન્ડ, બાકીનો કે વર્ગ પેના જે તૃતીયાંશના દિસસાના ને પોતાના ૭૫ પાઉન્ડ ભોગવે છે નસર જોત હોઇકે ઇંગ્લંડની પ્રજાની આરોગ્યવિષયક તપાસ કરેલી ને પડી Food health and income (ખોરાક, સ્વાસ્થ્ય ને આવક) નામનુ પુસ્તક બહાર પાડેનુ એની તપાસે બહાર પાશુ કે વસ્તીનો કે ભાગ (એટલે લગભગ દોઢ કરોડ માણસો) શરીર બાંધવા માટે આવશ્યક ખોરાક ખરીદી શકતો નથી એણે જ સિદ્ધ થ્યું છે કે જે ઇંગ્લંડની સામાન્ય પ્રજા પાસે આવક હોય તો આજે છે તેના કરતાં ૮૦ ટકા વધુ રૂપ, ૮૭ ટકા વધુ માખણ, ૫૫ ટકા વધુ દીડાં, ૧૨૪ ટકા વધુ ફળ, ૮૭ ટકા વધુ શાકભાજી ને ૨૬ ટકા વધુ માસ લેવુ પડે ઇંગ્લંડની સામાન્ય પ્રજાને સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે જ-મોજશોખની ગણતરીએ નહિ-હજુ આટલુ વિશેષ લેવાનુ હોય તો આપણી હાડપિંજર સમી રોકડી પ્રજાએ કેટલુ વધારવુ જોઈશે ?

આ જ વસ્તુ અમેરિકામાં પણ છે * આ મૂડીદારો જ સામ્રાજ્યની નીતિ નક્કી કરે છે મતાધિકાર છે પણ તેય આપ્યા વિના આભે તેમ નહોવુ સ્ત્રીઓને મતાધિકાર તો છેક મદાયુદ્ધ પછી મળ્યો-

+ Theory and practice of Socialism, P 325

* ૪૩૭

* John de Rockefeller gr the son of the greatest trustmaker in a talk to students of Brown university on the subject of trusts said ' The American Beauty-rose can be produced in its splendor and fragrance only by sacrificing the early buds which grow up around it Man's worldly goods 253

જ્યારે સ્ત્રીઓએ મોઢું આદિલન કર્યું ત્યારે પણ ભીંસમાં આવે ત્યારે ઉદાગમતવાદ ને વિવિધ પ્રકારના વ્વાતચ્ચને નેવે મૂકે છે તેનું જ પ્રતીક છે શાસિઝમ એ બૂખ્યો ડાંસ મૂડીવાદ છે જર્મની, ઈટાલી, જાપાન એ ઠોઈ પણ દિસામે સસ્થાનો માગે છે, લડાયા સિવાય મજે તેમ નથી પણ સામાન્ય જનતા યુદ્ધ ઇચ્છતી નથી સમજી મજૂરવર્ગ તો સમાજવાદની ઝખના કરતો હોય છે, જ્યારે લડાઈ તથા લડાઈની પૂર્વજૂમિમાં તો એકદમ સત્તા માગે છે આથી શાસિઝમ વરના મજૂરોને દયાવના ને બીજા મૂડીદાર રાષ્ટ્રો સાથે લડવાની ગણતરીએ સરમુખત્યારીનાં ગુણગાન ગાય છે પ્રજાસત્તાક તત્ત્વોની નિંદા કરે છે શાંતિમાં પ્રજા સડે છે યુદ્ધમાં જ બધા સહયુક્તોને વિકાસ થાય છે બચ્ચિ ને કુટુંબ એ તો અવધન છે, ને રાજ્યતત્ત્વ એનો આત્મા છે અન્યથા આત્માને આધીન હોવા જોઈએ, આત્માથી સ્વતંત્ર તેનું અસ્તિત્વ જ નકામું છે એમ કહી રાજ્યસત્તામાં અમાનુષી તત્ત્વનું આરોપણ કરી વ્યક્તિના અધિકારો લઈ એને દમ્તા રાજ્યની સેવા કરવાનો જ અધિકાર આપે છે

આમ મૂડીવાદનું આ સારું લક્ષણ પણ આજે દેશનાય દેશોમાં નહિવત્ થયું છે કાકોરુયુગની આપખુદી કાઢવા માટે એક દિવસે લોકસત્તાનો અવાજ મૂડીવાદે શરૂ કર્યો આજે એ જ લોકસત્તા એમની આડે આવે છે મજૂરો તથા સામાન્ય લોકો મૂડીવાદનાં અનિષ્ટો જોઈ એને ફેરવા, એને બદલે બીજી વ્યવસ્થા વિચારી જતા છે જે બાણ (લોકમતાધિકાર-લોકસત્તા) વતી મૂડીવાદે ઠકરાતયુગને હણ્યો હતો એ જ બાણ પોતાની જાતી વીધવા આવે છે એથી એ જ મૂડીવાદ લોખનતાની નિંદા ને સરમુખત્યારીની પ્રશંસા કરવા માંડ્યો છે બાણને લાગી નાખવા કે ખુટું કરવા મથે છે

મૂડીવાદે એનું ઐતિહાસિક અવતારકૃત્ય ખતમ કર્યું છે એનામાં જે કંઈ સામાજિક શુભો હતા તેનો લોપ થતો જાય છે વધ વિદ્યમાની

વાત સી ઝડપી ? બાકી ગયા છે માન અમેરો, ને અમેરોના સડાની
બદલો આપ્યા વાતાવરણને દુર્ગંધિન કરી રહી છે એ સડાનો જ
એક પ્રકાર છે આજનું વિશ્વયુદ્ધ

એ હિસાબ એવો ગણાયો છે કે ગયા મહાયુદ્ધમાં જેટલું
દ્રવ્ય ખચ્યાયું તે જો સામાન્ય પ્રમાણે અપાયું હોત તો એમાંથી
ફ્રાંસ, ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, દોનેડ, બેલ્જિયમ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રિયાની
પ્રતિભાના એક એક માણસને ૧૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું એક એક
મમન મળી શક્ય દર વીર હનરની વસ્તીવાળા ગામને એક-બે
લાખની હોસ્પિટલ, ને બે લાખની લાયબ્રેરી મળી હોત પચાસ હજાર
ઉપગતની વસ્તીવાળા પ્રદેશ સહેરમાં એક એક વિશ્વવિદ્યાલય
ચોળત ને એ બધાને કાયમ ચલાવવા માટેની રકમ આમાંથી જ
બચાવે મૂકી શકાત. આ સર્જનને બદલે સદાર કરીને મૂકીવાદે શું
કર્યું ? એક કરોડ દફનાયા-બે કરોડ ધાપન થયા ને બોલાયા ધરાડો
કુદુમો નિગધાગ થયા ઉલોગો ને શહેરોનો કચ્ચરધાણ વળ્યો ને
બ્યાજમાં આજનું નવું યુદ્ધ મૂકીવાદ એ શાપરૂપ નથી લાગતો ?
જે મરી ગયા તેમને એવી ખાતરી અપાયતી કે તમે કાયમી વિશ્વ
શાંતિ માટે war to end war માટે તમારું બલિદાન આપો
છો વિન્સન લોઈડ, કલેમેન્સો સૌએ એકી અવાજે એ બધાને વિશ્વ
શાંતિના કુતાહમાં કહેના વિ સને લીગ બોર્ડ નેશન્સ સ્થપાઈ ત્યારે
કહેલું, ' માનવજાતિ આજથી નવા સોનેરી બર્જિય તરફ આગે
કૂચ કરે છે ને લોકો તો વિલ્સનની વાણીમાં દેવદૂતનો કાલ
ભાળતા હતા પણ તે વખતેજ એક ખીજો સર જારેલો ને તે
લેનિનનો લેનિન અને વિલ્સન એ બંને તે દશકાના સ્વમંદ્રાઓ
હતા બંને જણા દુનિયાને પોતાને માર્ગે આવવા હાકન કરતા હતા
લેનિનનું બર્જિય સાચું પશુ છે કારણકે એ પૈશાનિક વિચારક હતા
એણે તરંગો પરથી અનુમાનો નહોતા તાર્યા પણ પરિસ્થિતિના પ્રવાહો

ને સ્વભાવ જોઈને, નફર હકીકતો ને ચોક્કસ વસ્તુઓનું સંશોધન કરીને એણે તારણ ક્યું હવું કે મૂડીવાદી સમાજન્યના કદી વિશ્વસાતિ રચાવી શકે નહિ. જેની શરૂઆત નફા માટેની હરીફાઈ ને ગોપણમાં છે તેનો અંત કલહ, યુદ્ધ ને સર્પાર્શમાં આવે કે શાંતિમાં ? મેતાનની જાગ્રાધમાં સ્વર્ગમાં જવા જેવો એ વલ્લોન્ગાયાત છે.

સમાજવાદીઓ એમાં કોઈ એક વ્યક્તિ કે એક દેશનો વાંક જોના નથી. સંભવ છે કે મૂડીવાદીઓમાંના 'કોઈને' પોતે જ યુદ્ધનું કારણ છે તેની ખબર પણ ન હોય—જેમ પણ મનુરોને પોતે નવપુમના આગેવાનો છે તેની ખબર નથી. સંભવ છે કે પણ મૂડીવાદીઓ આ યુદ્ધથી ત્રાસના હોય ને અંદરથી ખૂબ દુઃખ થવું હોય. એટલે એમાં જર્મની કે ઈટાલીનો દોષ શું કાઢવો ? દોષક ઈન્ડીટયુટ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ્સ અફેર્સ નામની સંસ્થાએ કાચો માસ અને સંસ્થાનો પર એક નાની મુસ્તિકા બહાર પાડી છે એમાં મુખ્ય મુખ્ય મૂડીવાદી મષ્ટ્રો કાચા માસ વિશે કેટલાં સ્વાયત્ત છે તેના આંકડા આપ્યા છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રને આજે સ્વાયત્ત થવું હોય તો ૩૪ જાનનાં કાચાં દ્રવ્યો તો જોઈએ એમ નક્કી ક્યું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આ સબધમાં લગભગ સ્વાધીન છે. માત્ર ૯ જ પદાર્થો માટે એણે બીજાં રાષ્ટ્રો પર આધાર રાખવો પડે છે. એ જ રીતે જર્મનીને ૨૬ ખૂટે છે. ઈટાલીને ૨૨, જાપાનને ૧૯. પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જે ૯ ખૂટે છે તેમાં ત્રણ ચીજો બહુ ઉપયોગી નથી એ પદાર્થો મનીલા ને હેમ્પની જગ્યાએ શણ ને કેતકી વાપરી શકાય તેમ છે. વળી આ ખૂટતાં તરવામાં એમણે પેટ્રોલિયમ નાખ્યું છે. ઈરાક ને ઈરાનના તેલના ફૂલા ધરેણે રાખ્યા પછી એ ખૂટે છે તેમ કહેવું બરાબર ગણાય ? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને સાચી રીતે ખૂટે છે ત્રણ જ દ્રવ્યો. પોટાશ, રેશમ ને ફ્લેક્સ, બ્યારે જર્મનીને ૨૬ ખૂટે છે. બાકીના છે તેમાં

પણ યુદ્ધ સમયે પૂરો પડે કે બીજાને આપી રાકાય તેવો જથ્થો તો એનો જ છે ઇટાલીને લોખંડ, ટીન, કોલસો, મેગેનીઝ, તાંબુ જે બધા જ મહત્વના પદાર્થો છે તેની જ તાણ છે ઉપરાંત કપાસ, રેશમ, શણ, પેટ્રોલિયમ, સ્પર્શક નથી એનિસિનિયામાં ઇટાલી ફેની ખેતી કર્યા ધાતુ હવે તે આ માટે ?

સિટિસ સામ્રાજ્ય પૂરી બીજા નજરની અનુકૂળતા છે રશિયાને, પછી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ને તે પછીનો નમ્ર આવે છે ફ્રાન્સને.

આ બધી અનુકૂળતાનાગા ને ધગયવા મૂડીવાદીઓ દહે છે કે આજની દુનિયા તો એટલી નાની થઈ ગઈ છે કે ઇટાલી, જર્મની ને જાપાન પાસે જો આ ન હોય તો બીજા પાસેથી (અમારા પાસેથી.) ખરીદી શકે છે ઇટાલી તો માટે મુદ્દાનમાથી કે ન ખરીદે ? પહેલુ તો આજે પ્રયેક દેશ પોતાને ત્યાં જે પ્રતિનિધિ જકાતો નાખે છે એ જકાતો ભરીને જ ઇટાલીને માલ આયાત કરવો પડે ઉપરાંત દરેક મૂડીવાદી રાષ્ટ્ર હમેશા યુદ્ધને પોતાની નજર સામે રાખે છે ૧૮૧૪ના અનુભવો ઠોઈ બૂલ્ડુ નથી યુદ્ધ વખતે પોતાનું રાષ્ટ્ર ઉદ્યોગો ને રક્ષણની દૃષ્ટિએ પાગલુ રહે તેમ ઠોઈ ઈચ્છતુ નથી કાચા માલ માટે બીજા પર આધાર રાખવાથી એવા વખતે કોઈડી સ્થિતિ થાય છે ત્રીજુ, આ માલ આયાત કરવામાં ને પોતાનાં સરંચાનોમાથી માન લાવવામાં ધણે ફેર છે ઇટાલી માલ આયાત કરે તેમાં એક તો જકાત ભરવી પડે એટલે એમાં પડે લાવવામાં મુશ્કેલે તે સરંચાન જેને તામે હોય તેની કપની જ રહે, પણ જો પોતાનું સંસ્થાન હોય તો ઇટાલિયન મૂડીવાળા-મે-કોવાળા રેલવે પાધવામાં, બદરો જીર્ણ કરવામાં, વહાણ વટાની કપનીઓ સ્થાપવામાં રહે ઇટાલિયન જુનાનિયાઓ ત્યાંના અમનદાર તરીકે ભરવી થાય, નાના નાના વેપારીઓ ત્યાંના ખાણો ને ખેતરોમાં રોકાય, જે બધા જ લાભો આજે ઇંગ્લંડ આપશે ત્યાં

ભોગવી રહ્યું છે. ઇંગ્લંડના નખીરાઓને આજે કયા જશું તે પ્રશ્ન જ વિચારવાનો નથી. ઇંગ્લંડના પાડેલ ચીસે ઇટાલી, જર્મનીને ચાલવાની ઇચ્છા થાય તો એમાં ઇંગ્લેન્ડે બહુ રોધ કરવા જેવું નથી.

કોઈ જરાય એમ ન ગમજે કે આથી ઇટાલીના કૃત્યનો ખ્યાલ થાય છે. જો ખ્યાલ હોય તો બધા જ મૂડીદારોનો ખ્યાલ છે. સાચી રીતે ખ્યાલે નથી કરતો. દયા આવે ■ આ મૂડીદારો પર.

ઇટાલીએ એપિસિનિયા પર હુમલો કર્યો તે નિઃશંકપણે નિંદનીય જ છે. એ હુમલો નીનિશ્ચય હતો. તેમાં વાદને સ્થાન જ નથી. પણ દસવા જેવું તો ત્યારે ઇંગ્લંડ ને બીજા ધમધમ મૂડીવાદી રાષ્ટ્રો ઇટાલી કે જર્મનીને બદનામ કરવા નીકળે ત્યારે થાય છે. આધિજાતી જાણે કાણાને ફજેત કરવા નીકળ્યો છે. બાઈબલે આ કહ્યું, "Thou seest not the beam in thine own eye but goest to see the mote in thine brother's eye."

एल सपमात्राणी परछिद्राणी पश्यति ।

आत्मनः विस्वमात्राणी पश्यन्नपि न पश्यति ॥

ઇંગ્લંડનો એના સંસ્થાનો સાથેનો વર્તવ કેવો ન્યાયપૂર્ણ છે તે તો ઊંચાડી વાત છે. પણ જેવા જેવી વાત એ છે કે જે ધડીએ ઇટાલીને રૂ, ધઉં, કોશી પોતાની વધારાની વસ્તી માટે જોઈતાં હતાં ત્યારે જ અમેરિકા ને બ્રાઝિલે એ વસ્તુઓના મન-માન્યા ભાવ લેના માટે એ નારા કરવાનો અખતરો આગંબ્યો હતો; ઇટાલી પોતાની વધારાની વસ્તીને કપાસ તથા કોશીના પ્લેન્ટેશનો દ્વારાજા એપિસિનિયા કબજે કરે તે યુનો છે, પણ પહેલો યુને-ગાર જેણે છીડું પાડ્યું તે જ છે.

પણ સમાજવાદ તો એમાં ધિટન કે કોઈ એક વ્યક્તિ કે

રાષ્ટ્રનો વાંક જોતો નથી. મૂડીવાદનું તે અનિવાર્ય પરિણામ છે. અનિયંત્રિત મૂડીવાદી અર્થતંત્રના ઉત્પન્ન કરે છે, પણ અમમાન વહેંચણી કરી ખરીદશક્તિ આપતી નથી. તેનાં આ બધાં લોહી-બીનાં પરિણામો છે એનો ઉપાય ગરૂસધ જીવો કરનારનાં કે ફાસિઝમ લાવવામાં નથી. એનો ઉપાય છે production for profit—નફા માટેના ઉત્પાદનને બદલે—production for use ઉપયોગ માટે જ ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા ગ્રાપવામાં, ખાનગી માલિકીને રચાને સામુદાયિક માલિકી લાવવામાં—રોપણ ને ખાનગી માલિકીને ગુનો કરાવ્યો તેની સાથે જ તેજ-મંદી, આ વિપુલતા વચ્ચે દારૂચિય, કાળી પ્રગ્ન પગ્ની ગોરાની જેલુકમી, મંચાતોની ઝૂંટાઝૂંટ, ને વિશ્વવ્યાપી ધુલ અટકવાનાં આવાં ઉત્પાદનના સાધનોની સામાજિક માલિકીનું ખીજું નામ છે સમાજવાદ.

ખાનગી માલિકીનો નાશ સાંભળીને તમે ભડકી ન ઊઠતા. લોકો જ્યારે એ વાત સાંભળે છે ત્યારે પ્રથમ તો એમની કલ્પનામાં મદાનો તૂંટતાં—લૂટાતાં ને કારખાનાં બળતાં દેખાય છે. કેટલાક લોકો વળી કહે છે, “ખાનગી માલિકી વિના તો અંસાર ચાલે જ કેમ ? કોણ કોનું સંભાળે ? મારું ઘર છે એટલે સંભાળું છું, પણ કોઈનું ન હોય તો કોને પડી હોય ? પંચની બેંચને કોણ પડે ભાઈ.” એક પરિચિત મુન્શી કહેતા, “ભાઈ, હું સમાજવાદમાં માનતો નથી કારણકે એ અકુલ્લી છે બધા સમાન થઈ શકે તે હું માનતો નથી. જગવાને જ ક્યાં સૌને સરખી શુદ્ધિ આપી છે !” એમના મનમાં એમ હતું કે સમાજવાદમાં બધા એકસરખા લેખા પહેરતા હશે. સમાજમાં બધાને એકસરખા નાક હશે. ને નહિ દોય તો સરખા દંડામાં આવશે તેમ ન ધારું તેટલો નેમનો પાડ.

ખાનગી મિલકતનો નાશ ને સામુદાયિક માલિકીની ગ્રાપનાનો અર્થ સમજી લેવાની જરૂર છે.

મિલકત એ પ્રકારની છે, એક ઉત્પાદક ને બીજી ઉપભોગાત્મક. એક જે નવું ધન પેદા કરવામાં વપરાય છે તે ઉત્પાદનના સાધનોરૂપ મિલકત-જેમકે જમીન, ખાણો, જંગલો, રેલવેઓ, કારખાનાં. આમાંથી નવી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ને બીજી આપણે પહેરીએ છીએ તે કપડાં, ખાવાનું અન્ન, રહેવાનું ઘર, વાપરવાનું ફર્નિચર ને વાહન કે વાંચવાની ચોપડીઓ. આ બધી ઉપભોગની-વાપરવાની સામગ્રી છે-જેને અંગ્રેજીમાં *goods for consumption* કહીએ છીએ.

સમાજવાદીઓ જ્યારે ખાનગી મિલકતના નાશની વાત કરે છે ત્યારે પહેલા પ્રકારની ઉત્પાદક સંપત્તિ પરની ખાનગી માલિકી મિટાવવાની વાત કરે છે. કારણકે આજે જે અનર્થ થાયી ગયો છે તે આવી ઉત્પાદક સામગ્રી પરની ખાનગી માલિકીને કારણે. બીજા પ્રકારની જે ઉપભોગાત્મક સંપત્તિ તેનો સમાજવાદ નાશ કરવા હમ્મજો નથી-જીવકુ સમાજવાદ તો આવી ઉપભોગાત્મક સામગ્રી ખતે તોટવી વધે-સોને વધારે મળે તેમ હમ્મજો છે. સમાજવાદમાં તમારે એરેકમાં રહેવું નહિ પડે તમને તમારું ઘર રાખવા દેવામાં આવશે પણ ઘર બાડે આપવા નહિ દે તમારી મોટર-સાઈકલ નહિ લઈ લે પણ તમે તે બાડે નહિ આપી શકો. તમારી શેઠામાંથી બચાવેલા પૈસા ચૂટી નહિ લેવાય, પણ પૈસા બચાવે નહિ દેવાય કે એ પૈસામાંથી જમીન-કારખાનું કે રેનવેના શેર જેવી ઉત્પાદક વસ્તુ ખરીદી નહિ શકાય. તમે ખૂબ આઈસક્રીમ ખાતા હો, સિનેમા જોતા હો કે ઘેર ગાય ગળીને તાજુ દૂધ પીતા હો તેમાં કોઈ વાધો નહિ હોય. મુખ્ય મનાઈ એ જ હશે-એક તો તમારાથી કોઈ માણસને નોકર રાખી એનું આર્થિક શોષણ નહિ કરાય, એટલે પ્રત્યેક માણસને એની મહેનતનુ સંપૂર્ણ વળતર મળવું જોઈશે એટલે હું તમને મારા સમાન બાગીદાર

તરીકે રાખી રાક, નોકર તરીકે નહિ ને ખીજી, ઉત્પાદનનાં સાધ
નોની કાંઈથી ખાનગી માલિકી નહિ ગણાય-જે આજે હોવાથી
મૂડીબર માણસો ખીજા પાસે કામ કરાવી, પોતે નવરા બેસી દુનિ
યાનું નખોદ વાળે છે

ને સાચેસાચ તો વિકસિત મૂડીવાદી સમાજમાં ઉત્પાદન ધનના
અર્થમાં ખાનગી માલિકી હોય છે કેટલાની પાસે ? યત્રયુક્ત મૂડી
વાદે સમાજનું હૃદય, મગજ ને ધોરી નસો જેવી જમીન, ખાણો,
બેન્કો ને રેલવેઓ એક ચા ખીજી રીતે કબજે કર્યાં હોય છે
(ખિદાર, બગાડ ને સયુક્ત પ્રાંતના ગણેશિયાને શું ખાનગી
મિનકત છે ? ખેડે છે તે જમીન પણ તેમની નથી ઘણાં દેશી
રાજ્યોમાં પણ ખેડૂતોને જમીન પર માલિકી-હક્ક નથી હોતો
ગામડાંમાં ક્યાં હશે તો ખગર હશે કે ખેડૂતો જે મકાનમાં રહેતા
હોય છે તેના પર એમનો હક્ક નથી હોતો કાંઈ સંજોગોમાં જો
જમીન એમની પાસેથી લઈ લેનાય છે તો મકાન પણ છૂટી જાય
છે) યત્રોદ્યોગના પરિણામે એમ્પ્લી થયેલ મૂડીના જોરે મૂડીવાદે
ચારે બાજુ પોતાની જગ ફેલાવી હોય છે એકેએક ધધામાં યત્રો
પ્રવેશતાં હાથકારીગરો ને નાના ખેડૂતોને માટે પોતાની અમશક્તિ
વેચના સિવાય બીજો ઉપાય નથી રહ્યો હોતો પ્રોન્ટિરિયનનો
અર્થ જ માત્ર હાથપગ સિવાય બીજી જ મિનકત વિનાનો જ્યા
સુધી હાથઉદ્યોગો ચાલતા હોય છે ત્યાં સુધી ગામડી મોઝી, રુતાર,
ચમાર, વણપર જેવા કારીગરોને પોતાનો વીંગડો, વાસનો, કુડ ને
સાગ હોય છે, ને ચામડુ, લાકડાં કે સાગ ખરીદવા પૂરતી નાની
એની મૂડી પણ હોય છે પણ મૂડીવાદી યત્રયુગ જેમ જેમ વિસ્તરે
જાય છે તેમ તેમ આ ધધાવાળાએ પોતાનો ધધો મૂળી મૂડી
વાદીના મજૂર થવું પડે છે યત્રના સખ્તા માન સાથે એનો માન
બીજો રહી શકે નથી આમ જ ખેડૂતો વિશે ખેતીમાં યત્રો

પ્રવેશતાં જ નાના નાના દુકાન પ્રાથમિક સાધનો વડે ખેડી ખાનાર
સાધારણ ખેડૂતોને જાતખેડ મૂકી મૂકીવાદી જમીનદારોના બાહુત
કે ગણોતિયા થવાનો વારો આવે છે. યંત્રોનો પ્રવેશ થતાં જ
નાના દુકાનની ખેતી ભોગ્ગરૂપ થાય છે નાના ખેડૂતો પાસે યંત્રો
લેવાની મૂડી હોતી નથી. યંત્રોના ઉપયોગ માટે પોસાય તેટલી
જરૂરી લાખી જમીન પણ હોતી નથી એટલે એ જે પેદા કરે
ને પેલા જમીનદાર મૂડીદારો યંત્રખોજારોની મદદથી પેદા કરે છે
તેમાં એનો માલ પોતાનો નથી ને છેવટે જમીનો પેલા મૂડીદારને
વેચી નાખે છે. ઘણી વાર એ જ જમીનદાર એને ફરી બાહુત
તરીકે વસાવે છે સારા માધનો આપે છે આમ દહાડે દહાડે
મજૂરો ને ખેડૂતોના હાથમૂથથી પોતાની સ્ત્રીસહી મૂકી ને મિશ્રકલ
છટતી જાય છે ને એ પોતાની શ્રમશક્તિ વેચવાવાળા પ્રોલીટરિયેટ
(સર્વદારો) બની જાય છે. પ્રજાના મોટા ભાગને સર્વદારો બના-
વવાની ક્રિયા એટલેથી જ નથી અટકતી મૂડીવાદી વ્યવસ્થા એની
હુધાતુષિમા સર્ગા કે પાગકાના મિથ્યા ભેદો જોની નથી યંત્રોનો
પ્રવેશ થતાં જ જેમ ગૃહઉદ્યોગો તૂટે છે તેમ જ યંત્રયુગ વિકાસ
પામતાં, મૂડીનો જમાવ થતાં, -બેન્કોનો જમાવો આવતા, નાના મૂડી-
દારો, એકલદોકલ ઉદ્યોગપતિઓ પણ આ લોકરૂપ માટે જિભા થયેલ
કાળના મોર્મા જઈ પડે છે કાગળકે મૂડીવાદી હરીફાઈમાં તો જેની
પાસે વિશેષ મૂડી છે, જે લાખો કાળ પોટ ખમી શકે છે, સંપુ-
ર્ણ રીતે શકે તેમ છે, તેની જ છેવટ જીત થાય છે એટલે મોટા
માઝા જેમ નાના માળનાને ખાઈ જાય તેમ મોટા મૂડીદાર નાના
મૂડીદારને, મોટી કંપનીઓ નાની કંપનીઓને, મોટી બેન્કો નાની
બેન્કોને તોડી પાડી ગળી જાય છે એ ભાગેલા મૂડીદારો પેલા
જીતેલાના કમિશન એજન્ટ બને છે ને કા મેનેજરની કે એવી જ
નોકરી ગોતી લે છે. આમ મૂડીવાદના છેલ્લા તત્ત્વક્રમાં તો ઉત્પાદક

સાધનો પગી ખાનગી માલિકી દસ ટકના હાથમાં જ હોય કે-
નેવુ ટક તો એવી મિનકત વિનાના હોય છે તે એ દસ ટકા
માણસો પાસે એની માલિકી હોવાથી જ બાકી ૯૦ ટકાને ઉપ-
ભોગાત્મક સપત્તિ પણ જૂઝ મળે છે માકર્સે માયુ જ કહ્યું છે,

‘ You are horrified at our intending to do
away with property But in your existing society
private property is already done away with for
nine-tenths of the population Its existence to
the few is solely due to its not existence in
the hands of these ninetenths You reproach us
therefore with intending to do away with a
form of property, the necessary condition for
whose existence is the non-existence of any
property of the immense majority of society
In one word you reproach us with intending to
do away with your property. Precisely so That
is just what we intend *

અનન્ત લાખ મધુ નથી કડનાશ જરી છે પણ મૂડીવાદી
સમાજ નીચે શોષાતા સર્વદારાઓના જીવન કરતાં ઓછી
કડવાશ છે

મૂડીવાદી જનસામાન્ય પાસે ઉત્પાદક સપત્તિની ખાનગી
માલિકી ગેહવા દીધી નથી એટલે જ માકર્સે શ્રમજીઓને કહ્યું-
“ You have nothing to lose but your chains ”

x

x

x

એક બીજી રીતે પણ આ ખાનગી માલિકીના નાશની વાત વિચારવા જેવી છે. આજની યંત્રપદ્ધતિએ એક એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી છે કે જેમાં કોઈ પણ ચીજ એક જણના હાથે આદિથી અંત સુધી બનતી નથી. એક ચીજ પૂરી થતાં પહેલાં એને મેંકડો હાથ અથવા હોય છે. તમે મને તે કારખાનું જોઈ વજા-કામગ, કાપડ, મોટરો, ચોપડીઓ કે ધડિયાળ, જ્યાં જ તમે એક વસ્તુ જોવાના કે શ્રમ-વિભાગ એટલી ઝીણવટથી કરવામાં આવ્યો હોય છે કે સંપૂર્ણ ક્રિયા થતાં પહેલાં વચમાં ડઝનબધ ક્રિયાઓ કરવાની આવે છે. એક નાની એવી ટાંકણી બનાવવામાં પણ ચાલીશ ક્રિયા હોય છે. ચાલીશ જણના હાથ અને ત્યારે એક ટાંકણી તૈયાર થાય છે. મોટર બનાવવાના કારખાનામાં તો મોટર તૈયાર થતાં પહેલાં મેંકડો ક્રિયા થાય છે. આપણે વાંચીએ છીએ તે ચોપડીઓ ચોપડી બનતાં પહેલાં કેટલા હાથમાંથી પસાર થાય છે ? કોઈ બીજાં ગોઠવે, કોઈ છાપે, કોઈ મૂક સુધારે, કોઈ પાનાં કાપે, કોઈ પાનાં વાળે-કેટલીયે ક્રિયાઓ ! આ સ્થિતિની અદર કોઈ એક કારીગર કહે કે, આ મોટર, આ ટાંકણી કે આ ચોપડી મેં બનાવી છે ? સિનેમા જોવાના તમે સૌ શોખીન હશો એમાં કેટલા જણોનો સહકાર કામ કરતો હશે ? અભિનેતા, દિગ્દર્શક, વાર્તાકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર ને છાપી લેનાર. અરે, એમાં પાર્શ્વબૂમિનુ સંગીત કેટલા જણના સહકારનું પ્રતીક છે ? એમાં કોઈ કહે કે આ ચિત્રનો સર્જક હું છું, હું માલિક છું, તો એ જરાબર લાગે ? મધ્યયુગની વાત જુદી હતી. એમાં તો મોટી પોતે જ માપ લેતો, પોતે જ તળિયાં કાપી ટેલા ભરતો, એડી મારી, ફૂદી ચોડી, વાધરીઓ નાખતો. એણે આમકુ ખરીદ્યું હતું ને એણે કાચા માલમાંથી પાકો માલ તૈયાર કર્યો હતો. ત્યાં જો એ એમ કહે કે આનો હું જ માલિક છું તોયે સહેજે સમજાય, પણ વર્તમાન કારખાનામાં

થતા જોડા ૫૦ જે ડાઈ માલિકી ધરાવી ચકે તેમ હોય
 તેા કારખાના આખાના મજૂરો (જુદિના ને શરીરના) ગણાય.
 કારણકે સમૂહ-એકેએક માણસે એમા કાઈકે ને કાઈકે ઉમેરો કર્યો
 ત્યારે એટલા જોછા સમયમાં એ વસ્તુ પેદા થઈ શકી. છતાં એનું
 ફળ તો મુખ્યત્વે મૂડીવાદ જ ભોગવે છે. બ્લીયર્ડે એના “મેરી
 ઇન્ડસ્ટ્રી” આ વસ્તુસ્થિતિને સમજાવતા એક સરસ ઉદાહરણ આપ્યું
 છે. એક ફૂલો હતો કાઠા પર મોટો આગ્રા હતો એના પર વાંદગતું
 એક ટોળું રહે. એક દિવસે એક વાદરાએ ફૂલામાં ફેરી પડેલી જોઈ
 એણે નીચે નમી ફેરી લેના પ્રયત્ન કર્યો, પણ પહોંચાગે નહિ એમ
 લાગ્યું એને યુક્તિ સ્ત્રી-ખીજ વાદરાને બોલાવી કહ્યું ‘હું’ આ
 કાળાએ વળણું છું, તું મારું પૂછકું પકડી નીચે જા’ પેલાએ તે
 પ્રમાણે કહ્યું છતાં ન પહોંચાયું એટલે ત્રીજાને બોલાવ્યો, તોય ન
 પહોંચાયું. છેવટે ચોથો આવ્યો ત્યારે જણા એકખીજાને પૂછડે
 વળગી નીચે ફૂલામાં જિતયાં. છેલા વાંદરે એક હાથે પૂછકું પકડી
 ખીજા હાથે ફેરી લીધી ને ડબ્બા બોમાં મૂકી દીધી આને તમે
 કેટલું ન્યાયી ગણશો? જોકે વર્તમાન ધન-વ્યવસ્થામા તો મૂડીવાદી
 પેલા છેલા વાંદરા જેટલું જોખમ પણ ખેડતો નથી ને ફળ ખાઈ જાય
 જો આજના સામુદાયિક ઉત્પાદને મજૂરોના મનને પણ સામુદાયિક
 માલિકી માટે તૈયાર કરી દીધાં હોય જ એમને મન આ સ્થિતિમાં
 ઉત્પલની સામુદાયિક માલિકી હોય તે જ વિવેકપૂર્ણ રહેતો લાગે છે
 એ બધા જ જુએ છે કે ઉત્પાદન સામુદાયિક જ પણ એનો મુખ્ય ઉપ
 ભોગ તો એક જ વ્યક્તિ કરે છે આ તો ભારે અન્યાય, વિનવાદ
 કહેવાય જે કાળે ઉત્પાદન વૈયક્તિક હતું તે કાળે ઉપભોગ વૈયક્તિક
 હતો તે તો સ્વભાવ, પણ આજે મજૂરોનો આખો સમૂહ મળીને
 એક ચીજ પેદા કરે છે, પણ એનો ભોગવડો તો કરે છે એક જ
 વ્યક્તિ-કારખાનાનો માલિક આનો અર્થ એ કે નીચેનો પાચો જે

આર્થિક ઉત્પાદન-પદ્ધતિ તે બદલાઈ છે પણ ઉપરનો મજલો જે ભોગવતાના કાયદાનો (Property rights) તે તો તેનો તે મધ્યયુગનો રહ્યો છે. જેમાં ઉત્પાદન વ્યક્તિશઃ હોવાથી ઉપભોગ વ્યક્તિશઃ હતો. મામડી વણકર પોતે વણીને પોતે લે તે તો સીધી વાત છે, કારણકે એને હાથે જ એ ચીજ બની છે પણ કારખાનાનો માલ તો સમૂહે તૈયાર કર્યો છે છતાં ભોગવે છે પેલો માલિક, જેનો આ ચીજ બનાવવામાં કશો જ ફાજો નથી આનું નામ જ contradiction-આંતરવિરોધ.

મૂડીવાદીઓ ધણી વાર કહે છે કે અમે મૂડી આપીએ છીએ, ને એ મૂડીના જોરે કારખાના ચાલે છે. કારખાનાં મૂડીના જોરે ચાલે છે કે મજૂરોના જોરે તે ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો આપણે નહિ ઊઠાવીએ, પણ મૂડીવાદીઓ જોને પોતાની મૂડી કહે છે તે મૂડી આવી ક્યાંથી ?

" Capital is accumulated and exploited labour. " મજૂરોએ અનાદિ કાળથી જે પેદા કર્યું છે તેનું પૂરું વળતર તેમને નહિ અપાવાને લીધે જ મોટે ભાગે ધન એકઠું થયું છે. અપવાદો નહિ હોય તેમ નહિ, પણ વર્તમાન મૂડીવાદીઓ જે મૂડી પર નાચે છે તે તો લલકરે ટકા રોપિત ધન છે. ડોઈ ડોઈ મૂડીવાદીઓ કહે છે કે અમે ને અમારા બાપદાદાએ કરકસર કરીને પૈસા બચાવ્યા તે આ મૂડી છે અત્યારના શ્રીમંતો મોટરો-બંગલા ને નાગમુજરામાં પૈસા વેચીને કેવી કરકસર કરે છે તે તો આપણે જોઈએ છીએ પણ એમના પિતામહોએ જે ધન એકઠું કરેલું તે કરકસરથી કે હિંદુસ્તાન, ચીન, હિંદીચીન, ડોંગો, આફ્રિકા ને મેક્સિકો-પેરૂ લૂટીને તે તો ઇતિહાસના પાના ઉઘાડતા જ અમર પડશે. યંત્રયુગની શરૂઆતમાં ગ્રામીણ માટે જે મૂડી વપરાઈ તે તો અપર્યાપ્તથી પણ અલગાઈ જઈએ તેની પાપભરી લોહિયાળ

મૂડી હતી. તે મૂડી આવી હતી એ તો સંસ્થાનોની લૂંટથી. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં પહેલાં ૫૮ વર્ષના અમલમાં જ શુદ્ધ લૂંટના જ ૧૫ અઝર રૂપિયા હિંદમાંથી ઇંગ્લંડમાં ગયા છે એમ વિલિયમ ડિંગ્લીની ગણતરી છે. માન્ચેસ્ટર, લેકેસ્ટર ને ઇંડી, ટાકા ને મજબીપદ્ધતના હિંદી કિસાન તથા કારીગરોનાં હાકકાં પર રચાર્યા છે. ઉદ્યોગવાદની શરૂઆતની મૂડી કુલસરથી નહિ પણ દલાઈવ, ફેબ ને હોફી-મ જેવાની લૂંટમાંથી થઈ હતી, ને તેવી જ રીતે આવી હતી ગુલામોના વ્યાપારમાંથી * બિચારા અમોલ-અમોલ કાગાઓને ચોંદ ચોંદ દલાક ખેનરોમાં ને ખાણોમાં કામ કરાવીને મૂડી જમા કરી છે, એમના બાપદાદાની કસકસરી મૂડી !

યજ્ઞે પાછળ ખરચાયેલ મૂડી તો સોંપીત હતી જ પણ આજે જે નવી મૂડી થાય છે તે પણ સોંપણમાંથી જ જન્મે છે. મજૂરો જે વાજમી વગતરના હજાર છે તે તેમને મગતું નથી. એ જે ઉત્પન્ન કરે છે ને એને જે મજૂરી મળે છે તેની વચ્ચેના ગરબ માલિક લઈ લે છે (જોકે આજે તે ઉત્પાદનમાં કાંઈ જ મદદ કરતો નથી એનેજી વ્યવસ્થા કરે છે. કારકુનો ને મજૂરો કામ કરે છે શોક તો માત્ર મૂડી આપે છે, જે મૂડી મળે તો સોંપણથી જ આવી હતી તે આપણે જોયું.) તમે દલાવ દહેગો કે મજૂરોને પૈસા આપે છે હા, તેને ને તેના બાપડી-હોકરને ખસ-ચેલો મળી રહે તેટલું આપે છે, પણ મજૂર જેટલું પેદા કરે છે એટલું એને મળે છે કે માત્ર પેદા કરવામાં જ જળ હોય છે-મજૂર ને યંત્ર વગેરે

* From 1508 to 1860 no fewer than 15000000 negroes were shipped across the Atlantic and no less number died on the voyage, victims of "Philanthropic" Portuguese, Spanish, French and above all British slave dealers." કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો રીડેન્સ. 78.

ખરામત આના જોવા જ મૂડીદારો જ્યારે પોતા કશું જ પ્રયત્ન કામ લાગે ન કરતા હોય પણ કાગખાનામાં શેકાયેન મૂડી પોતાની છે માટે બધે જ નફો પોતાનો છે એમ કહે છે ત્યારે કરે છે મારણે મૂડી તો અનેક સરચાતોને લૂટીને બેગી કરી હતી.

૧૭૧૬-૧૭૦ માં મગાળમાં મોટા દુકાણ પડેલા ને હજારો લોકો અલ્પ સિવા દગવળીને મરી ગયેના અનાજ નહોતું ? ના, અનાજ તો કંપનીના ભંડારમાં પુષ્કળ હતું એખા પાર વગરના સરચાં હતા પણ મોમાઝ્યા ભાવો ઉપજાવવા માટે એ અનાજ અદાલત કાઢવું નહોતું અનમત તેને પરિણામે લાખો માણસો મર્યા ખરા પણ એમાં મિચારા અગ્રેજ વેપારીઓ ત્રુ કરે ? એ તો કહેતા હતા કે ભાઈ લુઓ આટના રૂપિયા લઈ આવો એને એખા તમારા જ છે ભલે એખાની કિંમત ૫૫૧ પાંચ-દસગણી હોય એ પૈસા પણ એમણે જાતમહેનતે, અક્કલ-હુશિયારીએ, પ્રમાણિત્વાથી મેળવેના એમ કહેવાના ને એ કરકસર કરીને મેળવેની પવિત્ર ખાનગી મૂડીને કોઈથી ન ચૂટવાય એવા પોઠાકારો કરનાના ચૂટવાય કે ન ચૂટવાય એ વિષે ભલે એ મત હોય પણ એની પવિત્રતા વિષે તો મે મત નથી જ.

લોગોમાં જે કંપની જાણી થઈ તેણે ૮૫ હજાર ડોલરની મૂડી રોકી હતી ને ૪૦ વર્ષમાં ૩૦ લાખનો નફો મેળવ્યો ને મેક્સિકોમાં રાજ્યને મે કરેડ ડોલર ત્યાં દીધા આ પવિત્ર ને પ્રમાણિક મૂડી કેમ મેળવી તે બંને મુદ્દા સાક્ષ્યે તો તે કંપનીમાં પ્રજા જોડે * આ capital is an accumulated and exploited labour- એ શું ખોટું છે ?

તે પરેવી વારની મૂડીને પણ મચૂરોની અમલકામીનો મદદગાર

* સામ્રાજ્યવાદ શ્રી વસ્તવ પૃષ્ઠ ૧૬૬ જુલુ માર્ચ જુઓ
Crime in Congo

ન મંજ્યો હોત તો ? યંત્રો બનાવનારા ને યંત્રો ચલાવનારા બંને મજૂરો હતા. આપણે બે રીતે જોઈ શકીએ. હાં તો મજૂરો જ પેદા કરે છે-મશીન પેદા તો મશીન-ધસારા જેટલું મળતું જોઈએ-ને હાં તો મજૂરના સદકારથી યંત્ર પેદા કરે છે. યંત્ર જો પેદા કરતું હોય તોપણ યંત્રમાં શેકાયેલ મૂડી એ મૂડીદારની નથી, એ તો મૂળે મંથાનવાસી તથા અન્ય મજૂરોનો મોખિત ને સંપ્રદિત સમાજ છે. એ રીતે આજે મશીન-ધસારો કાદતાં જે નફો રહે છે તેની માલિકી જો કોઈની હોય તો તે સવળા અમછીઓની છે.

સાચી વાત તો એ છે કે જે દુનિયામાં એક ફક્ત મનુષ્યની અમરશક્તિ જ એવી ચીજ છે કે જે વસ્તુનું મૂલ્ય વધારે છે, જેની પાછળ અમ ન ખરચાતો હોય તેવી વસ્તુનું મૂલ્ય હોઈ શકે જ નહિ. દાખલા તરીકે હવા. જ્યારે એક મોચી એના પાડોશી દગ્ગને બે કોટના બદલામાં એક જોડ જોડા સીવી આપે છે ત્યારે એ મા દિસાય ગયો છે ? જોડાને બદલે જોડા બદલાવાય તે તો સીધી સમજાય તેવી વાત છે-એ બંને તો સરખા જ મળ્યાં. બંને એક જ પદાર્થના બનેલા ■ તે એક જ સરખા ઉપયોગી છે. પણ કોટ ને જોડાની અદલાબદલી ક્યા સામાન્ય તત્ત્વને આભારી છે ?

બે કોટ બરાબર એક જોડ જોડા, તે દર હઈ રીતે હોય ? એનું મૂળ કારણ બંનેમાં મંપ્રદિત થયેલો અમ છે. બંને ચીજોને તૈયાર કરતાં બંને કારીગરોને જે અમ લાગ્યો તેના પર મૂળ ભાવ ફરે છે. જેટલા વખતમાં એક જોડ જોડા સીવી શકાય તેટલા જ વખતમાં દગ્ગ કોટ બે સીવી શકે છે તેથી એની અદલાબદલી ઉપયા દરે થાય છે જ્યારે બાજરો એણે પાક્યો હોય ત્યારે મોંઘો યાય ને વધુ પાક્યો હોય ત્યારે સખ્તો યાય એનું કાગળ પણ એની પાછળ ખચાયેલો અમ છે. ખેડૂતોના ચાર મહિનાની કુલ અમરશક્તિ હતી તે થોડા બાજરામાં પરિવર્તી. થોડા બાજરાએ ઝાઝી અમરશક્તિ

લીધી. પ્રત્યેક મણુ જાનના પાછળ વધારે શ્રમ ફાળે આવ્યો. એથી તે વસ્તુ મોંઘી થઈ. એથી જોઈતું જ્યારે એ જ ચાર મહિનાની શ્રમશક્તિ ઝાઝો જાનરો પકવે ત્યારે દર મણુ જાનના પાછળ સરાસરીએ ઝોછી શ્રમશક્તિ ખર્ચાઈ એટલે વસ્તુ સમ્પત્તી થઈ આમ નૈસર્ગિક અવસ્થામાં તો વસ્તુનું મૂલ્ય ઠરાવનારું બળ છે એની પાછળ ખર્ચાપલો શ્રમ પણ આ સાદું સત્ય છે તે યંત્રયુક્ત મૂડીવાદમાં નિર્ણાયક ગ્રંથેતુ નથી નિર્ણાયક તો રહે છે ઉદ્યોગોના માલિકો. ઉદ્યોગપતિને લાગે કે આ વખતે શ્રમશક્તિને હિમાને આલના દેશું તો કપાસના ભાવ ગગડી જશે ને આપણે ત્યાં ગયા વસ્તનો મોંઘા ભાવનો કપાસ છે તે પછી સમ્પત્તે લાવે કાઢી નાખવો પડશે, એટલે એ અમેરિકાની જેમ કાં તો પાક ખેડાવી નાખે, કાં માલ એક જગ્ગે કરી અમુક જાણી કે ખૂણે નાખી દઈ મનમાન્યો ભાવ લેશે. એટલે આજે અનૈસર્ગિક અવસ્થામાં શ્રમશક્તિ તે ભાવ નક્કી નથી કરતી પણ ખાનગી માલિકી પર સ્વાયત્તો મૂડીવાદ નક્કી કરે છે.

આમ વસ્તુની મૂળ કિંમત એમાં કેટલી શ્રમશક્તિ ખર્ચાઈ તે દરાવે છે. હવે શ્રમશક્તિ એ સાધારણ રીતે સમય દ્વારા મળાય છે એટલે સર્વસાધારણ શ્રમશક્તિએ નિમિત્ત કલાઓમાં એ વસ્તુ કેટલી બનાવી તેના પર એની મૂળ કિંમત હરે છે. મોંઘીએ ૭ કલાકમાં એક જોડ બોટા બનાવી શકતા હોય ને દરજીએ ૭ કલાકમાં બે કોટ સીવી શકતા હોય તો બે કોટની સિવાઈ તે એક જોડ બોટાની સિવાઈ બરાબર થશે આમ વસ્તુ વસ્તુનું મૂલ્ય એમાં ભરેલ સર્વસાધારણ (મૂર્ખ કે જડનો નહિ) શ્રમ નક્કી કરે છે કુદરતી રિથતિમાં.

સાધારણ રીતે આ વાતને આમ મુકાય.

દરેક વસ્તુ પાછળ ખર્ચાયેલ સર્વસાધારણ શ્રમ=મૂળ કિંમત.

કોઈ વસ્તુ સામાન્ય રીતે આ મૂળ કિંમતથી હેઠે વેચાઈ શકે નહિ, તેમ જ એ વસ્તુની કિંમત=એ અમ દરમિયાન પેદા થયેલ દ્રવ્ય એમ થઈ રહેવું જોઈએ.

આપણે ફરી પેલા મોચી ને દરજ્જો દાખલો લઈએ. કોઈ પણ મોચીને કોઈ પણ દરજ્જ કહે કે તને હું કોટ સીવી આપું, તું મને એક જોડ જોડા સીવી આપ, તો એ ના પાડશે જ, કારણકે જોડા પાછળ જે અમશક્તિ પેતે ખરે છે તેની સાથે પેલાની કિંમત (એક કોટની અમશક્તિ) તે તુલ્યગત નથી. એ કહેશે કે મને પોસાય તેમ નથી. તેથી જ રીતે એથી ઊંચી રીતે જોઈએ. જો મોચી પોતાના એક જોડ જોડાના બદલામાં ત્રણ કોટ સીવી દેવાનું કહેશે તો ! દરજ્જ તે નહિ સ્વીકારે. કહેશે કે તારા અમની જે વાળખી કિંમત છે તેના કરતાં હું વધારે કિંમત (ત્રણ કોટ સીવવા પાછળની અમશક્તિ) માગે છે. એટલે સર્વસાધારણ અમના કલાકો એ મૂળ કિંમત ઠરાવે છે.

તે એ મૂળ કિંમત તે એટલા જ કલાકો દરમિયાન પેદા થયેલ દ્રવ્ય સાથે સમાન થઈ રહેવી જોઈએ. એટલે એ કોટની સિલાઈની કિંમત તેટલા જ કલાકમા પેદા થયેલ જોડાની બરાબર થઈ રહેવી જોઈએ. આપણે નાણાની ભાષામાં જોડાની સિલાઈ ૧ રૂપિયા ગણીએ.

ફરીથી આપણે મૂકીએ :

૧ વસ્તુની મૂળ કિંમત એ તેને પેદા કરતાં લાગેલ સર્વસાધારણ અમશક્તિ ઠરાવે છે.

૨ તે એ સર્વસાધારણ અમના કલાકો દરમિયાન પેદા થયેલ માલ તે તેની કિંમત સાથે તુલ્યગત થઈ રહેવો જોઈએ.

એક જોડ જોડા (મૂળ વસ્તુ) = ૭ કલાકનો અમ = મૂળ કિંમત ૧ રૂપિયા.

બે કાદ = ૭ કરાકનો અમ એટલે = ૧ જોડ જોડા = ૧ રૂપિયો =
બે કાદ

હવે મૂડીવાદી સમાજમાં આ જ વસ્તુ લાગુ પાડીએ મૂડી
વાદી સમાજે મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ દર્શી હાથકારીમરીનો તથા નાના પાયા
પર આવતા ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો હોય છે આને પરિણામે એક
એવા વર્ગનો જન્મ થયો છે કે જેની પાસે ઉત્પાદનના સાધનો નથી
જે નથી સંપૂર્ણત શુનામ કે નથી મંપૂર્ણત સ્વતંત્ર શુનામ હોત
તો રોક એને મરે ત્યાં સુધી ખાનાનું આપવા તો બવાયો હતો પણ
આ તો સાચી રીતે પરત્ર હોવા છતાં બહારથી સ્વતંત્ર રેખાય છે
આ છે સર્વહારનો વર્ગ સર્વહારની પાસે પોતાના હાથપગની મજૂરી
સિવાય કશું જ નથી જો પોતાની જ મૂડી કે સાધનો હોત તો
તો પોતાની અમશક્તિ ને સાધનોનો મંથોગ કરીને એ મરીગર
બને પણ તે છે નહિ ને હોય તોપણ પોસાય તેમ નથી એટલે
જેની પાસે ઉત્પાદનના સાધનો છે તેની પાસે ગયા સિવાય એનો
આશ નથી આ ઉત્પાદનના સાધનો આપણે જોયું તેમ ઉત્તર
પિડી લૂટ ને બગાડા જોરે મેળવ્યા છે જે ન્યાયની દૃષ્ટિએ એમની
માલિકીના ન ગણાય તેની જોડે આ મજૂરોનો સંયોગ થાય છે
હવે આ મજૂર બજારમાં શું વેચવા જિજ્ઞાસુ છે ? પોતાની જાતને ?
ના તો તો એ શુભામ ગણાત એ તો પોતાની એક દિવસની
અમશક્તિ વેચવાને જ જિજ્ઞાસુ છે આદ-દસ કે બાર આના એ લે છે
ને બહાનામાં આખા દિવસમાં એની અમશક્તિ જે પેના કરે તે પેના
માવિકનું તેવી સમજણ છે

હવે આ અમશક્તિનું વાર્તવિક મૂલ્ય શું ? આપણે જોયું કે
વસ્તુનું મૂલ્ય એ વસ્તુને સર્વતા સર્વસાધારણ અમ કે દ્રવ્ય જોડે
તે છે મજૂરની સાથે સુધીમા ખરચાયેલી અમશક્તિની જગ્યાએ
નવી અમશક્તિ સમાધી આવે છે ? આદારમાંથી એટલે અમશક્તિનું

મૂલ્ય એને ફરી સર્જવા મોટેનો ખોરાક ને વસ્ત્રો. એમાં નાનાં બાળકોને ખવડાવવાનું ખર્ચ ઉમેરીએ. એ લાવે મજૂરની શ્રમશક્તિ વેચાશે. દિવસ આખામાં ખરચ્યાયથી શ્રમશક્તિ ફરી શરીરમાં આવે ને નાનાં છોકરાંને લૂણુંસડું ખાવાનું મળે એ એની મૂળ કિંમત. જોડ તથા કાટગા કિરસામાં જોડું તે પ્રમાણે આ કિંમત એણે પેદા કરેલ માત્ર સાથે સરખી ધર્ષ રહેવી જોઈએ.

જોડ એક જોડ જોડ = ૭ કલાકનો સર્વસાધારણ શ્રમ = ૧ રૂપિયા = એ કાટ.

એટલે દરજીએ કિંમત પેટ આપેલ જે કાટ ને મોટાએ વેચેલ જોડ જોડ એક રૂપિયા દ્વારા વૃત્ત્યબળ થયાં, તેમ જ મજૂરે પેદા કરેલ માત્ર તે = એને ચૂકવાયલ મજૂરી. મજૂરીના પૈસા એ પેલી મુનર્થવન પામેલ શ્રમશક્તિનું વ્યક્ત રૂપ જ છે.

જો મજૂરને ૧૨ આનાની મજૂરી મળે ને મજૂર બાર આનાનો જ માત્ર પેદા કરતો હોય તો શેડિયો રજે શું ? એને શેડે શું કામ ? આપણે તો જોઈએ છીએ કે શેડિયા રજે તો છે ને ખૂબ રજે છે, તો એ મૂડી આવી ક્યાંથી ?

પેદા કરનાર તરફો જે છે. એક યંત્ર વગેરે રૂપે મૂડી ને બીજી મજૂરની શ્રમશક્તિ. યંત્રરૂપ મૂડી તે મૂળે જ શોષિત છે એટલે એ જો પેદા કર્યું હોય તો એના પર મૂડીદારનો હક્ક નથી. પણ વાસ્તવિક રીતે એ પેદા નથી કર્યું. કારણકે યંત્રનો જે પસારો તે લઈ લીધા પછી જ નફાની વહેંચણી થાય છે. દસ હજારનું મશીન હોય તો દર વર્ષે એના ઘસાગ જોટલી રકમ વ્યયમ મુકાય છે ને એક બાણુ મશીન ઘસાઈ ગયે તે જ ધડીએ એવા બીજા મશીન જોટલી કિંમતની અઘા જમા થયેલી મૂડી તેની જગ્યા લે છે.

માર્કિસયનોના મન પ્રમાણે તો મનુષ્યની શ્રમશક્તિ જ એક એવી ચીજ છે જે પોતાની મૂળ કિંમત કરતાં વિશેષ પેદા કરી

શકે છે. ખીજી બધી વસ્તુઓ જ્યારે બજારમાં વેચવાને મુકાય છે ત્યારે એની કિંમત ને એ વસ્તુને પેદા કરતાં વપરાયેલ શક્તિ એટલે તે વસ્તુ તુલ્યપત્ર થઈ રહે છે, પણ શ્રમશક્તિ પોતે જ જ્યારે એક વેચાણવસ્તુ (commodity) તરીકે બજારમાં આવે છે ત્યારે એની એ વિશિષ્ટતા છે કે પોતાની જે મૂળ કિંમત છે તેના કરતાં વિશેષ તે પેદા કરી આપે છે. એ પોતાની મૂળ કિંમત જોટલો માલ (=દાડચામ એકદાં રહે-ખીજે દિવસે કામ કરવાની શક્તિ રહે તેવો ખોસક વગેરે) તો અમુક વખતમાં જ પેદા કરી દે છે, ને એણે ફરવ તો સાંજ સુધી કામ કરવાનો કર્યો હોય છે. આથી બાકીના સમયમાં જે કામ કર્યું તે તો પેના મૂલીવાદીને મફત જ પશું એમ મણાય. દાખલા તરીકે મજૂર પોતાની મજૂરી જોટલો માલ ૬ કલાકમાં પેદા કરના હોય ને એણે કામ તો સાંજ સુધી કરનાવું હોય તો બાકીના બે કે ત્રણ કલાક એણે એના શેડને મફત જ કામ આપ્યું મણાય, એટલે મજૂરને જે પેદા કરે છે તે મજૂરું નથી. એનેય એની શ્રમશક્તિની મૂળ કિંમત મળે છે પણ એણે પેદા કરેલ કિંમત મળતી નથી. પેદા મોઝીએ એના જોડા પેટે જે મેળવ્યું તે રૂપિયો કે બે ડોટ તે એના તથા દરજીએ પેદા કરેલ માલને તુલ્યપત્ર હતું, પણ મજૂરો જે વેતન મેળવે છે તે જો તેમણે પેદા કરેલ માલની બરાબર હોય તો નફા જેવી ચીજ શેડને મળત જ કેમ ?

નૈસર્ગિક ગિયતિમાં Price of a thing=Thing produced.

૭ કલાકનો શ્રમ=૧ રૂપિયો=એ ડોટ-અથવા એક જોડા જોડા.

એ રીતે તો મજૂરને મળેલ ૧૨ આના=એણે પેદા કરેલ માલ.

પણ એમ થાત તો તો નફો રહેત નહિ.

પણ મૂલીવાદીઓ હેવટે દલીલ ફેરવે છે, “અમે મજૂરોને પરાણે થોડા જ લાવીએ છીએ ? એ તો સ્વેચ્છાથી આવે છે. એ

શોષાતા હોય તોયે સ્વેચ્છાથી કરેલા કરાર મુજબ મોળાય છે. "

વાત તદ્દન સાચી છે. ઉદરની ત્રણ તરફના રસ્તા બધે હોય તે ઓથી બાણ પર બિલાડી બેસી હોય, પણ ઉદર નાસવા ન્હાં બિલાડીના મોંમાં જઈ પડે એટલે બિલાડી કહેવાની કે મેં કંઈ એના પર તરાવ નહોતી મારી. આવીને મારા મોંમાં પડ્યો તેમાં હું શું કરું ?

ઉત્પાદનના સાધનો મૂલીઝર મીમતો પોતાના કમળમાં લઈ લે છે. વિશાળ જનસમુદાય પાસે શ્રમશક્તિ છે પણ એ વાપરવાના સાધનો નથી. એ ગિચ્છિતમાં પેના સાધનોના માલિક પાસે એ ન જાય તો તો જૂએ જ મરે એમ છે. જૂએ મરવા કમર્તા શ્રમશક્તિ વેચનારુ એ સહેજે પમદ કરે છે એટલો એમનો વાક છે ખરો. તે એ વાકની સજ્જ તરીકે શોષાય તેમા કોઈ શું કહી શકે ? ખુરુ ખુરુ !

આ વસ્તુ માર્ક્સિયન વિચારણાનો એક પાયો મણાય છે. એને કહે છે-Theory of surplus value. એ નામ યાદ નહિ રાખો તો ચાલો. આપણે નામનું કામ નથી, કામનું કામ છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓને આમા ક્યાંક ભૂલ દેખાય છે પણ મનુરો મોળાય છે તે વાતનો કોઈ છન્કાર કરી શકે તેમ નથી. એની તીવ્રતા કે મદના વિષે જેને તકસર ઉઠાવવી હોય તે બધે ઉઠાવે, અહીં એમા પડવાની જરૂર નથી, કારણ આપણે હેતુ સામાન્ય રૂપરેખા જ જાણવાનો છે.

આ જ વસ્તુને એક બીજો દ્રષ્ટ્યનો લઈને વળી સમજી લઈએ. ઉપરુ અર્થશાસ્ત્ર કદાચ તમને અવરુ લાગ્યુ હશે મનેય સહેતુ નથી! લાગ્યુ પણ એ સમજતુ જરૂરી છે.

ઉત્તર દિલના ગણોત્તિયા કે ઉલડિયાને લઈએ એક ઉલડિયો જ્યારે કોઈને ત્યા કામ કરના જરો ત્યારે ઓછામાં ઓછો શુ લાવ

માગમે ? સાજ પડ્યે એનો બે ટકનો રોટલો નીકળે તેનાથી ઓછું તો એ નહિ જ લે એને વધુમા વધુ કેટલું મળ્યા સકે કે ક્યાંક મળે છે તે ચર્ચવાની અહીં જરૂર નથી કારણકે ઉમડિયાની સંખ્યા જેમ ચંત્રીકગણ્યુમ્ત મૂડીવાદ વધતો જાય છે તેમ વધતી જાય છે એ આપણે જોયું છે એ ઉલડિયો ને એના રોટલા જેટલું જ રમતો હોત, એથી જરાયે વિશેષ ન કમાઈ આપતો હોત, તો મોટો ખેડુ કે ધણિયામો એને સાથી તરીકે રાખે જ શા માટે ? સામાન્ય સમજાની વાત છે અથવા ઉંઘી રીતે જોઈએ મુ પીના ગણોતિયા તથા સુરતના દૂગણાઓ જે જમીનો ખેડે છે તેના પર ગણોતિયા ને જમીનદાર એ બે વર્ગ નામે ૩ જમીન દારો આજે કશું જ ઉપયોગી કાર્ય કરતા નથી હવે જો જમીન દાર ન હોય ને જમીન ગણોતિયાની જ હોત તો ગણોતિયાને કે દૂગણાને ભાગે કાંઈ વિશેષ આવક ખરું ? સામાન્ય સસ્વાળા-ખાદ બાળની વાત છે એ વધારાની આવક તો ગણોતિયા કે દૂગણો આજે જ પેદા કરે છે, પણ એ એને મળતી નથી કારણકે એની પામે ફક્ત શ્રમશક્તિ જ છે-એને વાપરવાનું સાધન જમીન નથી ને જમીન સાથે શ્રમશક્તિનો સંયોગ થવા દેવાની રજા પેટે જ એના માલિકને કરૂંપી શોષણ લે છે પેદા કરવાનું શ્રેય તો શ્રમશક્તિને જ છે પણ ભોમનનાનું શ્રેય જાય છે માલિકને

મૂડીના માલિક કઈ રીતે થયા ? પોતાના વડવાના બાકુ બગથી-નૂતથી લૂટ ને બાકુગણ એ જ જો ખાનગી માલિકી ને જાણણને વાળખી ઠગવનારુ બગ હોય તો જ્યારે મજૂરો બળજબરી વાપરવાનું કહ્યું છે ત્યારે ચિચિયારીઓ શા માટે પાડે છે ? એમના પિતામહો માટે જે હથિયાર વાળખી હતું તે જ હથિયાર અત્યારે શુ ગેગવાળખી લાગે છે ?

વાસ્તવિક રીતે તો સમાજવાદ વ્યક્તિગત મિનકતને લૂટીને

સમૂહગત મિલકત સ્થાપતો નથી સામુદાયિક મિલકત વિકસિત મૂડી-વાદમાં જ થઈ ચૂકે છે-અસ્થિગત ખાનગી માલિકી તો મોટા ભાગની ખૂટવાઈ ગઈ છે એ-તસના કહેવા પ્રમાણે તો Production has been already social, but its appropriation is individual

મધ્યયુગની વ્યસ્થિત પેઢા પ્રેરે ને તે જ વ્યસ્થિત બોગવે એ જાતની ઉત્પાદન-પદ્ધતિ કે' દહાડાની ચાલી ગઈ હોય છે ઉત્પાદન તો સમૂહ પ્રતો હોય છે, છતાં ખાનગી માલિકીના નામે એક વ્યસ્થિત તેતુ ફળ ઉઠાવી જાય છે આ આત્મરિરોધ મટાડી જે આર્થિક ક્ષેત્રમાં છે જ તેને માયદાની મહોર માનવાતુ જ ફક્ત મનૂરો કરે છે એ કથુ જ ખૂટવતા નથી જિનહુ જે ખૂટવી જાય છે તેને હડસેની દઈ જે સમૂહ પેઢા કરે છે તેને જ તેના ફળ બોગવવાની તક આપી વિશ્વના એક મહાન ક્રોધાતો ઉઠે ન કરે છે. કારણકે આપણે જોયું કે આ ખાનગી માલિકી પણ સ્વાધેલો વર્તમાન મૂડીવાદ આટના અનિષ્ટ જિજ્ઞા પ્રે —

૧ શોષણ પર જ સ્થાપેનો છે

૨ એક કાળે એ ગમે તેનો ઉપયોગી હોય તોપણ આજે એ આર્થિક, રાજકીય ને બાહ્ય ક્ષેત્રોના વિશ્વસને ફાંટી રહ્યો છે

૩ આર્થિક-એ જે પેઢા કરે છે તે જ ન્યાયમર નહોતી ખરીદશક્તિ આપવાની તાગત નહિ હોવાને લીધે મદી, બેકારી, સ્વધાતોની યુવામી ને ડેન પુઢને જન્મ આપે છે

૪ રાજકીય-જે સમાનતા સ્વતંત્રતા ને યત્નનાની એણે વાતો કરી હતી તેનો આજે હવે વિગ્નર ડરી સમતો નથી કારણકે મૂડીવાદ જ હવે વિશ્વવાતે નદને-વધવાતે જલને સ્થગિત-મધિયાગ થવા માડ્યો છે આર્થિક ક્ષેત્રમાં જેમ એ પેઢા કરે-તાને પણ બાળા નાખે છે તેમ જ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ જે હક્કો આમનનત

ભોગવી સ્ત્રી છે, તેને મળી ચૂક્યા છે તે પણ પાછા એવી લેવાય છે ફાસિઝમ-નાઝીવાદ એની સાક્ષિતી શ્રમશીઓનું સ્વૈચ્છિક સ્વાતંત્ર્ય પણ ત્યાં ઓછું થવા માંડ્યું છે જ્યાં સુધી સર્વહારનો વર્ગ આર્થિક રીતે પરત્ર છે ત્યાં સુધી બીજી સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ શ્રી શકવાનું એનું ગણું નથી વાસ્તવિક રીતે રાજ્યસભ્યા તે ધારાસભા હોય કે મર્યાદિત ગળશાહી હોય તે પાય-સાત દુનિયા શ્રીમતોના હાથમાં જ છે

ક બીદિક-મૂડીવાલું એ કાળે દરેકને દરીદ્રાઈ કરી યોગ્યતા પ્રમાણે આગળ ચાલવાની છૂટ આપવાનું જે સારું લાભ લઈ તે આજે નહીં થયું છે કહે છે કે સૌને દોઝવાની છૂટ છે, જેની યોગ્યતા હશે તે આગળ આવશે પણ શક્તિ તથા સ્થાનની વહેંચણી જ પહેલેથી એવી અવળા કરે છે કે દરીદ્રાઈમાં મૂડી દારોના સત્તાનો જ આગળ આવે આઈ સી એસ માટેની પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ, ઉભર ને ખર્ચ એનાં જ હોય કે આમ જનતાને એ ખર્ચ પોસાય જ નહિ

દ કોઈ જમાનામાં નહોતી તેવી સ્થિતિની વચ્ચે જ દરિદ્રતાની મિથિતિ નિર્માણ કરી છે

ને ડેફ્ટ ને ધ્રુવ માનસિક દષ્ટિએ સૌથી બચકર તે તે ભાજમાં જીવનવિધ્યક ખોટો ને મિથિત આદર્શ બિતો કરે છે

છે રી વાત સહેજ વિગતારથી આપણે જોડી જોડો

મૂડીવાદી સરકારિશ્તાએ તરીરશ્રમ સામે એક પ્રકારની સહાઈ બી શ્રી છે તુ તારો રોટનો પચ્ચેવો પાડીને કમા તે નીતિ સિદ્ધાંતને એણે જે ધક્કો લગાવ્યો છે તેને દરી વાર મૂળ સ્થિતિ પર લાવવા સારો વખત જવાનો કાળજી આજે મૂડીવાદ જ નહિ પણ એક એક માણસ કેમ ઝડ પૈસાદાર થઈ વગર મહેનતે ભોમો ભોગ્યા કરાય તેના જ પાટ ધડનો હોય છે મજૂરોમાં પણ એ માનસ પેડું જ આ વસ્તુ બાવિ સરકારને માટે બચકર છે કારણકે

સરકૃતિના પાયામા જ સમાજોપયોગી ને સેવાશુદ્ધિપૂર્વક કરેલો શ્રમ છે, જેને ગીતાએ યજ્ઞનું પવિત્ર નામ આપ્યું છે. જ્યારે આજે તો ઝોઝામા ઝોઝા શ્રમે કેમ બોગો પ્રાપ્ત કરવા તેની જ તરફ ટીકો ચાલી છે, પછી બીજાએ લલે તૂટી મરવું પડ્યું હોય આને પરિણામે આળસની જ સૌ મનમાં ઉપાસના કરી રહ્યા છે જે શ્રમ નથી કરના—બીજાના શ્રમનો લાભ લીધા કરે છે, તે ને જે તૂટી મરે છે તે બને વર્ગ આળસની ઉપાસના કરવામાં એકમત થતા જાય છે ફેર માત્ર એટલો કે એકને લાભ મળ્યા ગયો છે ને બીજો એનો લાભ ગોતી નહોતો છે આળસ તરફ જેની અભિરુચિ કેળવાતી જતી હોય—સરીરને કસવાને બદલે દરામના હાકલોની જ જેની મનોવૃત્તિ હોય—તે સમાજ કદી જીવી શકે ખરો? શ્રીમતો પોતે અનીતિમય જીવન જીવી ચારે બાજુ એનો ચેપ લગાડી ગયા છે, એ લગનનક મિથિતિ છે આજની કેળવણી એ છે શું? સરીર શ્રમને તુચ્છતાથી જોતા સીખનારને શુદ્ધિનો વેપાર કરી ઝપાટા બધા ધનિક ધરાની લાયકાત આપના સિવાય એ શું કરે છે? કેળવણી જે આચારવિચાર આપે છે તેનાથી એ લાજુનાગ ઉત્પાદક વર્ગ જે ૮૦ ટકા છે તેનાથી અનમ પડે છે કે તેને ખતો આપી મદદગાર બને છે?

પૃથ્વ ટોલ્કટોયે આ વસ્તુ જેવા બ્યાકુળ લાવે કહી છે તેની બીજી કોઈ કદી રાખ્યું નથી “ત્યારે કરીશું શું?” એ પુસ્તક નથી, એક આત્માની આર્તવાણી છે એ હો છે “લોકોને મદદ કરના નીકળનાર શું કેવો હશે? લોકોને મદદ જના ધમ્મનાર શું આખી રાત ચાર ચાર મીજુનતીઓ બળાને સાફ ચર્ચ જાય ત્યાં સુધી પાના રસુ હું, અને પછી ચાકેલો ને સુસ્ત બપોર ચડ્યો જાહુ હું સેકડો માણસોની મદદ અને સેવાનો ઉપભોગ કરુ હું અને પછી મદદ કરવા નીકળું છું અને તે મદદ પણ કોને? એ

લોકોને કે જેઓ પાંચ વાગે જોડે છે, બોંય પર સુએ છે, રોટલો અને લાજી ખાઈને જીવે છે, જેમને હળ ફેલતા, ધાસ ઠાપતા, ડહાડીને હાથો બેસાડતા, લાકડા વહેરતા, ઘોડા બેડતા ને સીવતા આવડે છે તેમનામાં અત્યંત નમજો એટલે દારૂડિયો, મરીમ ખાનામાં પડી ગેનારો, જેને તેઓ લૂંટી કહે છે તે પણ મારા કરતા સો વસા ઉઘોગી છે. હું લોકોને કેટલું ઓછું આપુ છું અને તેમની પાસેથી કેટલું વધારે લઉં છું ? હળસા લોકો મહેનત કરીને મરી જાય તો જ મારું આ નમાનું જીવન ટકી શકે તેમ છે. હું ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈ નાખતો વંદિ છું તેમ છતાં મારે હાથે તે ઝાડનો રોગ નષ્ટ થાય અને તે સારી રીતે વધે તથા ફાલેલૂને એની ધમ્મજા મળુ છું.

અને મારું જીવન કેમ જાય છે ? હું ખાઉં છું, વાતો કરું છું, પાઠો ખાઉં છું, લખું છું અથવા વંચું છું, એટલે ફરી વાતો કરું છું ને વાતો સાંભળું છું વળી ખાઉં છું-ચમું છું વળી પાઠો ખાઉં છું ને વાતો કરું છું-વળી વાતો સાંભળું છું-વળી ખાઉં છું ને હેમરે સ્પર્ધા જીતું છું આ મારો જીવનનો ક્રમ છે અને ખીજું માર્ગ મારાથી થાય તેમ નથી અને હું આવી રીતે જીવી શકું તે માટે દુઃખ, એકાંત આશ્ર, સ્પોર્ધિયા, હજૂરિયો, માડીવાન, ધોગજી વગેરેને સવારથી સાંજ સુધી મમ રુપે પડે છે અને માડીવાન, હજૂરિયા સ્પોર્ધિયાને કામ કરવા માટે જે ઓળસો લેઈએ-રકાગી, પ્યાના, પેટ્રોનિયમ, લય, રમ, આગસી તે તમારે કરવામાં રોકાયતા લોકો તો જીવત જ.

આ બધાં લોકો હું એકમાત્ર વાતો કરી શકું ને ખાઈ-પીને ડીંચી શકું તે માટે દરોજ આખો દિવસ સખત મહેનત મેં ૩ અને હું હસમી માની લઉં છું કે ખીજાઓને, એટલે જેઓ મને નબાવી લા છે તેમને, મને કરવાને હું ચકિતમાન છું.

પછી એક અનાથાલયમાંથી સેરેઆ નામના છોકરાને તે પોતાને ઘેર સુધારવા માટે લઈ ગયેલા. ને પાછળથી પોતાના મોટીને ત્યાં કામ શીખવા માટે એને મૂકેલો. પણ છોકરો ત્યાંથી ભાગી ગયો ને નાટક કંપનીમાં જોડાયો. તેને સુધારવાના પ્રયત્નો કેમ નિષ્ફળ ગયા તે વર્ણવે છે: "તેનું કસ્યાણ કસા નીકળેલો હું તેને સુધારવા સારુ મારે ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં તેણે શું જોયું? તેના કરતાં મોટાં, તેના કરતાં નાનાં ને તેના જેવાં જ મારાં છોકરાં, જેમણે જન્મ ધરીને કદી હાથપગ હવાળીને પોતાનું કામ કર્યું નહોતું, બિલ્લટાં અને તેટલું બીજાને કેમ વધારે કામ અપાય એ જ જોનારાં ધયાં હતાં વળી તેઓ આસપાસ જે કંઈ હડફેટે આવ્યું તે બગાડતાં, ઢોંગતા કે ફેડતા તેઓ આખો દિવસ માવજનીદા ઉડાવતાં, ને રદાખી-ખાલા ફેડતા. આ છોકરાને મન જે પકડાન લાગે તેની ચીજો તેઓ ઢોળી નાખતાં કે ફૂતરાને નાખી દેતા એક ગધાતી જગ્યામાંથી કાઢીને હું તેને સારા ધરમાં લઈ આવ્યો, તો તે સારા ધરમાં જે રહેણીકરણી લાગે તે મદણ કયા વિના તે કેમ રડી શકે? તેણે જોયું કે સારા ધરમાં રહેવું એટલે જાતે કશું કામ ન કરવું, મિષ્ટ પદાર્થો ખાવાપીવા અને મોજ કરવી "

આ બધાનો ઉપાય છે સમાજવાદ. નફા માટે ઉત્પન્ન કરવાને બદલે ઉપયોગ માટે જ ઉત્પાદન કરવાની પદ્ધતિ આજે નફાની ગણતરીએ જ બધું પેદા થાય છે-ઉપયોગની ગણતરીએ નહિ જનતાના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ તો નહેરોની હિંદુસ્તાનમાં વધારે અગત્ય હોય પણ બ્રિટિશ મૂડીદારોને એના કરતાં રેલવે બિગી કંગામાં વધારે ડિવિડન્ડ મળતા હોય તો રેલવેએ જ બિગી થશે શ્રીમતોને મોટંગ કે ઠાનનાં એરિંગ પૂરા પાડવામાં વધારે નફો રહેતો હોય તો એના કારખાના શરૂ થશે હોટાયન્કની સોય જે તરફ ધ્રુવ હોય તે તરફ દર્શા કરે છે, તે પ્રમાણે જ તરફ વધારે નફો તે

તરફ મૂડીવાદી સમાજમાં મૂડી દોષા કરશે. હમણાં લગાઈ ચાલે છે એટલે નફા જો સ્થિતિસરંજમનાં કારખાનાંમાં મળતો હોય તો તેમાં મૂડી રોકશે જ્યારે અધ્યારે લોકોને કદાચ વધુ જરૂર હશે તમાવવું પાછી સંસ્કારાની.

મંદીના સમયમાં મજૂરોની દૃષ્ટિએ તો કારખાનાં ચાલે તે જરૂરનું છે, કારણકે નહિતર એમને બૂખે મરવું પડે, પણ કારખાનાં વાળાને કારખાનું ચલાવતાં એમને જોઈએ તેટલી નફા મળતો નથી એટલે બધું કરે છે.

એટલે જો ઉપયોગની દૃષ્ટિએ ઉત્પાદન કરવું હોય તો આ નફા માટે થતું ઉત્પાદન અટકવું જોઈએ. ને નફા માટે જ ઉત્પાદન ટાળવું હોય તો ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી ઉઘાડી દેવી જોઈએ. (માદ રાખજો કે હું ઉત્પાદનનાં સાધનોની કહું છું, ઉપયોગની નહિ. સમાજવાદમાં તે તો સૌને વધુ મળે તેમ છે) કારણકે તમે ઉત્પાદનનાં સાધનોના માલિક સ્વીકારો છો ત્યાં મુશ્કેલી એને તમે નફા લેતાં, બચ કરતાં, વેચી દેતાં, દુરુપયોગ કરતાં કે નાશ કરતાં ઘેટી શકો નહિ.

પણ આ નવી વ્યવસ્થા લાવશે કોણ તે કેવી રીતે લાવશે ?

પહેલું તો એક ક્લી ફર્લ કે સમાજવાદ માત્ર આપણી ઇચ્છાથી આવી શકતો નથી, જેમ આપણી મગ્જ થવાથી ધરતીકંપ કે ચોમાસુ પવન ઉત્પન્ન થતા નથી, એ તો ભૌતિક નિયમો પ્રમાણે ધરતીના પેટાળમાં કે વાયુમંડળમાં થતા ફેરફારને આભારી છે, પણ જો આપણે એ ભૌતિક નિયમોનો અભ્યાસ કરીએ તો ધરતીના પેટાળમાં કે વાયુમંડળમાં થતા ફેરફારને અગાઉથી જાણી એ પ્રમાણે પૂર્વતૈયારી કરી શકીએ તેમ જ લગભગ સમાજવાદ વિશે કહી શકાય. સમાજમાં થતા રહેના ફેરફારો ને બળામળોને જો આપણે જોઈને તારવી શકીએ તો આપણે લગભગ કહી શકીએ

કે મમય પાસે આગે છે. હું લગભગ આ તરફ ધ્યાન દોરું છું. દાગળકે સમાજ કોઈ પૃથ્વી કે વાયુમંડળ જેવી જડ વસ્તુ નથી. એ તો સચેતન-ચિત્તમય કોશનો ધમ્ક છે એટલે જેટની ચોક્કસાઈથી વગર બૂલે જડ વસ્તુ ત્રણે દેશમાં તેટલી જ ચોક્કસાઈથી સચેતન ત્રણે દેશી ન સહાય, પણ લગભગ જોઈ શકીએ ને તૈયાર રહી શકીએ ને વેત્ર આપી શકીએ ખગ જેમ કોઈ કુનાગ વઢાણુ વડી ભરતીનો લાભ લે છે, પણ મુગ્ધ નાવિક ભગ્ની કપારે આવડાની છે તે જાણતો નથી, આવે ત્યારે એનું વઢાણ, એનો કુવાથભ કે સડ તૈયાર હોતાં નથી, એના ખવાસી માગરીનો કાંઠા પ- ફરવા ગયા હોય છે ને એનું લગર ઊઘડી લાંબું રાતું નથી, એથી ભરતી આવીને ચાલી જાય છે, એ અમૂલ્ય તક ખુએ છે.

સમાજવાદની સામીય સમજણ આપણને એ પગ માટે તૈયાર રહેવામાં કઈ દિશાએ જવાગે તે નક્કી કરવામાં મદદગાર થાય છે, પણ જેમ ગમે તેવો કુસાગ નાવિક પણ પોતે ધારે ત્યારે ભન્ટી ખોલાવી શકેતો નથી, તે તો નિયમે જ આવે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે ખોલાવીએ કે ધમ્કીએ તેથી સમાજવાદ નથી આવતો એ તો એના નિયમ મુજબ જુની અર્થવ્યવસ્થા એની પ્રગતિશીલતાનાં બધા તરવો ખોઈ જેમે ને નવી અર્થવ્યવસ્થા એના ગર્ભમાં ઘડાય તે અસામા જ આવે છે *

* A Society no matter what its form may be is never broken up until all the productive forces are developed for which it is adopted

New and higher institutions are never established until the material conditions of life to support them have been prepared in the lap of the old society itself.

Marx from preface Critique of political economy.

આપણે દાયણુ કામ કરવાનું છે સારી દાયણ હોય તો સ્ત્રીને પ્રસૂતિવેદના ઓગી સહેલી પડે, બાળકનો જન્મ સહેલાઈથી થાય, પણ બાઈ પણ ન જાણતી હોય-જાણતી હોય તોયે તે ક્ષણે જાન ન હોય ને દાયણ પણ બોધા જેવી મળે તો મંભવ છે કે બાળક તો મૂએનું અનતરે જ, પણ મા પણ મ્હાય મરી જાય

વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ ને કરેન પૃથક્કરણમાં શ્રદ્ધાને અશ્રાવે મળાય વિષ્ણુનો ગાન બડ નીવડ્યા છે નવી રચના એનાથી નથી થઈ રશિયામાં જેવો બગવો થયો તેવા જ તે વખતે જર્મની, આસ્ટ્રિયા ને ઈટાલીમાં થયેના કેટલીક જગ્યાએ તો રશિયા કરતાય વિશેષ મુગમત્તા હતી છતાંય એ સફળ ન નીવડ્યા, કારણકે કયાક લેનિન ની રૂપરૂ, તટસ્થતાપૂર્ણ અવનોકનશક્તિ ને જોશોવિક પક્ષની માર્કિસ્યન ફિનલેન્ડની પક્ષ તથા નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાની આત્મશ્રદ્ધા નહોતી એટલે અધે નીચમાના કયાકા જેમ થયું ને આ-યો અવસર એળે મયો

માર્કિસ્યન વિચારણા માને છે કે આ જૂની વ્યવસ્થા તોડવામાં પ્રોપ્રિયેટ-સર્વિસાર્ગ નિમિત્તરૂપ ઘણે નિમિત્તરૂપ જાણી જોઈને મધુ છુ કાળજી નવી વ્યવસ્થાનો પાયો જે સામુદ્રિક ઉત્પાદન તેનો દેહ તો જૂની વ્યવસ્થામાં બધાઈ જ ચૂક્યો હોય છે કદાચ પૂછશે કે એ વર્ગ જ શા માટે ? બીજા શા માટે નહિ ? મધ્યમ વર્ગના જીવાનો તો ઘણા જાવનાશીન હોય છે

માર્કિસ્યન વિચારણા જ્યારે વર્ગની વાત કરે છે ત્યારે એ વ્યક્તિઓને લક્ષમાં નથી રાખતી કોઈ વ્યક્તિઓ નથી નીકળતી એમ નહિ. એમ તો વૈજ્ઞાનિક મમાજ્ઞાદનો જોડિયો સર્જક એન્જલ્સ એક મિનમાનેક હતો પણ એની રક્તિઓ અપરાધરૂપ હોય છે એકાદ માસી ગોરા હોય તેવી બધા માસીને આપણે ગોરા કહેતા નથી એક ટોલ્સ્ટોયે જાગીર છોડી ને એને અગે દિનને

અધિન કરનારુ પુસ્તક લખ્યુ એથી એમને પોતાને શાંતિ મળા
પણ જાગીરદારી પ્રયાને શી અસર થઈ? જાગીરદારોમાંથી બીજા
કેટલાએ જાગીરો છોડી? જાગીરદારી પ્રયા જેને હાથે તૂટી તે
તો બીજે વર્ગ જ હતો.

મૂડીરાદને જે વર્ગ ફટકો લગાવ્યો-એની સાથે મળજોતા
જુદા કચેરે તે તો સર્વદાગ મજૂરોનો જ વર્ગ, મધ્યમવર્ગ નહિ
મધ્યમવર્ગમાંથી થોડા જાનનાશીન જીવાનો નીકળે તે સંભવિત છે.
તેવા તો પેના મૂડીરાદમાંના પણ કેટલાક નીકળે પણ વર્ગ તરીકે
તો મૂડીરાદીઓ હમેશા મજૂરોની નામે જ ગણાના મજૂરોના
સથો, મજૂરોની હકનામ ને મજૂરોના સ્વાતન્ત્ર પર મૂડીરાદી કડક
ઓળી રાખનાતો કારણકે એ ગેનેના આર્થિક હિત હોવા સામમાર્માં
છે જેટલુ મજૂરોને વિશેષ મજે તેટલુ માનિકને ઓછુ મજે ને
જેટલુ માનિકને વિશેષ મજે તેટલુ મજૂરોને ઓછુ મજે મીવા
હિસામ છે એના આત્માનુ હિત અનમત પેરા મજૂરોને બધુ જ
આપી દેવામાં ને અનુચિત ગ્યાપવામાં છે પણ સમાજની ગતિ પર
જે નિર્ણયાત્મક અસર કરે છે-વાર્ષિકે પ્રવૃત્ત કરવામાં જે સહાય
ભૂત થાય છે તે તો આર્થિક હિત જ નિર્ણાયક બાજુ તે સમૂહનુ
આર્થિક હિત જ નીરડે છે જાવિષ્યમાં પણ આમ જ રહેશે કે કેમ
તે કહેવુ વધારેપડતુ છે, પણ એવો કાળ હુ કંપી શકુ છુ ખરો
કે ન્યારે સમગ્ર સમૂહની આધિભૌતિક વાસનાઓ-શોષણહીન
સમાજમાં કેળવણી તથા અર્થસ્થનાના સયોગ વડે પરિતૃપ્ત થઈ હોય,
ન્યારે એક, મે, ચાર નહિ પણ બહુજનસમાજ આત્માર્થે પૃથ્વીમ્
નવજેતની જેમ આધિભૌતિક મુખાસાના વેગને સજી આત્માની હિત
જીવિધી જ જીવતો હોય હા, એ વચ્ચેને દુ અવરહારુ નથી
મળતો, અથવા મારે મન એ જ સ્વપ્રતિષ્ઠિ માટે જ આ વન
સ્થનાનો પરિશ્રમ સાર્થક છે જો નયકિત કાયમને માટે આવી જ

હુદ, અર્થકામગુપ્ત-અર્થકામવશ રહેવાની હોય તો આ બધી બાંહેધી સા માટે ! પણ મન કહે છે કે ના ના, આ સમાજરચના બદલાયા કે શોષણહીન સમાજરચના રચવાયા બાદ વ્યક્તિત્વ તે મુર્ખયુગસંચિત ગુપ્ત ઐશ્વર્ય, ઔદાર્ય, અર્થકામને વટાવી જનારું રૂપ પ્રગટ થશે, પણ તે પહેલાં નહિ. સ્વેતકેતુના પિતાએ બતાવેલ વાના નાના ખીજાં વડ છુપાયેલો હતો ખરો પણ એનેય ખાતર-પાણીની આવશ્યકતા હતી. નવરચના વ્યક્તિરૂપી હુદ ખીજને ખાતર પૂરી એમાંથી સચરાચર સૃષ્ટિને છાંયો આપનાર વટહુક નિષ્પન્નવશ માટે છે. આજે નરસેન અપવાદરૂપ દેખાય છે, તે દહાડે નરપશુ અપવાદરૂપ હશે. જે તે સમાજમાં પણ હુદ ઉદરંભરી વ્યક્તિ-ઓનો જ શંભુમેળો થવાનો હોય તો તેમાં કેને રસ્તો આવે ?

પણ મને શ્રદ્ધા છે કે અર્થરચના બદલાયા પછી માનવી બદલાશે.

એટલે વ્યક્તિગત રીતે કોઈ મૂડીવાદીઓને બાદ કરતાં વર્ગ તરીકે એક એ વર્ગ મજૂરોની સામે જ રહેવાનો. કોઈવાર પાસે આવવાનો-બેઠવાનો પ્રયત્ન કરશે તે પણ લચારીથી.

તમે કહેશો : અહાહા ! મનુષ્યસ્વભાવ સાથે આવો હુદ ને ગંદો ! એ જ કારણ છે, બાઈ ! મજૂર ને માલિક બંને જણા છે તો દેવાંશી જ, છતાં જો વ્યવસ્થા સર્જાઈ છે તે એવી છે કે એના દેવઅંશને વિકસાવવાને બદલે આશુરી અંશને જ ઉત્તેજે છે. એટલે જ માગીએ છીએ નવી વ્યવસ્થા, જેમાં મૂડીવાદીઓને લાડે નહીં ન મળે, પણ જીવનની તાજગી, તંદુરસ્તી ને આનંદ તો મળે જ.

હવે લઈએ ઉપલો મધ્યમવર્ગ કે મધ્યમવર્ગ. પહેલું તો એ કે જેમ જેમ એ મૂડીવાદ વિકસશે તેમ તેમ આ વર્ગ સંખ્યામાં ઓછો થવાનો. ખીજું, આ મધ્યમવર્ગ હંમેશાં ઉપલા ને નીચલા

યરની વચ્ચે નળી તરીકે જ રહી છે, જેની દ્વારા ઉપલો વર્ગ દંમેશાં નીચવા યત્ને ચૂસે છે. એ છે નાના વેપારી, કમિશન એજન્ટો, ગભરવંત્રના અમલદારો, દવાલો, ફેબ્રિકારો, વપ્તીલો, માત્રતરો, ડાખાવાળા, લેખકો વગેરે બુદ્ધિશાળીઓનો વર્ગ. આ વર્ગ સમાજમાં ઉપલો-નીચલો એમ બે વર્ગો પડ્યા ત્યારથી સામાન્ય સમયમાં ઉપલા વર્ગના હાથ તરીકે જીવે છે. મધ્યયુગમાં એ હતા-કારખારી, ઠેકેદાર, ભંડારી, ખનાસ ને કુળગેર કે સમાપડિત. આ યુગે નવાં નામો સાંપડ્યાં છે. પણ એ તો ઉપલો વર્ગ જે જે પ્રકારના કાયદા ધરે, કેળવણી ધરે, કાર્યો ને વાહનવ્યવહાર ધરે તે પ્રકારનું ગોત્રી આપે છે ને કાં તો ગોત્રી આપે છે. કટો-કટીની પણ અડૂકડૂકિયા તરીકે, અનિશ્ચિન વર્ગ તરીકે જીવે છે. જાણે કંઈ બાણુ જવું સવામત છે તે શોધતો ન હોય. એમ બને એમાં કંઈ નવાઈ નથી. એ વર્ગ દંમેશાં પરાજ આઈને જીવે છે. પરાજ ઝૂંટવવામાં જે દિમ્બત-અક્ષમત જંગલી દિમ્બત ને આત્મવિશ્વાસ જોઈએ તે પણ તેણે કેળવ્યાં નથી હોતાં એની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર દંમેશાં ઉપલા વર્ગ તરફ રહ્યો છે-બનાધયા ન શોમન્તે વહિતા જેવું એનું રહ્યું છે. રાજયુગમાં ગજા ને રાજકર્તા કામ પર ને પ્રજાવર્ગમાં મૂડીદારો પર નબેય છે. એણે જાતે કદી સાહસ ક્યું નથી નિશ્ચિત રીતે ખીજની સેવા કરી જાણી છે. એથી એ વર્ગ દંમેગ દેવાદાનલો રહ્યો છે. એ દેવાદાનખા-પણાએ એને વિલવતી આગેવાની લેનામાં નાવાપક દરાવેય છે. પણ વિલવ વખતે એ જેમ આગેવાની નહિ લે તેમ જ એ મૂડીવાદીઓ જેમ જેવી ઘડી સુચી લડશે તેમ લડશે પણ નહિ જાગતા સરજને પૂજવાવાળાની જેમ એ જ્યારે જ્યારે કે એના આશ્રયદાતાનું વહાણ તો ડૂબ્યું ત્યારે એ જાગતી સંસ્કૃતિ પર એકાદ ધેરા વિવાદપૂર્ણ સોનેટ લખી નવા વહાણ પર આવી ચડશે

ને નવા હંદ, નવી ફિલસૂફી સર્જવા માંડશે.

કડવું લાગતું હતો. - ભલે લાગે.

“ કડવાં કારેલાંનાં ઝુલું નહોય કડવા,
કડવાં વચન નહોય કડવાં હોણ,
ખીણી છેદે ધાતુ કરવા માટ્ટી.
કાતર કાપે ફરી સાધવા હોણ.”

તમે કહેશો કે આ તમારો કવિ પણ મધ્યમગતિનો છે, ને ક્યાંથી આવો થયો? પડેલું તો એ અપવાદ છે, ને ખીણું જૂના સમાજના ગર્ભમાં જ જે નવા સંતાનના અગોપાત્ર ધકાઈ રહ્યાં છે તેમાંનું આ છે. નવી સમાજરચનાને પણ જે ભુદિગતી કામદાર જોશે તેની ફાજમાનો આ છે.

પણ સર્વદાસ મજૂરવર્ગની વાત સાવ જુદી જ છે. એની નજર સામે એ રોજ જુએ છે કે વસ્તુમાત્રને સૂક્ષ્મ આપનારી સંપાત્તમાં ઉમેરો કરનારી વસ્તુ તો એની ને એના બાઈઓની અમશક્તિ છે. જે નફાનું માખણ લઈ જાય છે તે માલિક તો કંડી કારખાનામાં આવતો નથી, બેડા બેડા એને નફો પડેલો છે ને મજૂરી કરી કંતાઈ જનારને બાતે તો આવે છે હાથનાં હોતાં, જે પણ કાચમ મળે કે કેમ તેની યંકા છે. મંદી-ત્રોટઆઉટનો ભય તો માથે જોતો જ છે. એટલેની પેઠે એ અશ્વ પડી મથેય ગામડામાં નથી જવતો. એટલેને જર્મનના દુકાન સાથે ખંધાપેલી પ્રીતિ જે એને યોડાયેલા પણ ખાનગી માલિકી સાથે અંકળી રાખે છે તે પણ એને નથી. નવા સમાજનું મુખ્ય લક્ષણ માનુષિક માલિકી તેને માટે ગોંધી વિગેર તૈયાર આ વર્ગ હોય છે, એ એવું કનિકારીપણું છે. એ તો જુએ જ છે કે એક પણ ચીજ કોઈ એકના હાથે થતી નથી. એક ચીજ પૂરી કરવા માટે મેંકડાના સહકારની મરજ છે. એટલે ઉત્પાદનનાં સાધનોની સામુદ્રિક માલિકી

એનું માનસ ખીજા કરતાં જલદીથી સ્વીકારી શકે છે. શહેરમાં હંમેશા યંત્રની વચ્ચે જ જીવતો હોવાથી કાર્યકારણપરંપરા જેના પર વૈજ્ઞાનિક વિચારણાનો પાયો છે તેને એ ઝટ અનુસરી શકે છે. વળી એના ને માલિકોના અર્થ સાથે જુદા જુદા છે. એમાં સમાધાનને સંભવ નથી. જેવટે યંત્રયુગનાં સૌથી વધારે કડવાં કૃજો પણ એણે જ ભોગવવાનાં હોય છે. હડતાલ, મંદી કે યુદ્ધનો સૌથી પહેલો ને છેલ્લો બલિ એ જ છે. ઉપરાંત યંત્રયુગે મજૂરવર્ગને એક ઠેકાણે એકઠો કરી, એનો તથા યંત્રનો સંબંધ બેડી એના હાથમાં અસાધારણ શક્તિ આપી છે.

ખેડૂતો આ ઘોડીવાર પછી સમજશે. વહેલા સમજે તોપણ એ છૂટાં છૂટાં ગામડાંમાં વિખરાયલા છે ને ખેતીમાં યંત્રીકરણ મોડું થાય છે એટલે એમનું સંગઠન કઠિન હોય છે—સમાજવાદ માટે તો કઠિન જ. ૬૨ વર્ષે આકાશ સામે મીટ માંડીને બેસવાની ટેવથી એ દૈવ પર વધારેપડતો આધાર રાખતો થઈ ગયો છે. એ વિખરાયેલા—દૈવાશ્રિત ખેડૂતસમાજને સમાજવાદ માટે તૈયાર કરવો તે અધરું કામ છે. હા, ઉમડિયાને સમજાવવા તે એના કરતાં સહેલું ખરું. પણ શહેરમાં જમા થયેલા સર્વદારા મજૂરને માટે આપું સંગઠન સહેલું છે. યંત્રીકરણના યુગમાં શહેરનો મુખ્ય આધાર આ મજૂરો જ હોય છે. રેલ્વેફોન તથા ઇલેક્ટ્રિસિટીના કામદારો, મિલમજૂરો, બંદરમજૂરો, સફાઈના મજૂરો, યુમારતા, ટ્રામમાડીરાજા કે પરચૂરણિયા એમ વિવિધ પ્રકારના સર્વદારા એક જગ્યાએ મળે છે. વસ્તુનાં ત્યાં મજૂરો જ નથી એકઠા થતા પણ સમાજજીવનનાં નાડીચક્રો ને તાણવાળા એકઠા થાય છે. આ બધાની હડતાલ શહેરી સમાજનું જીવન સ્થગિત કરી દે. રેલવેના એન્જિનડ્રાઇવરો, સાધાવાળા, રેલ્વેફોન એક્સચેન્જરો ધારે તો કેવી જિજ્ઞાસાથી કરી શકે તે સહેજે કદપી શકાય તેવી વાત છે. ઉપલાં બધાં કારણોસર માર્કિસ્સેયન વિચારણા એમ માને છે

કે સમાજવાદની સ્થાપના માટેની લડતની આગેવાની તો આ મનુસ્કૃતિ જ લેશે, એને માત્ર જાન કરાવો. પગારવધારા તેમ જ બીજી નાની નાની સગવડો માટે એને પહેલાં એના માનસિક સામે આર્થિક લડતો અપાવો. એનાં એને સંગઠનની તાલીમ મળશે, જ્યવસ્થિત સંઘર્ષે એ ધડાશે, એ જોશે કે માલિકો ને એનું દિત પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. એ પણ સમજશે કે રાજ્ય પણ માલિકોના પક્ષે છે. એના પક્ષે તો છે માત્ર એના જેવા બીજા મનુરો.

એ રીતે દરેક ઉદ્યોગનાં મનુરમંડળો તૈયાર કર્યા પછી એનું એક મહામંડળ કરો. એ મહામંડળ એક દિવસ રાજકીય લડત આપશે.

મૂડીનાદનું જે પૃથક્કરણ માકર્સે કર્યું છે તે મનુરો પોતાની આર્થિક લડતોમાં કરી જોશે. ને છેવટે એમાં વિશ્વાસ આવતાં છેવટનું શિખર જે ગાજસત્તા તેને જ ઉચ્ચાવી નાખી સત્તા હસ્ત-ગત કરશે. માકર્સે કહે છે તે પ્રમાણે Expropriators will be expropriated.

વર્ગો ને વર્ગવિચ્છેદના નામથી આપણે ઘણી વાર ભડકીએ છીએ. સમાજની અર્થસ્થનામા વર્ગો હોય જ નહિ તે રૂઠું છે, એને માટે સૌએ મથવા જેવું છે, - પણ એ હોય ત્યારે આખા મીચીને ચાલવાથી વર્ગો થોડા જ દૂર યત્રાના હતા? વસ્તુતઃ માત્ર શર-આતનું ધૂધજીવન ખાદ કરનાં અત્યાર સુધી કાયમ સમાજમાં વર્ગો ગળા જ છે ને એમની વચ્ચે કોઈ વાર છૂપો તો કોઈ વાર ઉગાડો વિચ્છેદ પણ ચાલ્યા કર્યો છે. એની પણ એક કાળે ઉપયોગિતા હતી. ઝીસના સુવર્ણયુગમાં ઝીકો ને ગુલામો એ બે વર્ગો હતા. એથેન્સમાં મતદારોની સંખ્યા ૪૦ હજારની હતી ને ગુલામોની સંખ્યા હતી એક લાખ.* બધું જ વૈતરું કરતા આ ગુલામો.

ગ્રીક નાગરિકો રાજ્યકારોનાર ચનાવતા ને રક્ષણ કરતા ગ્રીક સંસ્કૃતિના મનોરમ કૃદને ખાતર મળ્યું હતું આ ગુનામોના ગુત્તા તથા પસોનાનું રોમનયુગમાં પણ પેટ્રીસિયો ને પ્લેનિયનના વર્ગો હતા ને એ બેની વચ્ચે નિરતર ઝડપે ચાલ્યા કરતો પ્લેનિયન (સામાન્ય નગરજનો તથા મજૂરો)નો પક્ષ લેનાર એક આગે વાને કહેતું "ધુવડોને માલો, નાગને બખોલો છે, પણ પ્લેનિયનોને માથું મૂક્યા ઓશીકું નથી" ને પેટ્રીસિયનો (અમીર) આમે જીભા ગેનાર આ આગેનાન ક્રોમર્થ લાઈઓનાં ખૂન થોડાં મધ્યયુગ કાકાર ને મળોતિયા, ધણિયામાં ને હાથી-એ હતો.

ફ્રેચ-કાંતિ ૧૧ સમાગાર રશિયામાં પહોંચતાં જ ત્યાંનાં આર બોની જોને "ધોડા પાણો, ફેચોએ બગવો કરી રાખેને ઉડાડી મૂક્યો છે" ટિંક ફર્ટ ગ્રીમિયર રાઈટ ઓનરેમન મિ ચર્ચિલ, જેમની જીભ આજે રશિયાના વખાગ મ્તા યાકની નથી, તેમણે તથા મત્રી મિત્રોએ ૧૮૧૮માં આ જ રશિયા ૧૧ મમાજવાદી રાજતનને ઉચનાવી પાડના કેટલા કરોડ પાઉન્ડનું પાણી કરેતું તે ચેમ્પલેનનો રશિયનકાંતિ-છતિદાસ વાચો તો ખનર પડે

મર્થ વાગે ઉડાડી તો કાઈ વાર ખુલ્લી પણ લડાઈ તો આ બને વર્ગો વચ્ચે ચાલ્યા જ કરી છે ને જેટને અશે ઉત્પાદન-વ્યવસ્થા વધારે ઉપાદક થઈ તેટલે અગે શોષિત વર્ગ કંમે કંમે આગળ પણ વધ્યો છે

પણ આજે ઉત્પાદનના સાધનોએ જે સ્થિતિ ઊભી કરી છે તેમાં વર્ગોની જરૂર નથી ગ્રીક સંસ્કૃતિ વખતે સમાજનું ઉત્પાદન એટલું ઓછું હતું કે બધા જો કલા, કારીગરી ફિલ્લુશીમાં વખત આપે તો તે પોસાય નહિ મોટા ભાગને ભૂખ્યા પેટે રહેવું પડે એટલે થોડા માણસો ફિલ્લુશી, કલા, સાહિત્ય કે રાજકારણમાં પડ્યા રહેતા એક પ્રકારનો જગવી અભિવ્યાગ હતો એ અભિભાગનો

પરોપજ્ઞી વર્ગે અલગત દુરુપયોગ કર્યો છે, પણ તોપણ એની પાછળ દાર્ષિક અર્થ છે. તે વખતે સુતામી હોય - તે ખટકે તેવી વસ્તુ હોવા છતાં એને માટે સોફ્ટિસ ને પ્લેટોને સમ કરવાનું મન ન ગાય. કારણકે ત્યારે નહોતી વીજળી, નહોતાં એન્જિનો કે વજાગયંત્રો. એટલે દરેક કામમાં સંખ્યાગ્રંથ માણસોનો જ શ્રમ લેવો તે જ એક રસ્તો હતો. પણ આજે આપણી ઉત્પાદનશક્તિ એ દક્ષાએ પહોંચી છે કે ત્યારે દરેક માણસ રોજ આશુવિકા પૂરતો શ્રમ કરવા છતાં, સંસ્કારિતા મેળવવા તેમ જ રાજકારણમાં ભાગ લેવા માટે સમય કાઢી શકે; માત્ર ત્રણ વર્ષે એક વાર મત જ ન આપે પણ એ વિષયના અભ્યાસ પણ કરી શકે. યથાર્થ સમજણ-પૂર્વકના પ્રગતિતંત્રની, સ્થાયી અમલ માટેની આ પૂર્વભૂમિકા આજે બધાઈ ચૂકી છે એટલે થોડા માણસો કાગમ વૈતરુ કર્યા કરે, અધ-ભૂખ્યા રહે, લગાઈમાંય કપાય ને બીજા રાજવડીવડ ને ફિલ્મશ્રી હોળે ને તેના ખદલામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો માલિકી-દક ભોગવે તે વાત ણિનજરૂરી જ નહિ પણ આશુરી છે. આપણી જડતા ને ગડિપણુ જ પ્રતીક છે.

અહીં જ્યાં જ્યાં વર્ગો સખ્દ વાપર્યો છે 'ત્યાં ત્યાં તે આર્થિક વર્ગોના અર્થમાં જ છે. મૂડીવાદના વિકાસની સાથે સ્પષ્ટપણે જુદા જુદા વર્ગો નિર્ધારિત મુખ્ય બે-ત્રણ વર્ગો રહે છે. આ વર્ગો વચ્ચેના વિગ્રહની ટોચ આવશે-સર્વબ્યાપી રાજકીય હડતાલ ને રાજ્યસત્તાનો કબજો લેવામાં. સમાજવાદ નક્કી કરેલ વર્ગવિગ્રહના માર્ગે રાજ્યસત્તાને હસ્તગત કરવી તે.

આપણે અગાઉ બેધુ' તેમ સમાજવાદ માને છે કે સમાજનો પાયો અર્થસ્થના છે. તેને પરિણામે જેના હાથમાં આર્થિક તંત્રની લગામ હોય તેના જ હાથમાં રાજતંત્રની લગામ હોવાની. એ

હિસાબે આજે રાજ્યકરણ પરનો કાળૂ મૂડીવાદીઓનો છે. સામાન્ય સમાજજીવી વિચારીએ તોપણ જે ગ્રામજી પોતે કરી રહ્યા છે તેને ટકાવવા તથા રક્ષણ કરવા રાજ્યતંત્ર પર એમનો કાળૂ હોય તે ચીજ જરૂરી છે. આમ તો રાજ્ય વિશે કહેવાય છે એવું કે એ સંસ્થા તો બધાની ઉપર નજર રાખનારી, તટસ્થ રહેનારી, સૌને સમાન ગણી ન્યાયાન્યાય તોળનારી, સમાન રક્ષણ કરનારી, એના હાથ-મનિા હંદ કાઢીની શરમ ન રાખે વગેરે વગેરે. વિચારણામાં આમ છે ખરું પણ વ્યવહારમાં એમ કદી રહ્યું નથી, છે નહિ, તેમ સમ-કાલીન તેમજ ભૂતકાલીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનું કહેવું છે. પ્રકૃતિએ મનનો ઘોટ એવો ધડચો છે કે એને વસ્તુને પૂર્ણરૂપે-અર્થાતના રૂપે જ જોવાનું-શોધવાનું ગમે છે; ટુકડા ટુકડા કે અપૂર્ણ રૂપથી એને સતોષ થતો નથી; એટલે જ અદ્વૈતની સાધના એ પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિનો આદર્શ મનાયો છે; પણ વસ્તુને પૂર્ણ રીતે વિચારવી ને તે પ્રમાણે આચરવી તે જુદી જુદી ચીજ છે. આચરણ માટે તો અનેક સાધનો ને ઉપકરણો હોવાં આવશ્યક છે. એ ન હોય ત્યારે સમાજના વ્યવહારમાં અપૂર્ણતા ને ચિત્તમાં શોભ રહ્યા કરે છે. સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ ચિત્તવાળા કવિઓ ને શૂનો તદ્દકાલીન સમાજના શોભને પકડનારા ને પ્રગટ કરનારા હોય છે. ને દરેક કાળના સમાજની આખરી કિંમત બક્તિની પેઠે જ એ સમયે એ શું કહે છે તે પરથી નહિ પણ શું કરે છે તે પરથી અંકાવી ઘટે. એ રીતે વર્તમાન રાજ્યતંત્રના ફાળદારી-દીવાની કાયદાનો વ્યવહાર જોઈએ, એની અંદર ચાલતી લાગવગ જોઈએ, અમલ-દારોને પસંદ કરવાની રીત જોઈએ, કેળવણી જોઈએ તો એ બધું જ એકી સાથે બોલી નાખશે કે મુખ્યત્વે અમારું કામ શાસકવર્ગને લાભદાયી થવાનું છે. કેળવણી જ લો. આજે આટલાં વર્ષોથી રાજ્ય તો બધાના પ્રતિનિધિત્વનો દાવો કરે છે, એણે કેળવણી જોડનાં

ખાજકોને લક્ષમાં રાખીને ગોઠવી છે કે ઉપના ને મધ્યમવર્ગના છેકરાને લક્ષમાં રાખીને ? છેક નીચેથી તે ઉપ સુધીના મધ્યના જોઈ વગેરે ગુમાગ્તા, હિસામી, વેપારી, કારકુન કે અમલદારો સર્જવા માટેની એ કેળવણી છે ખેડુ ને મજૂરને આત્મજ્ઞાન આપવાને બદલે લઘુતામયિ સર્જાય તેવી જ એવી પદ્ધતિ છે એમાં ખેડુ કે મજૂરના જીવનને અનુજ્ઞ એવી ડેટવી ગોઠવણ છે ? લાખો ને કરોડો ખેડુખાજકોનું જાણે એ ચિત્રમા અસ્તિત્વ જ નથી કેળવણીના ખર્ચમાં ડેટવા ટકા એમને ઉપયોગી કેળવણી પાછગ ખર્ચાય છે ? એવી જ રીતે તમે ફેજદારી જ્ઞાન તપાસો તો પોણોસો ટકા એવી કવમો નીકળશે કે જેનો લાભ મિલકત છે તે જ લઈ રહે શોષિત લોકોના રોજિંદા આક્રમણથી બચવા જાણે વિવિધ પ્રકારની જુનજુનામણી જ મળે છે, ઇન્ટરમિડિયેટ સામે ગોરાઓએ કેવો પ્રયત્ન વિરોધ કરેનો ? કાળો ન્યાયાધીશ, જે શોષિત પ્રજાના વર્ણનો છે તે ગોરા-શોષનો વગા ન્યાય તોળે ? ન્યાયની તટસ્થતાની વાનો એ જૂની મથા ને ખુદ રીપન વાર્ષિક રોયલ્ટી અપહરણ કરી જવાની વાત પણ વિચારાઈ વર્તમાન યુગમા જ એમ બન્યું છે તેવું નથી. મધ્યયુગમાં અમીરનો ગુનો ચથો હોય તો અમીરોનું પત્થ જ વેનો ફેસનો કરી શકે એવી રીત હતી. આજેય મે-ત્રણ-પાય કોઈ ખાનગી ખૂલે રમાય તો જુગાર લેખાય છે પણ બીલિયર્ડ કે રેસ્ક્રિકેટ્સ એ સામાન્ય મોજનો વિષય ગણાય છે આમ બને છે કાગળકે હાથનો કોગિયો મોં તમ્કે જાય તે સહજ છે રાજસતા ને માયદા-કાનુન જે ઘડે છે-ઘડવામા જેનો નક્કર અવાજ છે તે તેને પોતાની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ ઘાટનૂપ આપે છે ચિત વસ્તુમાનના પૂર્ણ આત્માના રૂપને જોતું ને ઝખતું હોવા છતાં એનો તત્કાલીન દેહ તો તાત્કાલીન અર્થરચના જ આપે છે આ દેહ અર્થરચના બદલાતા વળી નાશ પામે છે ને નવો બધાય છે

વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થા મૂડીવાદી હોવાથી સત્ય એ મૂડી-વાદી વર્ગનું જ એક હથિયાર છે. જહાસથી અને ભુલાં દેખાતાં હોવા છતાં અંદરથી એકતરે ચાલે છે. દરેક અર્થવ્યવસ્થા સ્થાપી થવા માટે સત્યવ્યવસ્થા પોતાને અનુકૂળ કરવા માગે જ. મૂડી-વાદીઓ આ સમજે છે એટલે જ ઈંગ્લંડમાં ને બીજે જગ્યાએ જગતને નાણાંની કે બીજી જરૂરિયાત માટે મૂડીવાદીઓની મદદની જરૂર પડી ત્યારે મૂડીવાદીઓએ સમજ પાસેથી પોતાને અનુકૂળ તેવા હુકમો પડાવી લીધા છે. સમજની તથા ભાષાતોની સત્તા અને તેટલી ઓછી કરી પોતાના કાર્વાની સત્તા વધારી છે. ગમગમોને તથા ભાષાતોને તેમ કયાં વિના આસ્થું નથી, કારણકે મહદાંશે જમીનની માલિકી તે જ ધન એકતું કરવાનું માધ્યમ હતું. આજે પરમ્પરાવલ્લભન-યંત્રાલોચન ને વૈજ્ઞાનિક મોધખોળોને પરિણામે સાહસિક વેપારીઓ ને ઉદ્યોગપતિઓના હાથમાં આર્થિક જીવનનો કાબૂ આવ્યો છે; ભાષાતો ને સમજને આર્થિક ગ્યનાએ પાછળ ફેંટી દીધા છે-સામંતજીમાં પણ એમણે પાછા હકી જીતું જ નેતરે છે. અંગ્રેજ ક્રાંતિ તે જિહ્વા ચલા મૂડીવાદ ને આમમના કંકરાત-યુગ વચ્ચેનો જ વિગ્રહ છે. જમીનદારો ને ગમગ એકપક્ષે તથા વ્યાપારીઓ તથા જમીનદારો નીચે દનાયથી પ્રભુ બીજે પક્ષે હતાં. પરિણામ આપણે જાણીએ છીએ.

બરાબર તેવા જ એક વિગ્રહ કોઈ વાગ છપો ને કોઈ વાર ઉઠાડો આજે ચાલી રહ્યો છે. એક તરફ છે મૂડીવાદીઓ ને જમીનદારશાહીના ન્યાસલા અરગેષો, ને બીજી તરફ છે મૂડીવાદી-ઓએ જ સર્જેલ અસમ્યક્ સર્વહાન ને ગરીબ કિસાનો. માકસે સાચું જ જાણ્યું છે કે capitalism creates its own gravediggers, આ વિગ્રહમાં મજૂરવર્ગ મૂડીવાદ સાથે કોઈ કાયમી સમાધાનનો વચ્ચો માર્ગ ખોળી શકે તેમ નથી, કારણકે

મૂડીવાદ સમાન વહેચણી કરી સૌને ખરીદશક્તિ આપી શકવાનો નથી તે તેથી જ છેવટના તમકે મૂડીવાદના જ એક અમ જેવી રાજ્યસત્તાનો પણ કમળે લીધા સિવાય કાંતિ થવી દુર્લભ છે

રાજ્ય એ સત્તાનું પ્રતીક છે ને એ જો મૂડીવાદીઓના કાળનીયે ગ્હે તો એ એમના વર્ગહિતમાં જ વાપરવાના

કદાચ કોઈ પૂછે કે જો મૂડીવાદીઓ પોતાના વર્ગહિતની દૃષ્ટિએ જ ચાલતા હોય તો ઈંગ્લંડમાં મજૂરોને જે લુંદા લુંદા હક્કો છે-રાહતો છે તે શા કામ્યે ?

જે રાહતો ને પેન્શનો છે તે એમણે સહેજે નથી આપ્યા, ઉમલડતો થઈ ત્યારે આપ્યા છે ને તે પણ ઈંગ્લંડનો મૂડીવાદ આપી શક્યો છે કારણકે એને ત્યાં અર્ધ ફુનિયાની લૂટ આવીને કનવાય છે આને લીધે જ ઈંગ્લંડના મજૂરોને કાંતિ કરવાની જરૂર હતી પડી નથી એન્ગ્લેસના રાજ્યમાં કહીએ “British working class is becoming more and more Bourguise, of course this is to some extent justifiable for a nation which is exploiting the whole world”

પણ ઈંગ્લંડનું મનડગુ-વીખાતું સામ્રાજ્ય-અન્ય દેશોની દરી કાઈ ને સરથાનોમાં ઊભી થયેલી સદૃશ્ય અરિમતા ઈંગ્લંડના મજૂરોને પણ અમાનવાદ તરફ વાળી

મજૂરવર્ગ જ્યારે રાજસત્તા હાથ દરને ત્યારે સદુષ્ટી પ્રથમ કામ કમ્મે ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલિકી ઉઠાડી દેવાનું ને તે પછી જ પહેલીવાર સાચું પ્રતલન જ-મશે માણસ આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર ને નિર્જિત થશે પછી જ એ નિર્ભય મને પોતાનો મન પ્રપેક વ તુમા આપશે, સાચું જ્યુવ પત્તુ પછી જ આવવાનું કાળકે બાઈ બાઈને સામે તેવી જ્યવ થા એ તો જ્યુવના આદર્શની

મરકરી છે, સમાજવાદમાં બાઈ બાઈને સોળે તે સૌથી મોટી અનીતિ-
મોટો ગુનો ગણાશે.

રાજસત્તા એ મુખ્યત્વે આજ સુધી એક વર્ગનું ખીજ વર્ગ
પર શામન કરવા માટેનું હથિયાર રહ્યું છે. ઇતિહાસમાં પહેલી જ
વાર એ પ્રજાત ઊભવાનું કે ન્યાયે રાજ્યસંસ્થા એ એક વર્ગ ખીજ
વર્ગનું ગોષ્ઠ કરે તે માટેનું રમકડું નહિ હોય, ને એટલા પૂરતું
ગભય શોષણનું પ્રતીક નહિ પણ સર્વસંમત વ્યવસ્થાતંત્ર હશે.

આ કાંઈ ધડીક વારમાં નહિ થઈ જાય. રોગ જાય છે તો
પણ તરત જ તાજું લોહી આવતું નથી. એની અશક્તિ જતાં
વખત લાગે છે-રોગ દરમિયાન જે પીત્યું તેના માનસિક સંસ્કારો
ખૂંસાતાં વખત જાય છે. તે જ પ્રમાણે મજૂરોએ રાજતંત્રનો કબજો
કરી ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલિકી નાખૂદ કરી હશે
તોપણ મૂડીવાદી વર્ગના માનસના છૂટાછવાયા પ્રતિનિધિઓ રહેવાના.
સ્વાર્થી વ્યક્તિવાદમાં માનનાર મધ્યમવર્ગનું માનસ ફેરવાતાં પણ
થોડો વખત જવાનો. એ દરમિયાન મૂડીવાદ ફરી માથું ન ઊંચકે
એટલા માટે સખત નિયમન ને ખનરહારી રાખવાં પડશે. એનું
નામ જ સર્વદ્વારા મજૂરવર્ગની સરમુખત્યારી.

મજૂરવર્ગની સરમુખત્યારી સામે બહુ વિરોધ કરૂંપમ આવે
છે પણ એ વિરોધ કરનારાએ એક વસ્તુ સ્વીકારી જોઈએ કે
એ વર્ગ વચ્ચે જ્યાં સુધી વિચલ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી લડાઈની
રિયતિ પ્રવર્તે છે. મધ્યમવર્ગ તથા શ્રીમંત ખેડૂતોનો વર્ગ કયે
પદ્ધતિ ખેસશે તેનું નક્કી નથી નવું માનસ એ સિવાયના વર્ગોમાં
પણ હજી ખીજરૂપે છે, એવી રિયતિની અદર ડોઈ પણ લડાઈમાં
સરમુખત્યારી હોય તેવી આ અસ્થાયી સરમુખત્યારી છે. એ સર-
મુખત્યારી હોવા છતાં એક મુખ્ય વર્ગની છે-૫ ટકાની ૯૫ ટકા
પર નહિ, પણ ૯૫ ટકાની ૫ ટકા પર. એટલે જેમ આપણે રામે

કરેલ સવલતને ને વ્યાધિ કરેલ દૌરવધ વચ્ચે બને વધ હોવા છતાં બેદ ગપ્પીએ છીએ-એકને દુ ખનાતા ને બીજાને દુ ખદાતા કહીએ છીએ, તેમ જ આમાં બેદ કરવો આવશ્યક છે

આવી સમાજન્યના આવ્યા પછી માનવીમાં રહેલા દેવાથી અગોત્રે પ્રગટ કરવાનું શક્ય બનશે

કોઈ ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલિકી નહિ રાખતું હોય ઉત્પાદનનાં સાધનો કાં તો પંચાયતની દેખરેખ નીચે, કાં તો સહાયકારી મડળની દેખરેખ નીચે ને રાષ્ટ્રની માલિકીના હશે. નરો ભેવો તે શુનો હશે પશ્ચિમામે સૌને ખરીદશક્તિ મળી ગયેને સમાજને પયોગી શ્રમ કર્યા સિવાય કોઈ એ ગટ્ટમાં ગડી નહિ શકે ને સમાજને-પયોગી શ્રમ કરવા તૈયાર હશે તેને આર્થિક ચિંતા નહિ હોય મારો પડશે, વૃદ્ધ થશે, ધાયય થશે તો જે સમૂહનો એ ઘટક હશે તે એને સલાજવા બધાયેવ હશે ઝાણુ ધન ભેટુ કરનાનો મોહ એ કામચે લગલગ નહિવત્ થશે એક તો એ ધનનુ મૂડીમાં પરિવર્તન કરવાનું અશક્ય હશે, બીજુ ધન ભેટુ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ભવિષ્યમાં આકૃત વખતે ખપ લાગે તે પણ બિનજરૂરી હશે એના બાગકોને સમાજ વિના મૂંઢે ભણાવશે, કામે વગગાડશે, એની ગેઢા-ગરીમાં એનાં સ્ત્રી-બાળકોને સલાગશે, માદખીમાં સારવાર કરશે એટલે ધીમે ધીમે ધનની ખાતર ધનનો મંવરો કરવાની વૃત્તિ લગભગ નાજૂદ થવાની પડી તો માત્ર રહેશે એકબીજાને ઉપયોગી થવાનું, પોતાની આત્મ-શક્તિઓને વિકસિત કરી સમાજને ચરણે ધરવાનું બાઈમલે કહેન વાક્ય ત્યારે જ સાચુ પડવાનું કે—

And then Nations shall not vie with eachother but shall love eachother.

રેલિને‘દમણા જ કશુ હતુ “ We built this society in order that human personality might feel really free.

We built it for the sake of real personal liberty.'

સમાજવાદી વિચારણાનો આ સાર છે. એમાં નબળીબેઈને સાધન વિશેની વાત મેં હેડી નથી: એક તો મેં એની થોડી ચર્ચા મારા ગાંધીવિચારણા પરના નિગંધમાં કરી જ છે, ને ખીજું એ કે એને હું ઉપલે જ ચર્ચવા ધારતો હતો. આજે ચારે બાજુ એ એ વિચારણા વિશે જુઝાનોમાં ખૂબ વાચ્યુદ્ધો ને ઊઠાપોઠ થાય છે; ને સામાન્ય રીતે એ અને વિચારણા એકબીજાની વિરોધી છે તેવું તે તે વાદના ભક્તો ધારે છે. મેં આ બાબતમાં જે થોડું વાંચ્યું છે તે પરથી અને એમ લાગ્યું છે કે ગાંધીવિચારણા ને સમાજવાદ વચ્ચે વિરોધ છે તેનાં કરતાં મિત્રનુસ્થાનો વિશેષ છે. બાજોએ ને એમનાં વહીવે અંદર અંદર જોઈએ તો ભારે વ્યથા ને શરમ થાય છે, કારણકે એમને મન અને પાવિત્ર્ય, શક્તિ ને માંગધ્યની પ્રતિભાઓ હોય છે. પણ સંસ્કાર એ ધારે છે તેટલો સરળ નથી હોતો... અને જે એ વિચારધારા અતિશય મમી છે તેમાંથી એકેયને સાવ મૂકી દેવાનું અને તેમ નથી. એટલે આ બંનેનો મેળ પરાણે મેળવવાનો આ બાલિશ પ્રયત્ન હોય-ને કેટલાય મિત્રો એમ કહે ■ પણ ખરા. અને તેમ લાગ્યું નથી ને લાગતું પણ નથી. (હું તો માનું છું કે સમાજવાદ ગાંધીવિચારસરણીની અર્દિસા, અને તેટલું વિકેન્ડીકરણ ને ત્યાગમય જીવનની મહત્તા એટલું ન લે તો એમાં એને જ નુકસાન છે, તેમ જ ગાંધીવિચારસરણીએ જો સામાજિક કે રાજકીય પરિવર્તન દ્વારા અર્દિસક સંસ્કૃતિ સ્થાપવી હોય તો ઉત્પાદનનાં સાધનોની સામુદ્રિક માલિકી ને ઇતિહાસને આર્થિક રીતે સમજવાની દૃષ્ટિ એ બેનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. એમ નહિ કરે તો ગાંધીવિચારણા જતો દહાડે એક લોકહિતેષુ સાધુઓનું મંડળ થઈ જશે ને સમાજવાદ જો ઉપલી વાતો નહિ સ્વીકારે તો સંભવ છે કે સમાજવાદ જતો દહાડે.

લશ્કરી સરમુખત્યારી કે થોડા વિચારદો પર પત્વશતામાં પરિણમે.)

અને એ બંને વાદોને એકબીજાની ઉપસી ખાસિયતોની આપણે દરતા અટકાવે તેવો કોઈ તાત્વિક ટેકરો આડે આવતો મને દેખાતો નથી.

કોઈને કદાચ આશ્ચર્ય લાગશે. વર્ગવિમુક્ત, લાલ વાવડો, છુર્જવા નેતાગીરી સામેનું બંડ એ બધાના અર્થસા ને સર્વોદય સાથે મેળ કેમ મળે? વાત હીક જ છે—મને પણ પહેલી નજરે તેવું જ દેખાયતું, પણ આજે તેમ નથી. આજે હું બનશે ત્યાંસુધી એમની સાથે આહીરા, જ્યાં નહિ ચલાય ત્યાં બાણ પર જીતે રહી એમનું દિત વાંછીશ. કારણકે એમની પાસે પણ એક સ્વમ છે, કદાચ સમાજરચના તથા વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ અનુપમ સ્વમ છે, ઉપરાંત એ સ્વમને સિદ્ધ કરવાની નકર, અનૂદ ને વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા છે.

સમાજવાદ ને ગાંધીવાદનાં મિશનરથાનો ગોધનાં પહેલાં એક વાત સમજી લઈએ. સમાજવાદી અને સમાજવાદને આપણે એકરૂપ ન ગણીએ, જેમ આપણે અંગ્રેજ ને અંગ્રેજ-સામ્રાજ્યને એકરૂપ નથી ગણતા. ગાંધીવિચારણાનું ધાવણ જેને મળ્યું છે તેને માટે તો આમ અલગ પાડીને જોવું તે મુશ્કેલ નથી. પણ સામાન્ય રીતે મનુષ્ય-સ્વભાવ એવો છે કે પોતાના એકાદ વૈયક્તિક અનુભવને સર્વવ્યાપી માની લેવાનું તેને ગમે છે. એકાદ સમાજવાદી આપણને મળ્યો હોય તે પરથી આપણે સમાજવાદી વિચારણાનું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ. સમાજવાદ વિષે આપણે ત્યાં જે વિરોધ ને પૂર્વગ્રહો બંધાયા છે તેને માટે આપણે ત્યાંના સમાજવાદીઓ ને સામ્યવાદીઓનાં વાણી તથા વર્તન ઓછાં જવાબદાર નથી.

એ બધા કહેવડાવે છે પોતાને વૈજ્ઞાનિક પણ મોટા જાગમર્ત

મતામુદ-સંકુચિતતા જે અવેશાનિકતાના જ લક્ષણ છે તેનું હીકે હીકે પ્રમાણ હોય છે.

વસ્તુતઃ આ કે પેલી વિચારણાને તોળતી વખતે આપણે વ્યક્તિઓને નજર સામે ન રાખીએ. જેમ કેટલાક સમાજવાદીઓ છીછરા, ઉતાવળિયા ને અસહિષ્ણુ હોય છે તેવી જ રીતે કેટલાક ગાંધીવાદીઓ પણ જડ, અભિમાની ને આત્મચંચક હોય છે, એટલે કોઈ ચર્ચા કરતી વખતે વ્યક્તિઓ નજર સામે નહિ રાખવી યોગ્ય.

હતાય જે વિચારણાને મૂલવતી વખતે વ્યક્તિનો દાખલો દાંકવો જ પડે તો એ વિચારણાની પ્રતિનિધિ-શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને જ લઈએ. દુનિયાની પોણા ભાગની ગેરસમજને આવેશ પ્રશ્નને આવા વૈયક્તિક રામદેવનાં અસ્માથી જોવામાંથી ઊપજે છે.

એટલે તટસ્થ રીતે બને વિચારણાને જોશું તો આ બંને વિચારધારા અલગ અલગ છે પણ પરસ્પરવિરોધી નથી-કંઈકે અંશે પૂરક છે. ગંગા-યમુનાની જેમ કોઈકે સ્થળે, કોઈકે કાળે એમનો સંગમ શક્ય છે એમ દેખાશે. અલખત, સંગમ થતી વખતે તાણમ-તાણ થવાની-ધર્ષણ પણ થવાનું, પણ તે સ્થળે પાવનકારી તીર્થ પણ થવાનું એ વિશે પણ શંકા નથી. 'ભારતવર્ષ' અનેક વસ્તુઓનો સમન્વય કર્યો છે. આ બંને ધારાનો પણ જગન્મંગલ માટે ભારતવર્ષ દ્વારા સમન્વય થાય તો કશીયે નષાઈ નથી.

પહેલું તો બંને વિચારણા એક જ કાર્ય માટે મથે છે. બાબુનો આદર્શ માણસ માણસના વ્યવહારમાં વપરાતી દિંસાને નાબૂદ કરવાનો છે. સમાજવાદ પણ એક વર્ગ કે વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ કે વર્ગ દ્વારા થતું શોષણ અટકાવવા પારે છે.

બંને વચ્ચે વિરોધ દેખાય તો તે સાધન તેમજ રચના-સંબંધમાં દેખાવાનો. સામ્ય વિશે તો તકરાર નથી.

અર્થરચનાના તાંત્રિક પ્રાચી વિશે પણ સામ્ય છે. જેમકે

બાપુ પણ બ્યારે ગ્રામઉદ્યોગ ને સ્વાયત્ત ગામડાંની વાત કરે છે ત્યારે એમના મનમાં તો જે માલ પેદા કરે તે જ વાપરે, બજારના માલ પર આધાર ન રાખે, કે બજારના નફાની મણતરીએ પેદા ન કરે તે છે. આનો પાયો છે ઉપયોગ માટેનું ઉત્પાદન. સમાજવાદી *planned economy*નો પાયો પણ *production for use* છે. નાના ને મોટા વર્તુલ વચ્ચે કદની દૃષ્ટિએ ફેર જરૂર છે, પણ તાત્ત્વિક રીતે બંને વચ્ચે સામ્ય જ છે.

દરેક ગામડું પોતે પોતાની બધી જ જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરી લે, બહારથી માલ લે નહિ તેમ બહાર માલ ફેંકે નહિ. એ સાન સરળ દિસાણ છે. એમ બને તો શોષણ થવાનો સંભવ લગભગ ન રહે, પણ સમાજવાદીઓને એ નથી રુચતું, તેનાં બે કારણો છે.

એક-સમાજવાદ તે એકરાષ્ટ્રીય વિચારણા નથી, પણ બધા જ દેશો માટેની આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારણા છે. ગ્રામઉદ્યોગવાળી સ્વાયત્ત અર્થરચના કુનિયા આખી માટે આજે શક્ય દેખાતી નથી. હિંદુસ્તાન માટે પણ શક્ય છે કે કેમ તે ચોક્કસ ન કહી શકાય સંસ્કારી જીવન માટે (વિવાસી જીવન માટે નહિ) જે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો આપણે કદપીએ તે પણ દરેક ગામડું હાથઉદ્યોગો વડે પેદા કરી લે તે વાત અસંભવિત છે. મુક્તાદાર માટેના બધા પદાર્થો, મુક્તજીવનદૃષ્ટિ માટેના બૌદ્ધિક ઉપકરણો પ્રત્યેક ગામડામાં હાથઉદ્યોગથી પેદા થઈ શકે તેમ નથી. ને બીજાં વધી સમાજવાદીઓને એમની તર્કદૃષ્ટિએ આવે છે. સમાજવાદી વિચારણા પ્રમાણે સમાજજીવનના પાયામાં અર્થરચના રહેલી છે તે અર્થરચનાને અનુકૂળ એવા જ ઉપદ્રા મળવા સ્વાય છે. એટલે જો પ્રત્યેક ગામ સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત અર્થ જન્ય-અર્થરચનાનો પૂરો એકમ બની જાય, તો ગળકારણ ને અન્ય બૌદ્ધિક વિકાસનો એકમ પણ એ જ બને. ફરી મધ્યયુગની રિયલિસ્ટિકતા

તેમ જ સંકુચિત જૂથભાવના (local patriotism) આવે. જે સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત ગામડાંની વાત કરતા હશે તેમના ખ્યાતમાં તો કદાચ આથી ઊંધું જ હશે. એમ બને કે એમના મનમાં માનવી સંકુચિત થાય તેવી ઇચ્છા ન હોય. જોયું વિશ્વગ્રામી ઐક્ય જ લક્ષમાં હોય. પણ આકર્ષિતન વિચારણા પ્રમાણે તો સમાજવાદીઓ કહે, 'તમારી ભાવના ગમે તેવી સરસ હોય પણ એ અર્થ-રચનાનું પરિણામ તો આવું આવે.'

ઉપરાંત કદાચ આપણે માની લઈએ કે સમાજવાદીઓનો આ વાંધો નીકળી જાય તોપણ ગત્યતરે એ કાયદા કરવા પડશે ને એનો અમલ બહુ જ દૃઢતા ને કડકાઈથી કરવો પડશે.

૧. મામલિદોગોમાં વપરાતાં યંત્રો સિવાયનાં યંત્રો ઠાઈ બાકિનથી નહિ વપરાય. જો યંત્રોની મોઢા થવા દે ને વપરાવા દે તો હાથકોમીગો ટકે નહિ.

૨. એક માણસ ખીજા માણસ જોડે સમાન બાગીદારી રાખે પણ ખીજાને કોઈ મજૂર તરીકે ન ગણે.

વસ્તુતઃ ખીજો કાયદો એ સમાજવાદી તંત્રનો પહેલો કાયદો છે.

સાચી રીતે તો જાણના મનમાં આજે તો એવું નથી. એ પોતે માને છે કે રેલવેઓ રહેવાની, હાપખાના રહેવાના, મધ્યમ્ય તંત્ર-રાષ્ટ્રીય ઐક્ય-પણ રહેવાનું મામલું બને એટલું સ્વાયત્તખી બને તેમ એ ઇચ્છે છે ને ઇચ્છશે, પણ સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત ને બને તેટલું સ્વાયત્ત એ વચ્ચે કાગ પ્રમાણે ધણું અંતર રહેવાનું.

ને પ્રત્યેક ઘટક જેટલે અગ્રે પરાનવખી કે પરસ્પરાવખી હશે તેટલે અગ્રે એ ન હેતરાય-ન શોધાય તે માટેના ઉપાય તરીકે તો તે તે ઉપાદાન-વ્યવહાર કે વહેંચણીના સાધનો વ્યક્તિગત માલિકીનાં નહિ પણ સામુદાયિક માલિકીનાં-તે જ ઉપાય રહેશે.

એનો અર્થ તો એ કે સામુદ્રિક માલિકીમાં કેટલી બાબતો રાખવી તેમાં જ થોડો મનમે રહેશે, મૂળગત મતમેદ નહિ.

એકેએક ગામડું આજે સ્વાયત્ત બની શકે તેમ નથી એમ લાગ્યું હશે એટલે જ કિશોરલાલભાઈએ પણ સ્વાયત્ત એકમ તરીકે એક ગામડું નહિ પણ ૨૫-૫૦ ગામડાંનું જૂથ કે એકાદ તાનુકો રાખવો પડશે તેમ સ્વીકાર્યું છે.

હવે એક તાનુકાને સ્વાયત્ત ધરાવના આદર્શને સ્થાને એક દેશને જ સ્વાયત્ત ધરાવના આદર્શ સુધી ગાંધીવિચારણા આવી શકે ખરી ? ગામડાને બને તેના સ્વાયત્ત ધર્મ પણ દેશને તો પૂરો સ્વાયત્ત ધર્મો, એ વાતમાં કુ નથી ધારતો કે ગાંધીવિચારણાને મંદિ તાત્પર્યક વાવો હોય કારણકે દેશ સ્વાયત્ત થાય છતાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિનું કે વર્ગનું શોષણ ન કરે તે માટે યદ્યપિ બાધુએ એ સનામનીઓ તો રામેની જ છે એક તો દેશના પાપાનો ધટક ગામડું સંસ્કારી જીવનને લક્ષ્યમાં રાખતાં જોડતું બની શકે તેનું સ્વાધનબી હશે (સંસ્કારી જીવનમાં કુ આંતર કે બાહ્ય વિમુક્તને ન ઉત્તેજે તેની અર્થ યવગ્ધા-બધુત્વના પાયા પર સ્થાયેન બૌદ્ધિક ને શાસ્ત્રીય મીમાંસાનો સમાવેશ કરું છું) ને બીજી જેમાં ગામડાં સ્વાધનબી નહિ હોય તે પર કોઈ વ્યક્તિનો કાબૂ નહિ હોય પણ સમાજ આખાનો હશે, જેમ ગૌચર પર છે તેમ.

પરંપરને સદાય ને પાવતબન એ બને એક વસ્તુ નથી વાદન યદ્યદાગ ખોસ્વાઈ જતાં ગામડાં બૂબે મરે કે મૃદ યદ્યપિ ઘાંટા બની જાય તે પગવવબનનું કાગળ ■ જીવનની રોજની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પાચ્યો કે પાચિ હજાર ગાઉથી તૈયાર થઈને આવે તે પગવવબન છે સ્વીસ્ત્રેથી ઘણાંજ આવી શકે, પણ આખજ રોજી વજ તેમજ જરૂરી સામુદ્રિક તાલીમની લાભમી આદી જ નીપજવી જોઈએ એટલે બાધુ ધર્મદેશના ચોખ્ખા આપણી

રાયે અદોનમદવો કરી ધડ ખાવાનું નહિ કહે પણ ધડ ને
યુક્તાદારમાં આવશ્યક હોય તો તે ધલદેશમાં જ પેદા કરવાનું કહેશે.
જર્મની એકદુ લોખંડ પેદા કરે ને યુકેન એકવા ધડ પેદા કરે
તે ખરાબ નથી એમાંથી પણ Things are in the
saddle જેવી સ્થિતિ કાઢી વાર પેદા થવાનો મંત્રર રહે છે
દરેક દેશ પોતે પોતાની જરૂરિયાતો પેદા કરના પ્રયત્ન કરે તે
વિશ્વશાંતિમાં એક સદાયક વસ્તુ છે રશિયા પણ આજે સ્વાયત્ત
થવા જ મથે છે એ પોતાને ત્યાં ચળ-કપાસ સોધી પોતાના
પૂરતો માલ તૈયાર કરે છે લોખંડ તેમજ બીજા પાયાના ઉદ્યોગો
વિશે પણ એ બીજાના આધારે રહેવા નથી ઇચ્છતું.

પણ સમાજવાદનું જે સૌથી અગત્યનું લક્ષણ સામુદિક માલિકી
તે વિશે માધીવિચારસંધીનું શું મતન્ય છે? લગભગ સમાજવાદ
જેવું સમાજવાદ સામુદિક માલિકીની હિમાયન કરે છે પણ તે
ઉત્પાદનનાં સાધનોની જ, ઉપભોગનાં સાધનોની નહિ તમે તમારા
રેલિયા પર કાંતીને કાપડ તૈયાર કરો, તમે તમારી માથ રાખી,
જાતે માવજત કરી દુધ પચાવતે નકી કરેન બારથી વેચો
તેમાં સમાજવાદને વાધો નથી હાથઉદ્યોગનાં ધણાખરાં સાધનોની
સામુદિક માલિકી કરવાનો સમાજવાદમાં અંત જ આવતો નથી
ને ખાણ, જમીન, રેનવે, જગન વગેરે ઉત્પાદનનાં સાધનોની સામુ
દિક માલિકી વિના ૧૮૩૦ ની મહાસભાના ઇરાવને તો બાપુએ
સંમતિ આપી છે ફરી એ જ વસ્તુ વિશે ફેઝપુરમાં પણ કહ્યું છે -

"This brings me to Socialism Real Social-
ism has been handed down to us by our
ancestors who taught "All land belongs to
Gopal, Where then is a boundary line? Man
is the maker of that line and he therefore

unmakes it. Gopal literally means shepherd. It also means God. *In modern language it means the state & the people.* That the land today does not belong to the people is too true. But the fault is not in the teaching. It is in us who have not lived upto it. " એ જ બ્યાખ્યાનમાં આગળ ચાલતાં કહ્યું "Land and all property is his who will work. The workers are or have been kept ignorant of this simple fact."

એવી જ રીતે યત્ર વિદેશો એમનો ખ્યાલ જોઈ લઈએ એમાં પણ સામુદાયિક માલિકીની એમણે કરેલ દિશાયત્વનો પુનઃ સુચાર છે એક સમાજવાદીએ એમને પૂછ્યું "But what about the inventions? You would have nothing to do with electricity?"

બાપુએ જણાવ્યું

'Who said so? If we could have electricity in every village home, I should not mind villagers plying their implements and tools with the help of electricity. *But then village communities or the state would own power-houses just as they have their grazing pasture.* I would prize every invention of science made for the benefit of all.'

એમણે યત્ર તેમ જ સામુદાયિક માલિકી વિશે તાત્વિક વધારા

સ્પષ્ટ છે. નાના હાથઉઘોગો મુખ્યત્વે સર્વસુલભ છે ને ખાકીના ઉઘોગોની મામુદિક માલિકી એમને સ્વીકાર્ય છે.

અલગત યંત્રીકરણ કસ્ટોર્માં પણ એમનું વલણ અને તેટલું એ યંત્ર સાદું અને, વ્યાપક થઈ શકે તે રહેવાનું; જેથી તે સર્વ-સુલભ બની શકે તેમ હોય તો બને. નહિતર છેવટે તેણે ઉપલક્ષ્ય કરેલ ફળ તો સામુદિક માલિકી દ્વારા સર્વસુલભ બને જ.

સમાજવાદી વિચારસરણીને પણ કેન્દ્રાભિમુખ વલણ તરફ હોંશ નથી. ક્રાન્તિ સ્થિર થતાં સુધીના સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન કેન્દ્રસ્થ સત્તા તરફ જોર દે પણ તે તો મર્યાદિત કાળ પૂરતું—અગ્રધાથી. સમાજવાદીઓમાં કેટલાક કેન્દ્રસ્થ સત્તાના હિમાયતી દેખાય છે પણ, એમાંથી જ state socialism સખ્ત ઊભો થયો છે. માર્ક્સ-એન્ગેલ્સનું વલણ પણ સરવ્વાતમાં કેન્દ્રી સંસ્કૃતિ પર જ ઝોક દેવા તરફ હતું. પણ પાછળથી પેરીસ કમ્યુનના અનુભવે તે બદલાયું. પ્રો. રીઝનોવ જે ગોરકીના માર્ક્સ-એન્ગેલ્સ ઇન્ટેલેક્ટ્યુઅલ વડા છે, તેમના જ સખ્દોમાં એ વસ્તુ આપણે વાંચીએ.

“In preface to the German edition of 1872 Marx and Engles declared that in some respects the manifesto was out of date. They pointed in especial to the parts dealing with the attitude of the revolutionary workers towards the bourgeois state apparatus. Intimately bound up with this question was that of their attitude towards political centralisation, a matter upon which Marx and Engles has modified their outlook since early fifties. During the days preceding the

revolution of 1848 and during the progress of revolution.....both Marx and Engles passionately attacked any movement towards federalism or decentralisation..... A profounder study of social and political institutions undertaken during eighteen fifties caused Marx and Engles to change their outlook. In 1835 Engles wrote "Everyone knows now a days that throughout the revolution and down in the 18th bramaire, govt. of the departments the districts and the communes was carried on by the locally elected authorities which had free scope of action within the general limits of national legislation. Everyone knows more over that these local authorities, the embodiment of a system resembling that of provincial and local self-Government in the united states of America were among the main factors of revolution during the Paris commune.

The old centralised organisation should have yielded place to self-governing bodies in the provincial districts likewise. The Unity of a nation far from being tampered with by such institutions would have been strengthened by communal organisation of

this type. Unity would have been indeed a tangible fact.*

એન્જલ્સ કહે છે તે પ્રભાવે ક્રાંતિ દરમિયાન કે ક્રાંતિ પછીના ક્રાંતિકાળમાં તેા સ્થાનિક સંઘે વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે. કારણકે સામાન્ય જનતા પોતાની સંપત્તિ, પોતાની આયોજનકલા, ટૂંકમાં પોતાની સમગ્ર શક્તિને ચકાસવાની-આત્મઅદાને દઢ કરી પોતા પર નિર્ભર થવાની શક્તિ તાલીમ પૂરી પાડે છે. જે રાષ્ટ્રમાં આવી તાલીમ વિશેષ તે રાષ્ટ્ર હંમેશા અપરાજિત ને અમર.

અધિવિચારણા વિઠેન્ડ્રીકરણ તરફ ને સમાજવાદી વિચારણા ટેન્ડ્રીકરણ તરફ એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગે આ બંને જાય છે તેવી વાત યથાર્થ નથી તે આટલાથી સ્પષ્ટ થશે.

યત્ર જીવતા માણસને પણ યંત્ર સમ બનાવી દે છે-એના વિકાસને એકાગ્રી બનાવી દે છે, તે વિશે બાપુએ બારે અણગમે બ્યક્ત કર્યો છે. આમહિંદોગીને વળગી રહેવાના આગ્રહની પાછળ એક કારણ એમાં માણસનો વિકાસ એકાગ્રી નહિ પણ વિવિધ રીતે થાય ■ એ છે સમાજવાદના આદિવિચારકોના લક્ષ્મી બહાર એ નથી. મેનિફેસ્ટોમાં માકર્સ લખે છે :

“Owing to the evermore extended use of machinery and the division of labour the work of these proletarians has completely lost its individual character and therewith forfeited all its charm for the workers. The worker has become mere appendage to a machine.”

* Communist manifesto notes 192-193-194 Pages.

આ જ વસ્તુને ફરી ખીજી રીતે તે 'કેપિટલ'માં પણ મૂકે છે હસ્તક્રિયોગમાં મજૂર એક સાધન દ્વારા કામ કરે છે, જ્યારે કારખાનામાં તે યન્ત્રે અનુસરે છે પહેલી ગિચ્છિતિમાં મજૂર પેના સાધનને ચલાવે છે—એ કારીગર છે, જ્યારે ખીજામાં તો તે યન્ત્રની દિલ્લચાલનો તાબેદાર છે કારખાનામાં મજૂરો તે યન્ત્રો જ એક ભાગ હોય છે એન્જલ્સના કહેવા મુજબ આ ગિચ્છિતિને લીધે જ મજૂરોનો એકાગ્રી વિકાસ થાય છે એ મ્હે છે "With division of labour man himself became a divided thing All bodily and mental faculties were sacrificed to the development of one શિકારી એના રોજબાજ બટખતા ને રોમાયક જીવનમાં આખા, કાન, નાક, હાથ પગ તથા મનની વિરિધ શક્તિઓને ડૂળવી શકતો હાથમરીમરીમાં પણ હરિયોના વિકાસને ઠીક ઠીક અવકાશ હતો, પણ મૂડીવાદી યન્ત્રોએ, આનીને માન નફાને જ નજર સામે રાખી ઉત્પાદન કરવા માંડ્યું પરિણામે બૌદ્ધિક સંવેજનશક્તિ લાગણી એવી સક્ષમ સંવેનશીનતા અને શ્રમને છૂટા પાડી દીધાં છે જેની વ્યવસ્થામાં things are in the saddle સમાજવાદ પેતાની ઉત્પાદન-વ્યવસ્થામાં આ ત્રણેને સાકળવા માગે છે કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોમાં સર્કાતિમાગ માટે જે મર્ચન્ટ મૂક્યો છે તેમાં નવમું ને દસમું પગતુ આ જાનેદ્રિષ્ટ ને ઈર્ષ્ટિયોનું અનુસંધાન કરવાનું છે

૮ મું પગતુ ખેતીવાદી ને શહેરી કારખાનાના ઉદ્યોગોનું અનુમધાન એવી રીતે કર્યું કે જેથી શહેર ને ગામડા વચ્ચેનું અંતર ધીમે ધીમે નાબૂદ થાય

૧૦ મું જાહેરને ખર્ચે બધા જ બાળકોને ડૂળવણી બાળકોને આગળની રીતે કારખાનામાં મજૂરી કરાવવાની મધી-પણ ડૂળવણી ને ઉત્પાદનનું અનુમધાન

આ બંને દેશોના મુદ્દા પર એન્જલ્સ તથા માર્ક્સે લંબાણથી લખ્યું છે. એન્જલ્સ લખે છે :

Whether in agriculture or in manufacturing industry both Fourier and..... favoured the utmost possible variety of occupation for the individual worker, demanding as a preliminary to this that young people should receive a highly diversified technical training. Thus the abolition of the contrast between town and country is not merely possible but essential. It has become necessary alike for manufacturing industry, for agriculture production and for the fulfilment of the demands of hygiene. Only through the amalgamation of town and country will it be possible to put an end to the current poisoning of air, water and soil. Only in this way will it be possible to arrange for the masses who are now crowded in pestilential towns that their excreta shall be turned to useful account as manure instead of generating disease. The abolition of severance between town and country is therefore not an utopian proposal. On the contrary it aims at the most uniform distribution of large scale industry throughout the country. It is true

that great towns, one of the legacies of civilisation, can only be done away with at a great expenditure of time and trouble. But do away with them we must, though the process be tedious and laborious.

એટલે ધણી વાર કહેવાય છે તેમ સમાજવાદ એ રાક્ષસી શહેરો ને જડ થતીકરણનો દિમાયતી નથી એની યોજનામાં પણ મધ્યજિંદુએ તો માણુમ જ છે. આમ હોવાથી કેળવણીમાં પણ એ બંને આદિવિચારો આશ્ચર્યજનક રીતે વધ્યાજનાની નજીક જોવા છે. માર્ક્સ ક્રેપિટલમાં લખે છે : 'આપણી કેળવણીમાં નિશ્ચિત ઉમ્મર સુધીનાં પ્રાણકોનાં શિક્ષણ તથા શરીરવિકાસનું ઉલ્લેખ સાથે અનુમધાન થશે. સામાજિક ઉત્પાદન વધારવાની શુદ્ધિ નહિ પણ અપૂર્ણ માનવીના વિકાસ માટેના એક જ માન ઉપાય તરીકે.' માર્ક્સ અહીં જે શબ્દો વાપરે છે તે યાદ રાખવા જેવા છે 'As the only way of producing fully developed human being.' *

આ જ વસ્તુને માર્ક્સે જિનીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મહાસભામાં વિસ્તારથી સમજાવેલી ને સમાજવાદી કેળવણીના પાયા વિષેનો આ ઠરાવ પસાર કરાવેલો એમાં હવે ઉત્પાદક શ્રમ, માનસિક વિવેક, શરીરસંગઠન ને યત્નશાસ્ત્રનું જ્ઞાન-આ ચારે એજીનેટો સમન્વય. આ જ વાત ફરીથી એન્ગલ્સે એના Principles of communismમાં કરી છે

આટલા પરથી એટલું તો દેખાયું હશે કે સમાજવાદના મૂળ વિચારોને કેન્દ્રીય રાજ્યવાદ કે કેન્દ્રીય ઉદ્યોગોનો શોખ નહોતો,

* Capital 522 quoted in communist manifesto

માકસ^૧ કે એન્જલ્સને દિસાત્મક વિપ્લવ સિવાય બીજો ઉપાય ન સૂઝ્યો હોય તેમાં નવાઈ નથી. આજે પણ યુરોપમાં મકિય અદિસાને પેસીશીઝમ (નિષ્ક્રિય શાંતિવાદ)ની જોડે ભેગવી દેવામાં આવે છે, જોકે બાપુ જ્યારે અદિસાની વાત કરે છે ત્યારે તે અપ્રતિકારની વાત નથી કરતા. એ તો દિસક પ્રતિકાર કરતાં જ લઈને ત્રીજા અદિમક પ્રતિકારનો ઉપદેશ દેતા હોય છે. દુષ્ટતાને સાંખી તો લેવાય જ નહિ ને છેવટ અદિસાથી એનો સામનો ન આવડે તો લાવે દિસાથી કરો, પણ દુષ્ટતા આગળ ધૂંટણ તો ન જ વાળજો એમણે પોતે કહ્યું છે ને કરી પણ બતાવ્યું છે કે અદિસક પ્રતિકારની કાર્યક્ષમતા દિસા કરતા ચડે તેવી છે. લોકોને પણ ગાળી નાખે તેવો ઉમ-પ્રતિકાર હોય ને છતાં તે અદિસક હોય તેમ બની શકે છે. ભૂતકાળમાં ય મદદી પ્રજાના ઇતિહાસમાંથી એના ઉદાહરણો મળી શકે તેમ છે. હલ્લુ તેનો વિરોધ પૂરો થયો નથી તોપણ દરદર્શી યુરોપે એમાં પડેલ અપાર શક્તિ ને વિશ્વભાગ્યના બીજા જોઈ શકશે.

મમાજવાદીઓ કોઈ મજૂર ચોરી કરે ત્યારે એને શુનેગાર નથી ગણતા એનો વાક નથી જોતા * તેમાં તથ્ય છે થોડાં માણસો જ્યારે ઉત્પત્તિનાં બધાં સાધનો પચાત્રી પાડે ત્યારે સંપત્તિ-હીનોમાંથી કોઈ એ માર્ગે ચડી જાય તો એમાં એને દોષ દેવા જેવું નથી પણ સામે પક્ષે કોઈ મૂડીવાદી એના વ્યક્તિગત કામ બહારની આર્થિક પરિસ્થિતિને પરિણામે મજૂરનો વિરોધી અને તો એમાય એને દોષ દેવા જેવું નથી વિરોધી માણસની નજરે તો જે વાત મજૂરને લાગુ પડે તે જ વાત મૂડીવાદને પણ લાગુ પડે એ અને વ્યક્તિઓ દયાને પાત્ર છે, પણ એ અને વ્યવસ્થા

તત્કાળ નાશ કરવા યોગ્ય છે પણ વ્યક્તિને ખ્યાલીને વ્યવસ્થાને નાશ કરવાની વાત જ્યાંસુધી ગોધાઈ નહોતી, ત્યાંસુધી કરે ન હિસા એ સમ્ય હતી. જેમ પ્લેટો કે એરિસ્ટોટલની ગુલામીના ખ્યાનની વાત સમ્ય હતી પણ આજે અદિત્યક પ્રતિકારનું શાસ્ત્ર ગોધાયા પછી-પ્રયોગો થયા પછી, એ વાતને નહિ અપનાવવામાં સમાજ-વાદીઓ મૂલ્ય કરે છે. માર્ક્સ ને એન્જલસમાં જે વૈજ્ઞાનિકાની નિર્મળ મનોવૃત્તિ દેખાય છે તે જોતા તો એમ કહી શકાય કે બનેએ આ પ્રયોગની કદર કરી હોત. એમને હિસા પ્રત્યે અભિરુચિ નથી. એમના લખાણોમાં પણ Violence શબ્દ ઓછો આવે છે. મોટે ભાગે Force શબ્દ જ એ બંને વાપરે છે Force એ શબ્દમાં હિંસા આવી જ નથી જતી અદિત્યક પ્રતિકારમાં પણ વિરોધીઓના મન પર તેમ જ તેની વ્યવસ્થા પર દબાણ કરાય છે. એન્જલસ એના Principles of communismના સોળમા સવાલનો જવાબ આપે છે તે જોઈએ

પ્રશ્ન-ખાનગી ગિવકતનો નિનાશ શાંતિમય પદ્ધતિથી શક્ય થશે ખરો ?

જવાબ-તે વરત ખૂબ ઇચ્છવાજોગ છે શાંતિમય ઉપદેશની આડે કમ્યુનિસ્ટો કદી નહિ જિલા ગ્હે ગ્રુમ વડ્યત્રોની પદ્ધતિની નિષ્ફળતા ને લોકસાન એમના જોટનુ કોઈ જાણતુ નથી

માત્ર ગાંધીયનોએ એમને ખાતરી કનની આપવાની જ જરૂર છે કે જે 'ખૂબ ઇચ્છવા યોગ્ય છે' તે જ શક્ય પણ છે.

* Some day the workers must conquer political supremacy in order to establish the new organisation of labour. They must overthrow the political system whereby the old institutions are sustained. If they fail to do this they will suffer the fate of 1848 early

અહીં એક ચોખ્ખટ થવી જોઈએ એન્જલ્સના ઉપવા વાક્ય પરથી દોષ એવું અનુમાન ન તારવે કે સમાજવાદીઓને હિંમત કે જુલાઈ સામે વાધો છે. એમના મન મુજબ તો ત્યારે ખુલ્લો વિરોધ કરવાનું શક્ય ન હોય ત્યારે દરેકેઈ સાધન વડે વિરોધ કરવાનું વાજબી જ છે માકમેં બાકુનીન સાથેના લાંબા વિવાદમાં એક વખત End justifies the Meansની વિચારશક્તિ વિરોધ કર્યો છે પણ સામાન્ય જોડે તેવો નથી

પણ ગાંધી-વિચારણાથી તો એ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી ગમે તેવા ઉચ્ચ હેતુ માટે પણ હિંસા ને અસત્ય ન્યાયા ને અનતિકારક રહેવો છે એમ એ માને છે-વર્તમાન ગિચ્છિતિમાં તો ખાસ

શ્રીકૃષ્ણે એમના જીવનમાં અનેક શક્ષેતોને સહાર્યા, તથા શક્ષેતોનો નાશ કરી સત્યમ સ્થાપવાનું એમનું જીવનમત હતું. બાણાસુર, નરકાસુર, શિશુપાલ, જરાસંધ, કાનપલ ને કૌરવો

christians, who neglected to overthrow the old system and who for that reason never had a kingdom in this world Of course I must not be supposed to imply that the means to this end will be everywhere the same We know that special regard must be paid to the institutions customs and traditions of various lands and we do not deny that there are certain countries such as the United States and England in which the workers may hope to secure their ends by peaceful means

આમસ્ટર્ડામમાં માર્ક્સે ૧૮૮૨ માં કરેલ બાવણું quoted in 'Towards Understanding of Karl Marx' by Sidney Hook P 244.

સૌને હણ્યા પણ જગતમાથી શું અસરો ગયા ? ઊલટું યાદવોને મદ થયો ને અદરઅદર કપાઈ મૂઝ્યા

સમાજવાદી વિચારણા પણ કીકૂણની જેમ જ શુભ હેતુ માટે જરૂરી હિસા કરવા પારે છે ટ્રોટસ્કી એક જગ્યાએ કહે છે 'Red terror is a weapon utilised against a class doomed to destruction which does not wish to perish' સામ્યવાદીઓનું ત્રાસજન્ય એક વર્ગ જેનું મૃત્યુ નિર્માઈ ચૂક્યું છે છતાં જે મરવા ઇચ્છતો નથી તેનો નાશ કરવા માટે છે બરાબર ગીતા જેવી જ વાત કરે છે 'અર્જુન ! તુ જેનો શોક કરે છે તે તો મરી ચૂકેના જ છે ને તુ તો નિમિત્તમાત્ર છે '

પણ બાપુ તો ગીતાની વાતને પણ નહિ સ્વીકારી શકે એમણે તો અતિશય નમ્રતાથી છતાં અતિશય હઠતાથી અનાસક્ત યોગની પ્રત્તાવનામાં કહી દીધું છે કે 'ગીતાકેરની ભાષામાથી લાલે એનો અર્થ નીકળતો હોય કે અનાસક્ત કર્મયોગીથી ભૌતિક શુદ્ધ થઈ શકે, પણ ગીતાના ઉપદેશને પૂર્ણપણે અમલમા લાવવાનો ૪૦ વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્ન કરનાર તરીકે મને તો એમ દેખાયુ છે કે સત્ય અને અહિંસાનું પૂર્ણ પાલન કર્યા સિવાય મપૂર્ણ કર્મફળ-ત્યાગ મનુષ્ય માટે અસંભવિત છે '

કેઈ પણ સારા હેતુ માટે થઈને હિસા કરવાનું આકર્ષણ શેમ્નુ લગભગ દુર્નિવાર છે મતામદ ઝૂન ને અધીરાઈને જન્મ આપે છે, અધીરાઈ અન્યના દહિમિદુને ઉવેખે છે એમાં પણ પોતાના પક્ષની નૈતિક શ્રેષ્ઠતાની ખાતરી જ્યારે જગની સરખુખત્યારીથી સિદ્ધ કરવા ને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે એ નવી હિસા-નવી કપટગણ-ને જન્મ આપે તે પણ લગભગ દુર્નિવાર છે

ગણિયાનાં છેના ખવતર્ગ પણ આવી યાદસરથળીનું નાનું

એવું કૃપા જ હતું. સંસ્થાન સંસ્થાનને કરેલ ખુલાસાની કાંઈ ઉલટ-
તપાસ ન કરીએ તોપણ એટલું તો કહી શકાય કે રોકક, કેમનેવ,
ઝીનોવીય ને શુખારીને જિંદગી આખી ઝાસાલી સામે કાંતિ
માટે થઈને અનેક દાળાધોળાં કરવામાં આવી હતી, ને એમાં કશું જ
અનુગતું પણ લેખ્યું ન હતું એમણે ને એમના સાથીદારોએ એ
વસ્તુને નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ વાળવી મણી હતી ચિંતશાસ્ત્રના
નિયમ મુજબ લાંબા કાળે એ એમના સ્વભાવમાં પણ કાર્મિક અંગે
વધાર્થ મળ્યું પછી વર્તમાન તન સાથે એમને વાલો પડ્યો-ખુદથી
રીતે એને હથમથાવી શકાય તેવું દેખાયું નહિ, ત્યારે એમણે જે
નૂતની કાર્યપદ્ધતિ આખી જિંદગી અમલમાં મૂકી હતી તેનો જ
આશરો લીધો.

પણ બાપુની અદિસક કાર્યપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં સમાજ
વાદી વિચારવાને વાધો લાગે છે તે બીજો છે ને તે વસ્તુ કેઈ
ચિંતશાસ્ત્ર તેમ જ સમાજશાસ્ત્રના અધિકારી અભ્યાસીને હાથે
વિસ્તારપૂર્વક છણવાની જરૂર છે સમાજવાદી કહેશે કે અદિસક
ક્રાંતિકાર માટે જે બાલિદાન, પ્રેમ ને ભાવનાવિકાસ જોઈએ છે
તેની મૂઠીનાદી વ્યવસ્થામાં જન્મેલા ને વિસ્તેષા ભોગે પાસેથી
આશા રાખવી તે અયોગ્ય જ છે હૃદયપર્યે દરાવવા મારેલા યુગો
જે મોટા ભાગમાં હયાત હોત કે ખીનવત્તાની શક્યતા હોત તો તે
કરિશુંને વધાર્યે સડવું પડ્યું ન હોત દુરમનોનો હૃદયપર્યે
કરાવવા માટે જે આધ્યાત્મિક ચોગ્યતા જોઈએ તેની આમ
જનનાના મોટા ભાગ પાસે આશા રાખવી તે વધારેપડતું છે તે
વાત આવી છે, પણ બાપુએ પોતાની અદિસક કાર્યપદ્ધતિમાં પછા
પગથિયાં દરાવ્યા છે એમાં ઉપત્તિ પત્રથિયું તો ઝોંધી છેડતું છે
અસ્પૃશ્ય, બહિષ્કાર, સક્તિય દાગબગ, સન્નિવૃત્તિનો ઈન્કાર ને
પ્રાયોપવેન એ બધાં પગથિયાં છે સામાન્ય જનતા જે દેશિની

હોય તે ડોટિનું પગલું ભરી શકાય. દેટલાંક પગલાં તો આમ-પ્રમએ ને અન્ય દેશોએ આ પહેલાં પણ લીધાં છે ને લે છે. હડતાલ તે અસહકારનું જ એક રૂપ છે, પિકેટિંગ શબ્દ જ એની ઉત્પત્તિ અન્ય દેશમાં થઈ છે તે બતાવે છે. એ મર્યાદા નીચી ડોટિમાં પણ સમૃદ્ધ વિરોધી પ્રયે વૈરબુદ્ધિ ન ઢેળવે ને એના શરીરને ઈજા ન પહોંચાડે તે છે. વ્યક્તિને એનાં કાર્યોને 'અસંગ' પાડીને જોવાની આદત પાડવાનું તો સમાજવાદની દિગ્દશી જ બીજા કરતાં સારી રીતે સમજાવી શકે તેમ છે.

સંક્રાંતિકાળ સિવાય પણ અહિંસક પ્રતિકારનો એક વિશિષ્ટ ઉપયોગ રહે છે. હિંસક સાધન દ્વારા ધબાચ વિપ્લવો થાય છે, ક્રાંતિક એમાં ત્રિધર થયું છે, ધક્કું એજે ગયું છે. છતાંય નવો આમાજિક વિપ્લવ હિંસા દ્વારા થાય તેવે પ્રસંગે સંભવ છે કે છણાવટ કરીએ તો એમાં હિંસા કરતાં વધારે તો તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જ મુખ્ય બળ હોય—હિંસા કે અહિંસા બને એમાં ગૌણ બળો હોય—થકા, શિસ્તપૂર્વક ચાલતું કાયદરજૂથ, સમૃદ્ધમાનસનું જ્ઞાન ને પ્રતિપક્ષીની સંક્રાંતિભણ તે જ મહત્વનાં બળો હોય. ગમે તે હોય પણ હિંસાથી જિતાયેલ સામગ્રી માટે પ્રગતે તો એ હિંસાના વિહારો પર જ આધાર રાખવાનો રહેશે, એમની સદ્બુદ્ધિ પર જ. વર્તમાન કે ભાવિ તંત્રમાં જે કોઈ વ્યક્તિ, વર્ગ કે પ્રદેશને રાજ્યના ન્યાયાન્યાય વિશે વાધો જોડે ને કાયદાની મર્યાદા ઓગળાવી હોય તો શું કરવું? યાત્રિક સજોના યુગમાં હિંસક રીતે જીતવું તે તો નિરર્થક છે. ચૂપચાપ ચઢી લેવું તેમ જોડું છે. તેવે વખતે જો અહિંસક પ્રતિકારનો માર્ગ ઉઘાડો હોય, રાજ્ય તેમ જ પ્રગએ માન્ય કરેલો હોય તો તરલોપાય નીતડે. એ સાચા હશે તો એમનાં લાગ ને સદનશક્તિ પ્રજામતને એમની તરફ ખેંચી લાવશે ને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું અશક્ય કરી મૂકશે. અને જો એ જોડા હશે

તો એમને એકવાને જ સહન કર્યું' પણ, એટલે અર્થસક પ્રતિકાર એ સરકારને ઉપયોગી પદ્ધતિ છે એને ખોટી પાલવે તેમ નથી

એક બીજી વિશેષ વસ્તુ પણ સમાજવાદે ગાંધી-વિચારણા પાસેથી શીખી લેવી પડશે તે ગાંધી-વિચારણાના જીવનઆદર્શ સીધી રીતે સમાજવાદનો એ વિષય નથી એક માણસ કે એક વર્ગ ખીજને આર્થિક રીતે શોષે નહિ તેવી વ્યવસ્થા સર્જી એટલે એનું કામ મુખ્યત્વે પસ્યુ પણ જો ટાઈ દિવસ એણે વ્યક્તિગત જીવનના આદર્શની પસંદગી કરી હશે તો એણે ગાંધી-વિચારણા-પ્રતિપાદિત અનાસક્ત કર્મથી ભરપૂર, શાનનિષ્ઠ ને ભવનાથી અર્પ જીવન તરફ પરના માંડવા પડશે કારણકે ભોગ તે જીવનનું લક્ષ્ય નથી જીવનનું લક્ષ્ય તો છે અતરસ આત્માનું દર્શન અને જાણ છે કે ધણી સમાજવાદીઓ આત્માને માનતા નથી સભવ છે કે એ વેરભાવે ભગનારા હોય, સભવ છે કે એમનો એ પ્રેશ જ ન હોય-ગમે તે હોય-તું તો સમાજવાદી વ્યવસ્થાને ઇજા તો એનું કારણ વર્તમાન વ્યવસ્થા માનવ-આત્મામાં પડેલ અપરપાર રૂપને રૂંધી રહી છે તે માટે સમાજવાદ તો છે એના પ્રતીકરણ માટેનો અસહ્યોદય-પજવાડો તો ખજો છે તે ઘટવર્મા બાપેલો સર્વ શ્રી અકાલ.

ઉદ્દેશ ફરીથી માકર્સ-એન્જલ્સે સમાજવાદમાં બધા જ ડોયડાને જોડેલ ફરી રાખ્યો નથી તે વાત યાદ આપવા માકર્સ-એન્જલ્સના ડોમ્યુનિસ્ટ જર્નલમાંથી એક વાક્ય ટાંકી મારું કયન પૂરું કરીશ

We are no quack-mongers advocating a system that shall be a cure! Experience has taught what folly it is to discuss and elaborate the details of a future society Our generation has its task to perform, which is to find and assemble the building materials

needed for the erection of the new edifice. It will be up to the next generation to do the work of construction and we may rest easy that when the time comes master-builders will not be lacking'. *

* આને જ મહાત્મા લેનિનનું વાક્ય કહેવાય.

We do not by any means regard Marx's theory as something complete and not to be touched. We are on the contrary convinced that he has only put down the corner-stones of that science which socialists must further in all directions if they do not wish to lag behind life.

परिशिष्ट

Do you mean Singer's sewing machine? That too is protected by the village industry movement. And for that matter any machinery which does not deprive masses of men of the opportunity to labour, but which helps the individual and adds to his efficiency and which a man can handle at will without being its slave.

But what about the great inventions? You would have nothing to do with electricity.

Who said so? If we could have electricity in every village home, I should not mind villagers playing implements and tools with the help of electricity. But then the village communities or the state would own power-houses just as they have their grazing pastures.

I would prize every invention of science made for the benefit of all. There is a difference between invention and invention. The

heavy machinery for work of public utility which cannot be undertaken by human labour has its inevitable place but all that would be owned by the state and used entirely for the benefit of the people. I can have no consideration for machinery which is meant either to enrich the few at the expense of the many or without cause to displace the useful labour of many.

But even you as a socialist would not favour an indiscriminate use of machinery. Take printing presses. They will go on. Take surgical instruments. How can one make them with one's hands! Heavy machinery would be needed for them. But there is no machinery for the cure of idleness but this,' said Gandhiji pointing to his spinning wheel. 'I can work it whilst I am carrying on this conversation with you and am adding a little to the wealth of the country. This machine no one can oust

Harlan 22-6-1935, 442

If a country's vital requirements are produced through centralized industry, it will find it necessary to guard them even as a capitalist guards his treasures,

A country whose culture is based on non-violence will find it necessary to have every home as much self-contained as possible. Indian society was at one time unknowingly constituted on non-violent basis.

572-73 Economics of Khadi.

But even as the condition of producing water is the presence of H_2O , so are the charkha and goodwill conditions and signs of non-violence.

584.

As I was picturing life based on non-violence, I saw that it must be reduced to the simplest terms consistent with high thinking. Food and raiment will always remain the prime necessities of life. Life itself becomes impossible if these two are not assured. For non-violent defence, therefore society has to be so constructed that its members may be able as far as possible to look after themselves in face of invasion from without or disturbances within. Just as the domestic kitchen is the easiest thing in such circumstances the takli or at the most the spinning wheel and the loom are the simplest possessions for the manufacture of cloth.

Society based on non-violence can 'only consist of groups settled in villages in which voluntary co operation is the condition of dignified and peaceful existence...The nearest approach to civilization based upon non-violence is the erstwhile village republic of India.*

588-89 Economics of Khadi.

I have no doubt that we can make as good an approach to it as is possible for any nation, not excluding Russia—and that without violence. The most effective substitute for violent dispossession is the wheel with all its implications. Land and all property is his who will work it. Unfortunately the workers are or have been kept ignorant of this simple fact. 2-1-1937 510

* This brings me to socialism Real socialism has been handed down to us by our ancestors who thought "All land belongs to Gopal. Where then is the boundary line? Man is the maker of that line and he can therefore unmake it Gopal literally means shepherd—it also means God In modern language it means the state i. e. the people. That the land to-day does not belong to the people is too true, but the fault is not in the teaching. It is in us who have not lived up to it

Khadi has been conceived as the foundation and the image of Ahimsa. A real Khadi-wearer will not utter an untruth. A real Khadi-wearer will harbour no violence, no deceit, no impurity. To those who will say, "If this is Khadi—we will not wear it." I will say, 'You are welcome to do what you like, but then you must forget to win Swaraj by means of truth and non-violence. Nor may I compel you to observe truth and non-violence nor may I compel you to win Swaraj after my method' 530-36

Here there are petrol and oil engines and water pipes, stones and electricity, most of the city-dwellers' amenities including the tooth-paste and tooth-brush and scented hair-oil. The villager is or should be unspoilt by these things. His brush is the fresh babul stick and his powder is salt and charcoal. You wear Khadi but what about the other things that surround you and are out of keeping with Khadi 537

Khadi is not a lifeless image to be worshipped externally. Proper worship is not image worship, the worship of God in the

image If we miss the spirit of Khadi and make only a fetish of it we are no better than gross idolaters 5-37

In the non-violent method the wrong doer compasses his own end, if he does not undo the wrong For either through non-violent non-cooperation he is made to see his error, or he finds himself completely isolated

16-12-1939 5-79

But the charkha cannot bring Swaraj, in fact it will not move unless the nation has faith in non-violence The Charkha devoid of non-violence seems utterly lame effort

Under the system all men and women will have enough clothing, not the mere loin cloth but what we understand by the term necessary articles of clothing and enough food including milk and butter which are to-day denied to millions 509

' Let there be no mistake about my conception of Swaraj It is complete independence of alien control and complete economic independence So at one end you have political independence, at the other economic

It has two other ends. One of them is moral and social, the corresponding end is Dharma, i. e. religion in the highest sense of the term. It includes Hinduism, Islam, Christianity etc., but is superior to them all. You may recognise it by the name of truth, not the honesty of expedience, but the living truth that pervades everything and will survive all destruction and all transformation. Moral and social uplift may be recognised by the term we are used to, i. e. non-violence. Let us call this the square of Swaraj which will be out of shape if any of its angles is untrue.'

509

એનો અર્થ એ નથી કે પશ્ચિમની પ્રજાઓએ વિજ્ઞાન અને સંગઠનની બાબતમાં જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે તેનો દુનિયાને કશો ખપ નથી. એનો અર્થ એ જ થયો કે પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પોતાની કુશળતાનો ઉપયોગ ખીજને આપવો રહ્યો. અમેરિકા કહે છે: 'ત્યારે ખીજ પ્રજાઓ ધરતી એક કણસણ પેદા કરી શકે છે ત્યાં અમે જે દબાર પેદા કરી શકીએ છીએ।' તો અમેરિકાએ એ કળા જે શીખવા માગે તેને મફત શીખવવી જોઈએ, પણ આખા જગતને માટે ધરતી પેદા કરવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, નહિ તો દુનિયાના બાર વાગી જાય.

ફોર્ડની વીજળી દ્વારા ગામડામાં ઉલોગ, ચનાવના સબધેમાં મારો વાધો એમ ટો નહિ કેમકે તમે અગણિત ગામડામાં માન પેદા કરો ખરા, પણ વીજળી તો એક જ જગ્યાએથી આનસાની અને અતે આપત્તિરૂપ નીચડે એમ હું માનું છું એ રીતે એક જ મનુષ્યના હાથમાં એટલી બધી શક્તિ બેગી થઈ જાય કે એની કંઈપના કરતાં જ હું કંપુ છું એવી એકદંત્યુ શક્તિનું પરિણામ એ આવે કે મારે પ્રકાર, પાણી અને હવા માટે પણ એ શક્તિ પગ આધાર રાખવો પડે અને એ દસા લેવાનક લાગે છે

વ્યાપક સમીક્ષાવના

માર્કેટનું હાથઉઘોગ અંગેનું લખાણ

It was the British intruder who broke up the Indian handloom and destroyed the spinning wheel. England began with driving the Indian cotton from the European market; it then introduced twist into Hindustan, and in the end inundated the very mother country of cotton with cottons. From 1818 to 1836 the export of twist from Great Britain rose in the proportion of 1 to 5,200, in 1824 the export of British muslins to India hardly amounted to 1,000,000 yards, while in 1837 it surpassed 65,000,000 of yards. But at the same time population of Dacca decreased from 150000 inhabitants to 20000. This decline of Indian towns celebrated for their fabrics was by no means its worst consequence. British steam and science uprooted over the whole surface of Hindustan the union between agricultural and manufacturing industry. 184.

પુસ્તકમાંના અંગ્રેજી શ્કરાઓનું ભાષાંતર

પૃષ્ઠ ૧૩ (અસ્તાવના)

આ પ્રકારનો, પ્રશ્નોમાં રહેલી આંટીપૂંટીવાળી સૂક્ષ્મતા અને તેનો અભ્યાસ કરવાવાળા મનની વચ્ચે રહેલ દુભેજ, જે તાત્કાલિક નિવારવામાં નહિ આવે તો દિનપ્રતિદિન વધતો જશે. અને આ દુભેજ આ આપણી સંસ્કૃતિની કલેષતાના પાયામાં રહેલો છે. સંસ્કૃતિની નવી ને નવી શોધો તેમાં રહેલી ફળદ્રુપતાને કારણે અને તેના ઉત્પાદનના ચોક્કસ નિયમોને આધારે વધતી જાય છે. અને તે સામાન્ય માણસના મનની અદ્યત્તશક્તિની મર્યાદાને પણ વડી જાય છે. રોમન સામ્રાજ્યનું એમ થયું હતું કે મનુષ્યની માનસિક શક્તિ જોયે સુધી મર્યાદા, પણ તેને અનુકૂળ એવી કાર્યકુશળતા જોવી મર્યાદા ન શકી અને તેને લીધે તેના નાશ થયો. જ્યારે અત્યારે એવું બન્યું છે કે સંસ્કૃતિની પ્રગતિની સાથેસાથ કૃત્યક્રમ કરવાની માણસમાં શક્તિ નથી, એટલે માણસ પોતાની જ સંસ્કૃતિથી પાછળ પડી ગયો છે.

પૃષ્ઠ ૧૪ (અસ્તાવના)

અમે એવા પ્રકારના સામ્યવાદીઓ નથી કે જે મનુષ્યના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવા ઇચ્છે અમે આ દુનિયાને એક મોટી જેલ કે જંગલ અનાયાત્રમ બનાવવા નથી ઇચ્છતા. કેટલાક એવા સામ્યવાદીઓ હશે પણ ખરા કે જે લોકો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને આ દુનિયામાંથી હાંકી કાઢવા માગતા હશે. કારણકે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ દુનિયાના એકબીજા ખ્યાલને રૂધે છે એમ તેઓ માનતા હશે. પણ અમે સમાનતાના સારામાં સ્વાતંત્ર્યને વેચવા માગતા

નથી અને નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ અને એ વાતને આમળ ઉપર
ખતાવના માગીએ છીએ કે કોઈ પણ સમાજ યવન્યા સામ્યવાદી
સત્તાવાળી કરતા વધારે પ્રમાણમાં અકિસ્સાતત્ત્વ આપી શકશે નહિ

પૃષ્ઠ ૩૦ નોંધ

આ ગામડાઓ નાનકડા પ્રજાસત્તાક તત્ત્વો છે તે તેમની
રોજની જરૂરિયાતો પૂરતાં સ્વયંસૂર્ણ છે બહારના ઉપર તેમને
બહુ જ થોડું અવનબન રાખવું પડે છે આસપાસનાં બધા તત્ત્વો
જ્યારે નાશ પામતા દેખાય છે ત્યારે આ એક બ્યવસ્થા અચી
દેખાય છે અનેક ગજબશો આ યા ને બરા, ક્રાંતિઓ ઉપર ક્રાંતિઓ
આવી, પણ આ પ્રામખ્યાયતની સસ્થા તેની તે જ છે આ એક
એક નાનકડું ગામ એક એક નાનકડું રાજ્ય છે, અને આ જ
વસ્તુએ અનેક સૈકાઓ સુધી અનેક રાજકીય બિચનપાથનો વચ્ચે
પણ પ્રજાને જીવતી રાખી છે આ સસ્થાને લીધે જ તે પ્રજા સુખી
અને ધણે અશે સ્વતંત્ર રહી શકી છે

(સા ચાલ્સ' મેટકલ્ફ, ૧૮૭૨)

પૃષ્ઠ ૩૬ નોંધ

વરાળ-શક્તિને બંને વીજળીની શક્તિનો વાપર સર થવાથી
ઉલોગો જમીનની ગુલામીમાંથી છૂટા થતા છે હવે તેને કોનસા
વગર ચાલી શકે છે એટલે એમ લાગે છે કે માલની હવે એક
હદમાંથી બીજી હદમાં થતી લેવ-દેવડનું પ્રમાણ ઘટતું જશે હા,
યંત્રોની અવજવર ચાલુ રહેશે વિદ્યાન આપણને ઝૂપથી પાછી
આપણી જૂની સસ્કૃતિ તરફ દસડી જાય છે તેમાં દરેક ગામને
પોતાના હુકાર વળગર કુબાર હશે, અનનત અચારનું ઘટક એક
ગામડું નહિ હોય, પણ એક ગટ્ટ કે સામાન્ય કે રાજ્ય હશે

(Why Capitalism means war? P 69)

કોલસો, લોહું, ગ્રાંથું, રેશમ, ઊન, રૂ, લાકડું, રમર, તેલ એ બધાંએ આપણી ખૂબ સેવા કરી છે. એમાંના કેટલાંક હજી આપણને કામમાં તો આવનાનાં છે—કેટલાંક એના એ સ્વરૂપે તો કેટલાંક ન એળખાય તેના સ્વરૂપે પ્રગટ થશે, પણ એની સાથે-સાથ રસાયનશાસ્ત્રીઓની પ્રયોગશાળાઓમાં એવાં સાધનો તૈયાર થાય છે કે તેમથી નવા પ્રકારની શક્તિ ઉત્પન્ન થશે. કેટલાંક સાધનો તો કુદરતી સાધનો કરતાં વધારે સારાં અને સસ્તાં બનશે.

આ વનસ્પતિ તથા પ્રાણી-રસાયનવિદ્યાએ આ દુનિયાનાં ખનીજદ્રવ્યોની પરાધીનતા દાળી છે એટલે હવે તે સ્થાનિક જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની શોધ કરે છે. આપણે ગેરડી, શકરિયાં કે લાકડામાંથી સાકર બનાવી શકીએ છીએ. કોલસા, લાકડું, કે તેવમાંથી રમર અથવા સૂતર તૈયાર કરી શકીએ છીએ. જૂની આગ્રોહવાની, જમીનની અને ખનીજદ્રવ્યોની મર્યાદા હવે બંધનકર્તા રહી નથી.

પૃષ્ઠ ૭૪ નોંધ

હું જે સામાન્ય નિર્ણય પર આવ્યો છું તેને દૂકામાં આમ મૂકી શકાય. સાધનોની ઉત્પત્તિ જે રીતે કરવામાં આવે છે તેના ઉપર જ માણસના સામાજિક, રાજકીય અને ધૌર્લિક જીવનનો આધાર છે માણસના રહેલ એનનશક્તિ તેમના અસ્તિત્વને ધકકતી નથી, પણ એથી ઊલટું માણસની સામાજિક જીવનસંજ્ઞા જ તેના ચતનવ્યાપારને દોરે છે.

(ગાંધી)

પૃષ્ઠ ૭૬ નોંધ

અમે એમ માનતા જ નથી કે માકર્સના સિદ્ધાંતો તે સંપૂર્ણ અને વેદવાક્ય જેવા છે—તે સિદ્ધાંતો તો કેવળ દિશાસૂચન

નથી. અમે નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ અને એ વાતને આગળ ઉપર બતાવવા માગીએ છીએ કે કોઈ પણ સમાજ-વ્યવસ્થા સામ્યવાદી સત્તાવાળી કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આપી શકશે નહિ.

પૃષ્ઠ ૩૦ નોંધ

આ ગામડાંમાં નાનકડાં પ્રજાસત્તાક તંત્રો છે. તે તેમની રાજની જરૂરિયાતો પૂરતાં સ્વયંસંપૂર્ણ છે. બહારના ઉપર તેમને બહુ જ થોડું અવલંબન રાખવું પડે છે. આસપાસના બધાં તંત્રો જ્યારે નાશ ખામતાં દેખાય છે ત્યારે આ એક વ્યવસ્થા અચળ દેખાય છે. અનેક રાજતંત્રો આવ્યા ને ગયા, ક્રાંતિઓ ઉપર ક્રાંતિઓ આવી, પણ આ પ્રામખ્યાયતની સંસ્થા તેની તે જ છે. આ એક એક નાનકડું ગામ એક એક નાનકડું રાજ્ય છે, અને આ જ વસ્તુએ અનેક સૈદ્ધાંતો સુધી અનેક રાજકીય બિચલપાથનો વચ્ચે પણ પ્રગળે જીવતી રાખી છે. આ સંસ્થાને લીધે જ તે પ્રજા સુખી અને ધણે અંશે સ્વર્નાત્ર રહી શકી છે.

(સર થાઈસ' મેટાફ, ૧૮૭૧)

પૃષ્ઠ ૩૧ નોંધ

વરાળ-શક્તિને બદલે વીજળીની શક્તિનો વાપર શરૂ થવાથી ઉઘોગો જમીનની ગુલામીમાંથી છૂટા થયા છે. હવે તેને કોલસા વગર ચાલી શકે છે. એટલે એમ લાગે છે કે માલની હવે એક હદમાંથી બીજી હદમાં થતી લેવડદેવડનું પ્રમાણ ઘટતું જશે. હા, યંત્રોની અવરજવર ચાલુ રહેશે. વિજ્ઞાન આપણને ઝડપથી પાછી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ તરફ દસડી જાય છે. તેમાં દરેક ગામને પોતાના લુહાર, વણકર, કુંભાર દરે; અલગત અલગત ઘટક એક ગામડું નહિ હોય, પણ એક રાષ્ટ્ર કે સામ્રાજ્ય કે રાજ્ય દરે.

(Why Capitalism means war! P. 69)

કોલસો, લોહ, ત્રાણ, રેશમ, ઊન, રૂ, લાકડું, રમર, તેન
એ બધાએ આપણી ખૂન સેવા કરી છે એમાના કેટનાં હજી
આપણને કામમા તો આવનાના છે—કેટનાક એના એ સ્વરૂપે તો
કેટનાક ન ઓગળાય તેવા સ્વરૂપે પ્રગટ થશે, પણ એની સાથે
સાથ રસાયનશાસ્ત્રીઓની પ્રયોગશાળાઓમા એવા સાધનો તૈયાર
થાય છે કે તેમથી નવા પ્રકારની શક્તિ ઉત્પન્ન થશે કેટનાક
સાધનો તો હાલથી સાધનો કરતા વધારે સારા અને સસ્તા બનશે

આ વાસ્તવિક તથા આણ્વી-રસાયનવિદ્યાએ આ દુનિયાનાં
ખનીજદ્રવ્યોની પરાધીનતા દાળી છે એટલે હવે તે સ્થાનિક
જરૂરિયાતને ધ્યાનમા ગણીને પોતાની શોધ કરે છે આપણે ગેડડી,
શમગિયા કે લાકડામાથી સાકર બનાવી શકીએ છીએ કોનસા,
લાકડું, કે તેનાથી રમર અથવા સ્તંભ તૈયાર કરી શકીએ
છીએ જૂતી આમોહવાની, જમીનની અને ખનીજદ્રવ્યોની મર્યાદા
હવે બંધનસ્ત્રોત્તરી નથી

પૃષ્ઠ ૭૪ નોંધ

હું જે સામાન્ય નિર્ણય પર આ પો હું તેને દૂકામાં આમ
મુખી શમગિયા સાધનોની ઉત્પત્તિ જે રીતે સ્વાભાવિક આવે છે તેના
ઉપર જ માબસના સામાજિક, રાજકીય અને ધૌર્ણિક જીવનનો
આધાર છે માબસમાં મેન એનર્જી તોમના અસ્તિત્વને ધકકતી
નથી, પણ એથી વધુ માબસની સામાજિક જીવનસંસ્કૃતિ જ તેના
ચંતન-ચાપાગને દારે છે

(માકસ)

પૃષ્ઠ ૭૬ નોંધ

અમે એમ માનતા જ નથી કે માર્કસ્ના સિદ્ધાંતો તે સંપૂર્ણ
અને વેદસામ્ય જેવા છે—તે સિદ્ધાંતો તો કેવળ દિશાસૂચન

કરનારા છે તેનો વ્યવહાર ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાંસ, જર્મની એ બધાં દેશોમાં તે તે દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદો જુદો હોઈ શકે

પૃષ્ઠ ૭૭ નોંધ

હવે સમાજવાદની વાત પર આવું સાચો સમાજવાદ તો આપણને આપણા પૂર્વના ઋષિ-મુનિઓએ બતાવ્યો છે તેમણે કહ્યું છે કે 'સમ ભૂમિ ગોપાતકી ઇસિમે અટક મ્હાં' ગોપાલનો એક અર્થ ભરવાડ થાય છે, બીજો અર્થ ઇશ્વર થાય છે અત્યારની ભાષામાં એનો અર્થ રાજ્ય-એટલે કે સમસ્ત પ્રજા અત્યારે એ જમીન લોકોની નથી એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે પણ તેમાં વાંક તે ઉપદેશનો નથી, આપણે એ ઉપદેશ પ્રમાણે જીવી શક્યા નથી.

મને એમાં જરાય શકા નથી કે આપણે એ સમાજવાદ તરફ ખીળ બધા દેશો-રશિયા સુદ્ધા-ની જેમ સારી રીતે જઈ શકીએ, અને તે પણ હિંસા કર્યા વગર હિંસક ઉપાયોની જગ્યાએ વધારેમાં વધારે અસરકારક ઉપાય તે રટિયો છે-રટિયો તેના પૂરેપૂરા અર્થમાં જમીન અને મિનકત તેની જ છે કે જે તે માટે મહેનત કરે ■ દુર્ભાગ્યે મનુરોને આ એક સાદી વાતથી જ સાન અજ્ઞાત રાખવામાં આવ્યા છે

(આખીછ)

પૃષ્ઠ ૧૦૭ નોંધ

મનુષ્યના જ્ઞાનના બહારને હસ્તગત કર્યા વગર તમે સામ્ય વાદી થઈ શકો એમ માનતા હો તો તે ગભીર ભૂલ છે સામ્ય વાદી શબ્દપ્રયોગો ને અભિપ્રાયો સ્વીકારી લીધા તે પૂર્યું ■ એમ કદપના કરવી તે ભૂલ છે જ્ઞાનની જી જીદી સાખાઓ ઉપર પ્રજુત મેજવુ જોઈએ એ જ્ઞાનની સાખાઓમાંથી આ સામ્યવાદનું રૂપ ફૂટેલું છે

મનુષ્યના જ્ઞાન સમસ્તનો વારસો પોતાના અંતરમાં ન્યાં સુધી ઉતાર્યો નથી, ત્યાં સુધી સામ્યવાદ તે કેવળ એક સાપ્તિક જાળ બને છે, અને સામ્યવાદી કેવળ એક વાચ્છિક કરનાર બની રહે છે.

(લેનિન)

માર્ક્સવાદે ક્રાંતિકારી શ્રમજીવીવર્ગના હૃદયમાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વવાળું સ્થાન લીધું તેનું કારણ એ હતું કે તેણે શુદ્ધવાકાળના કીમતી જ્ઞાનને ફગાવી ન દીધું પણ તે જ્ઞાનને પચાવ્યું અને માનવ-જ્ઞાનની એ હજાર વરસની જૂની ધમિરત પર નવું ચણતર ક્યું.

પૃષ્ઠ ૧૧૮

જીવનનું ભરણપોષણ ચકાવવા માટે માણસ એકબીજા સાથેના કેટલાક જરૂરી અને અનિવાર્ય એવા સંબંધોથી બંધાય છે.

આ ધંધાધોઈ સંબંધો તેમની પરિસ્થિતિ અને ધંધામંથી જાણ થાય છે, અને સમાજ પોતાની ભૌતિક ઉત્પત્તિના સાધનોના વિકાસમાં જે દક્ષાએ પહોંચ્યો હોય તે દક્ષા પ્રમાણે જ આ સંબંધોમાં ફેરફાર થાય છે.

આ સંબંધોનો સરવાળો એટલે જ સમાજનાં પાયો અને આર્થિક રચના.

આ પાયા ઉપર જ રાજકીય કે નૈતિક ધમિરત બંધાય છે.

જીવનની રચૂળ જરૂરિયાતોનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવાની સમાજમાં જે પદ્ધતિ હોય છે તે જ સમાજની સામાજિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક વિચારસરણી ઘડે છે.

માણસના વિચારો પ્રમાણે જીવનનું ધોરણ ઘડાયું નથી, પણ જીવનના ધોરણ પ્રમાણે વિચારો ઘડાય છે.

(માર્ક્સ)

ત્યારે સમાજના ભૌતિક ઉત્પાદક બલો તેમના વિકાસની એક ચોક્કસ ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે તે ઉત્પાદનની જૂની રીતોની સામે અથડામણીમાં આવે છે.

ઉત્પાદનના બલોના વિકાસમાં મદદ કરનાર સરચાઓ તરીકે પોતાનું કામ કરવાને બદલે આ જીનનાણી પદ્ધતિની સરચાઓ હવે કેવળ આડખીલી બની રહે છે, અને તે વખતે સામાજિક ક્રાંતિનો કાળ સર થાય છે.

પૃષ્ઠ ૧૬૩

અને મિનકત્ (ખાનગી) ને જડભૂગર્ભથી કાઢવા ઇચ્છીએ છીએ એ વિચારથી જ તમે ગભરાઈ ગયા છો, પણ તમારા આજના સમાજમાં જ વગ્નીના ફૂંટ કાગ માટે તો ખાનગી મિનકત જેવું છે જ નહિ, કારણ કે બાકીના ફૂંટ ભાગ પાસે જ બંધી મૂકી બેસી છે અને આવી રીતે પડેલી મૂડીનો નાશ કરવા ઇચ્છીએ છીએ એવો આક્ષેપ કરો છો. દુકામાં તમારી મૂડીનો નાશ કરવા માટે અમને બાંધે છે તે જ બરાબર છે અને એમ જ ઇચ્છીએ છીએ.

પૃષ્ઠ ૧૬૪

(પહેલાં ફકરાના અંતરાતી માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭ની નોંધ ખીજો ફકરો —

‘પણ વૈજ્ઞાનિક શોધોની બાબતમાં શું ? તમારે ને વીજળીને કંઈ લેવાદેવા નહિ ?’

‘કોણે કહ્યું ? જો આપણે ગામડે ગામડે ને ઝૂપડે ઝૂપડે વીજળી લાવી રાકતા હોઈએ તો એકેએક ગામડાનો મજૂર પોતાનો ઉલોગ-ધંધો વીજળીથી ચલાવે એમાં મારે કાંઈ વાવો નથી પણ તો પછી આ વીજળીના ઉત્પાદનની માનિદી ગામડા સમજતની અથવા બચતની હોની જોઈએ—જેવી રીતે ગોચરની જમીનની

પાલિકા ગામ સમસ્તની ગણાય છે તેમ. સર્વના ઉદય માટે
રાયેલી ટાઈ પણ વિજ્ઞાનની શોધને હું આવકારું છું. '

૫૭ ૨૦૬

૧૮૭૨ની જર્મન આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં માકસે અને એન્ગલ્સે
એમ જાહેર કર્યું હતું કે કેટલીક બાબતમાં આ જાહેરનામું (સામ્યવાદી
જાહેરનામું) જૂનું થઈ ગયું છે—ખાસ કરીને ક્રાંતિકારી કામગીરીએ
જુર્જવા રાજતંત્રની તરફ કઈ જાતનું વલણ રાખવું જોઈએ એ
ભાંગોવાળું લખાણ. આની જ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ સવાલ
તે રાજકીય કેન્દ્રીકરણની બાબતનો હતો. આ બાબતમાં માકસે
તથા એન્ગલ્સે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ ૧૮૫૦ પછીથી બદલાવ્યું હતું.
૧૮૪૮ ની ક્રાંતિ પહેલાંના તથા ક્રાંતિ દરમિયાનના દિવસોમાં માકસે
તથા એન્ગલ્સે સમવાયતંત્ર કે વિકેન્દ્રીકરણની ટાઈપણ દિલચાલ ઉપર
સખત પ્રકારે ઠર્યા હતા. પણ ૧૮૫૦ પછીની સામાજિક અને
રાજકીય સંસ્થાઓનો ગંભીરપણે વિચાર કર્યા પછી તેમને તેમના
વિચારો બદલવા પડ્યા. ૧૮૮૫માં એન્ગલ્સે લખ્યું: ' દરેક જણ
જાણે છે કે ક્રાંતિ દરમિયાન અને તે પછી જિલ્લાઓનો વકીવટ
સાંના રચાનિક નેતાઓ જ ચલાવતા હતા. તેમને આખા રાષ્ટ્રના
કાયદાઓની જે સામાન્ય રૂપરેખા દોરી હોય તેની મર્યાદામાં રહીને કામ
કરવાનો સ્વતંત્ર અવકાશ રહેલ છે. અને દરેક જણ જાણે છે કે
આ રચાનિક સત્તા એ લગભગ અમેરિકાની પ્રાંતિક કે રચાનિક
સ્વરાજની સત્તાઓને મળતી જ હતી. અને આ જ વ્યવસ્થા
પારિસની ક્રાંતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી હતી.

જૂની એક-કેન્દ્રી વ્યવસ્થા પણ આવી રીતે રચાનિક સ્વરાજ
ભોગવતી સંસ્થાઓમાં વહેંચાઈ જતી જોઈએ. સમ્રાટ એકથ
આનાથી રૂંધાવાને બદલે બિલકુલ વધારે સંગઠિત થાય છે. એકથ એ
આને લીધે હસ્તામલકવત અને છે.

પૃષ્ઠ ૨૧૧

યંત્રોના રોજ-અ-રોજ વધતા જતા ઉપયોગને પરિણામે, અને શ્રમવિભાગ થવાને કારણે આ શ્રમજીવીઓએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાવ ગુમાવી દીધું છે અને તેમાંનું આકર્ષણ પણ ધરી ગયું છે. કામગાર માત્ર જાણે યંત્રો જ એક ભાગ બની ગયો છે.

(આકર્ષ)

શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થાને લીધે માણસના પણ વિભાગ બની ગયા છે. એકના વિકાસ માટે યદ્યપે શરીરની અને મનની તમામ શક્તિઓનું અગ્નિદાન દેવાયું છે.

(એનક્ષ)

પૃષ્ઠ ૨૧૨

ખેતીમાં કે કારખાનામાં કોઈ પણ જગ્યાએ કુરિયર...દરેક કામગારને કામની પસંદગીમાં પૂરતો અવકાશ મળે તેવી વિવિધતાની જરૂરિયાત સ્વીકારતો હતો, પણ તેમાં શસ્ત્ર એ હતી કે વિદ્યાર્થી-ઓને ખૂબ વિવિધ પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક કેળવણી મળતી જોઈએ. આને લીધે શહેર અને ગામડાં વચ્ચે પડી ગયેલું મોટું અંતર દૂર થશે, એ શક્ય છે એટલું જ નહિ પણ જરૂરી છે. ખેતી, ઉદ્યોગ તથા લોકોની સુખાકારી એ ત્રણેયને માટે એ વસ્તુ જરૂરી છે. ગામડાં તથા શહેરને એક બનાવવાથી આ હવા, પાણી અને જમીનમાં જે ઝેરી તત્ત્વો ઉમેરાયે જાય છે તે અટકાવી શકશે. આમ કરવાથી જ શહેરમાં 'ગીચગીચ બરેલાં માણસોનો કચરો તે રોમચાળો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે ખેતરોના ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં આવશે. ગામડાં અને શહેરનો ભેદ કાઢી નાખવાની વાત તે કેવળ હવાઈ તરંગ નથી. એથી જીવલેલું આખા દેશમાં મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોની સમાન વહેંચણી તો જ શક્ય બનશે. અત્યંત કેટલાંએક પ્રાચીન-કાળથી આદ્ય આવર્તા સંસ્કૃતિના વારસા જેવાં શહેરોને દૂર કરતાં

ધણેા શ્રમ, ખર્ચ અને વખત જશે, પણ તે આપણે કરવું જ પડશે, બલે તે કામ મહેનતવાળું કટાણાભરેતું હોય

પૃષ્ઠ ૨૧૭

એક દિવસ શ્રમજીવીઓએ મજૂરાનું નવું તંત્ર યોજવા માટે રાજકીય સત્તા મેળવવી પડશે જે સત્તાને જોરે જૂની સરચાઓ નબી રહી છે તે રાજકીય સત્તાને લિયવાવી નાખવી જ જોઈએ જે તેમ નહિ બને તો ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારકાળની શરૂઆતના ખ્રિસ્તીઓ જેવી તેમની દશા થશે તેમણે જૂની બ્યવસ્થાને લિયનાવવાનું કામ ન કર્યું, અને એને કારણે કદી આ જગતમા રાજ્ય ન જમાવી શક્યા અલગત હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આ ધ્યેય સિદ્ધ કરના માટે દરેક જગ્યાએ એક જ જાતના ઉપાયો લેના પડશે અમે જાણીએ છીએ કે દેશ તથા કાળની પરિસ્થિતિને પણ આપણે બરાબર સમજવી જોઈએ અમે જાણીએ છીએ કે એવા પણ કેટલાક દેશો છે, જેવા કે અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ-કે જ્યાં આ જ ધ્યેય શાંતિમય સાધનોથી સિદ્ધ કરી શકાય (માકલ્)

પૃષ્ઠ ૨૨૧

અમે કાઈ ઉઠવૈદો નથી અમે એમ નથી કહેતા કે ગમે તે રોગ ઉપર આ દવા અકસીર છે અનુભવથી અમે સમજ્યા છીએ કે ભવિષ્યના સમાજની રચનાની ઝીણી ઝીણી વિગતો અત્યારથી નક્કી કરવા બેસવું તે ખૂબાઈ છે આપણી પેઢીને જે કામ કરવાનું છે તે એ છે કે નવી ઇમારત ચણવા માટેનાં તમામ સાધનો મોઢી કાઢવાં અને ભેગા કરવાં એના પર ઇમારત ચણવાનું કામ નવી પેઢીનું રહેશે અને અમને એટની ખાતરી છે કે વખત આવશે ત્યારે તે ચણનારાઓ ઊભા થવાના જ છે

પુસ્તકાલયમાં વસાવવા જેવાં પુસ્તકો

મેઘાણીની નવાં વિકાસો ૧.૨:૭-૪	વિખ્યાત નવલકથાઓ
દાદાજીની વાતો ૨-૪-૦	સાંભિરેગલ ભા. ૧.૨ ૧૦-૦-૦
કુરબાનીની કથાઓ ૧-૦-૦	આશાનું પીજ ભા. ૧.૨ ૬-૦-૦
સોરાષ્ટ્રનાં ખંડેરામાં ૧-૪-૦	બંધન અને મુક્તિ ૪-૪-૦
સોરઠને તીરે તીરે ૧-૪-૦	મેર તો પીમા છે
સિંધુની પ્રેમકથાઓ ૧.૨:૭-૦-૦	નવસુ નવસુ ૩-૧૨-૦
બંગાળની રસકથાઓ ૪-૦-૦	દીપનિર્વાણ ૩-૦-૦
દક્ષિણદેશની સોહકથાઓ ૪-૦-૦	પ્રમાને તીરે ૪-૪-૦
૮૪૨મીરની સોહકથાઓ ૧-૪-૦	નાનાભાઈ બટ્ટનાં પુસ્તકો

7

BHAVAN'S LIBRARY

BOMBAY-400 007.

-This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below :
